JUBILAEUS IV

СБОРНИК В ПАМЕТ НА

чл. кор. Веселин Бешевлиев

Институт по Стара история, Палеобалканистика и Тракология • Исторически факултет – СУ „Св. Климент Охридски“

ВУЛКАН-4

JUBILAEUS IV В. БЕШЕВЛИЕВ

СБОРНИК В ПАМЕТ НА

чл. кор. Веселин БЕШЕВЛИЕВ

Институт по Стара история, Палеобалканистика и Тракология • Исторически факултет – СУ „Св. Климент Охридски"

Вулкан-4, 2000

Серия **JUBILAEUS**

Издание на: **Институт по стара история, палеобалканистика и тракология**
Исторически факултет, СУ „Св. Климент Охридски“

Редакционна колегия: **проф. д.и.н. Маргарита Тачева, гл. ас. д-р Константин Бошнаков**

JUBILAEUS IV • СБОРНИК В ПАМЕТ НА ЧЛ. КОР. ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ
Материали от четвъртия университетски симпозиум JUBILAEUS, София, 22 май 2000 г.

Под общата редакция на **гл. ас. д-р Константин Бошнаков**

I корица – Релеф на Мадарския конник
IV корица – IX карта на Европа (Римското издание) от 1478 г.,
препечатана в изданието на Швеинхайм в Стокхолм, 1889.

Българска
Първо издание

Формат 8/60x84
Обем 8,25 печ. коли

Предпечатна подготовка: **Кооперация „ИФ-94“**
Печат: **Вулкан-4**

© Константин Бошнаков, Ани Бошнакова, Анастас Герджиков, Виолета Герджикова, Милияна Каймакамова, Иван Карайотов, Ваня Лозанова, Зоя Петрушева, Ивайла Попова, Калин Порожанов, Христо Прешленов, Станислава Ст. Стойчева, Маргарита Тачева, автори, 2000.

ISBN 954-488-052-6

JUBILAEUS IV

чл. кор. Веселин БЕШЕВЛИЕВ

1900-1992

СЪДЪРЖАНИЕ

Анастас ГЕРДЖИКОВ
Сто години от рождението на проф. Бешевлиев 7
Библиография на изследванията на чл. кор. В. Бешевлиев
(Станислав БОЯНОВ, Димитър МИТОВ) 11
Ани БОШНАКОВА
Разказност и принципи на подредба на апликациите от Летнишкото съкровище 19
Константин БОШНАКОВ
Протритите прагове на тракийските гробници 30
Виолета ГЕРДЖИКОВА
„Безчовечните египтяни" – образът на чуждото в античността 38
Милияна КАЙМАКАМОВА
Българският хан в светлината на първобългарските надписи от VIII-IX в. 48
Иван КАРАЙОТОВ
Месамбрия и Митридат VI Евпатор 60
Ваня ЛОЗАНОВА
Митът за Терей в „Мегарския разказ" на Павзаний
(Paus. I, 41. 8-9; X, 4. 8-10; I, 5. 1-4) 70
Зоя ПЕТРУШЕВА
Политическите идеи на император Юлиан Апостат
и престоят му в Антиохия през 362-363 г. 78
Ивайла ПОПОВА
Полихисторът Максим Планудис и ролята му в културата
на Палеологова Византия 83
Калин ПОРОЖАНОВ
Няколко наблюдения върху местното корабоплаване и морската активност
на римляните по западния бряг на Понта (II в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.) 94
Христо ПРЕШЛЕНОВ
Пътят Анхиало – Марцианопол: късноантични селища и укрепления
в прохода Дюлино на Източна Стара планина 101
Станислава Ст. СТОЙЧЕВА
Сведенията на св. Атанасий Александрийски за Тракия и Дакия
през IV в. сл. Хр. 107
Маргарита ТАЧЕВА
Етнонимът *койлалети* в историята и географията на древна Тракия 120

RECTORE

ANTONIO CHROUST

PROFESSORE P.O. HISTORIAE UNIVERSALIS
MEDII ET MODERNI TEMPORIS

DECANO

CAROLO SAPPER

PROFESSORE P.O. GEOGRAPHIAE

UNIVERSITATIS LITERARUM WIRCEBURGENSIS
ORDO PHILOSOPHORUM

WESSELINO BESCHEWLIEW

EX URBE SOFIA CAPITE BULGARIAE ORIUNDO

POSTQUAM CONSCRIPTA DISSERTATIONE

„KRITIK DER BISHERIGEN ANSICHTEN UEBER DEN GEBRAUCH DES IMPERATIVS UND OPTATIVS IM GRIECHISCHEN GEBET"

SUPERATISQUE EXAMINIBUS

CUM LAUDE DOCTRINAM COMPROBAVIT

DOCTORIS PHILOSOPHIAE

NOMEN IURA PRIVILEGIAQUE CONFERT CONLATA
IMPRESSIS SIGILLIS CONFIRMAT

WIRCEBURGI DIE DECIMO SEXTO MENSIS APRILIS
ANNI MCMXXV.

RECTOR

DECANUS

СТО ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПРОФ. БЕШЕВЛИЕВ

Проф. Веселин Иванов Бешевлиев е роден в София през 1900 г. От рано се заинтересува от епиграфика и учи в класическия отдел на I мъжка гимназия. През 1919 г. започва следването си в Софийския университет по славянска филология и история, тъй като по това време специалност класическа филология още не съществува. През следващата година заминава за Германия, където учи в Хале, Йена и Вюрцбург при специалисти като Бехтел и Зомер. Четиригодишният му престой там завършва с представянето на докторската работа *Kritik der bisherigen Ansichten über den Gebrauch des Imperativus und des Optativus im griechischen Gebet*.

След завръщането си в България проф. Бешевлиев е назначен за асистент в новосъздадения Институт по класическа филология в Софийския университет и по същото време започва да сътрудничи и на Националния археологически музей. От 1929 г. той води лекции, а от 1933 е професор. През 1941 г. е избран за член-кореспондент на Българска академия на науките.

Научните занимания на проф. Бешевлиев през дългия му и плодотворен живот са изключително всеобхватни. Те включват изследвания в областта на епиграфиката, историята, културната история, история на религията, езикознанието.

Интересът на проф. Бешевлиев към надписите го отвежда съвсем естествено до занимания с история на езика. Той води лекции по историческа граматика на гръцкия език и през 1939-1943 г. издава двутомен учебник по тази дисциплина. Във фонетичната му част Веселин Бешевлиев не изхожда от реконструираните индоевропейски форми, а от реално засвидетелстваните гръцки фонеми.

В продължение на много години проф. Бешевлиев публикува ред изследвания, посветени на география, топонимия, ономастика и антропонимия, между които и няколкото статии за Прокопий и латинските местни имена в Мизия и Тракия. Безспорно най-значителните трудове сред тях са *Zur Deutung des Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis"* (Амстердам 1970) и *Проучвания върху личните имена у траките* (София 1965), немско *издание Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern* (Амстердам 1970). Книгата е посветена на тракийската антропонимия и почива предимно на епиграфски материал. Изследването на тракийските (засвидетелствани предимно в селските региони), гръцките и римските имена (главно в градовете) е принос и към културната история на траките, особено по отношение на тяхната етническа интеграция в римската империя.

Изследванията на тракийските имена, език, религия и култура са най-честата, но не единствена тема в научното творчество на проф. Бешевлиев, посветено на проблемите на балканския регион. То обхваща един дълъг период от време – от студията *Към въпроса за народността на старите македонци* (ГСУ, ист.-филол. факултет, 28, 1932) през многобройните статии и книги, посветени на старата българска история и култура, до проучвания от областта на византинистиката.

След редица по-малки публикации за ранните български надписи, проф. Бешевлиев обобщава резултатите от изследванията си в обемистата студия *Първобългарски надписи*, публикувана в Годишника на Софийския университет през 1934 (ГСУ, Ист.-фил. факултет 31, 1934). Две години по-късно пак там излиза и студията *Първобългарски надписи. Добавки и оправки* (ГСУ, Ист.-фил. факултет 32, 1936). През следващите десетилетия той продължава да публикува статии по тази тема, включително и няколко за надписите около Мадарския конник. Така става възможно обединяването на двете студии и многобройните допълнителни проучвания по тази

тема на проф. Бешевлиев във второ издание, публикувано на немски език: *Die protobulgarischen Inschriften* (Берлин 1963 г.). То предлага многобройни нови четения и корекции, класификация на надписите по съдържание, идентифициране на значението на множество административни и военни термини. Към тази тема проф. Бешевлиев се връща отново през 1979 г. в книгата си *Първобългарски надписи*. На ранната българска история е посветена и публикуваната в Амстердам книга *Die protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte* (1980).

Резултатът от тази многогодишна дейност не остава достояние само на специалистите. Проф. Бешевлиев запознава с постиженията си и широката културна общественост в няколко научно-популярни книги. През 1981 г. по случай 1300 години от основаването на българската държава е публикувана книгата *Прабългарски епиграфски паметници*, в която авторът излага на достъпен език историята и значението на тези първи паметници. През същата година излиза и близкото по тема негово изследване *Първобългарите. Бит и култура*, посветено на историята, езика, религията и културата на Първата българска държава. На същата тема е и книгата *Първобългари. История* (София 1984)

Изобщо, проф. Бешевлиев с ентусиазъм популяризира античната култура и науката за античността. Той е автор на многобройни преводи (над 50) и на много статии за изследователите на българските старини, между които няколко за Никола Пиколо. Тук трябва да спомена, че освен издател на авторитетни издания като *Известията на археологическия институт* (1957-1965), на една от годишнините на *поредицата Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderten* (1969) и на *Reallexikon der Byzantinistik* (Амстердам 1969), той е и първият издател на списание *Прометей* (1937-1944).

В резултат на работата си като ръководител на епиграфския отдел на Археологическия музей с музейните фондове (от 1957 до 1965 г. той е и издател на Известията на Археологическия институт) Веселин Бешевлиев публикува множество надписи, неиздадени дотогава по различни причини, най-вече войната. Книгата му *Епиграфски приноси* (София 1952), обхваща 152 гръцки и латински надписи, главно от римската епоха. Само седем от тях са вече издавани, в тези случаи проф. Бешевлиев внася корекции.

Голяма част от обхванатите в *Приносите* надписи са преиздадени в корпусите на Михайлов, Геров и самия Бешевлиев. Това става обаче няколко десетилетия след първото издание. За някои надписи книгата остава единствен източник и досега.

Макар че е трудно да се степенуват по значение разнообразните научни приноси на Веселин Бешвлиев, може би най-известно негово изследване остава книгата му *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien* (Берлин 1964) обхваща надписи от 4 до 6 в. и е важен епиграфски извор за историята на късната римска империя, на християнството и на старогръцкия и латинския език. През следващите години проф. Бешевлиев продължава допълването на своя корпус, публикувайки нови християнски надписи.

Многобройните публикации на проф. Бешевлиев в чужбина са доказателство за високата оценка на научното му дело в световен мащаб. По време на няколкогодишния ми престой в Германия се убедих и лично, че популярността, уважението и обичта, с които се ползваше проф. Бешевлиев, надхвърляха границите на България.

Анастас Герджиков

№ 2005.

Азъ Борисъ III

съ Божия милость и народната воля

Царь на Българитѣ

Въ знакъ на НАШЕТО особенно благоволение, награждаваме

извънредния професоръ въ Университета въ София

Есесинъ Денковъ

съ офицерския кръстъ

отъ НАШИЯ

Народенъ орденъ за гражданска заслуга

Заповѣдваме да му се даде настоящата ГРАМОТА скрепена съ печата.

София, 3 октомврий 1934 г.

Канцлеръ на Орденитѣ: Шкорпилъ

Секретарь:

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА ЧЛ. КОР. ВЕСЕЛИН БЕШЕЛИЕВ

СТАНИСЛАВ БОЯНОВ, ДИМИТЪР МИТОВ

1. Гръцкият език в прабългарските надписи. – *ГНМ*, 4, 1926, 381 – 419.

Res.: Die griechische Sprache in den protobulgarischen Inschriften.

2. Тумбул-джамийският Маламиров надпис. – *ГНМ*, 4, 1926, 419 – 428.

3. Чаши от черепи у прабългарите. – *ГСУ ИФФ*, 22, 1926, 1 – 23.

4. Черепът на Никифор. – *ОБАИ*, 6, 1926, с. 19.

5. Към прабългарските надписи. – *ГСУ ИФФ*, 23, 1927, 1 – 20.

Untersuchung der Inschriften aus Nasarlie, Bez. Sumen und Catalar (jetzt Car Krum).

6. Прабългарски надписи. – *БМ*, 2, 1927, № 6, 401 – 408.

7. Употребата на imperativus aoristi и на imperativus praesentis в старогръцката молитва. – *ГСУ ИФФ*, 23, 1927, 1 – 32.

Res.: Der Gebrauch des Imperativus aoristi und praesentis im altgriechischen Gebet.

8. Zur Chronographie des Theophanes. – *BZ*, 27, 1927, p. 35.

Bespr:. N. Bănescu. – *RNSEE*, 6, 1929, 80 – *81.* Es wird eine Berichtigung des Textes von Theophanes, p. 367,– 358, ed. de Boor, vorgeschlagen.

9. Към въпроса за т. нар. "адмиратив" в български език. – *МПр*, 4, 1928, No 1, 174 – 177.

10. Mittelgriechisches. 1. i>ü>u und ü>u; 2. Assimilation; 3. ῥιχῆς; 4. Nominativus pendens; 5. Indicativus praesentis cum ἵνα; 6. Attractio inversa; 7. Wortstellung; 8. Partikeln; 9. Neue Wörter. – *Glotta*, 17, 1928, Nr. 1 – 2, 66 – 71.

11. Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. – *ИНЕМ*, 8 – 9, 1929, 149 – 176.

12. Народността на старите македонцн. – *БИБ*, 2, 1929, № 2, 1 – 24.

13. По въпроса за надписа върху пръстена от с. Езерово. – *ГПНБ*, за 1927, 1929, 171 – 182.

14. Развой на гръцкия език. – *ГСУ ИФФ*, 25, 1929, 1 – 22.

Res.: Entwicklung der Griechichen Sprache.

15. *Zu* Curtius VI 9, 37. – *PhW*, 49, 1929, Nr. 21, 652 – 654.

16. Глосата *Κεβαλή*. – *ГСУ ИФФ*, 26, 1930, 3 – 15.

Res.: Die Glosse *Κεβαλή*.

17. Надписите около Мадарскня конник. – *БМ*, 6, 1931, № 10, 660 – 667

18. Религията на прабългарите. – *БИБ*, 3, 1931, № 2, 29 – 60.

19. *Ἡρωνι* und *Ἡρωτι*. – *Glotta*, 19, 1931, No. 3 – 4, p. 293

20. Към въпроса за народността на старите македонци. – *ГСУ ИФФ*, 28, 1932, 1 – 75.

Res.: Zur Frage nach dem Volkstum der alten Makedonen.

21. Надписите около Мадарския конник. – *ИИД*, 11 – 12, 1932, 1 – 32.

22. Zu der Inschrift des Reiterreliefs von Madara. – *BN J*, 9, 1932, 1 – 35.

Bespr: Gy. Moravcsik. – *Szazadok*, 68, 1934, p. 118.

23. Herodot VIII 140 – 144; Епиграфски бележки. – *ИИД*, 11 – 12, 1932, 337 – 348.

24. Der Titel κανάρτι κεῖνος – *BZ*, 32, 1932, 13 – 15.

25. Първобългарските надписи. – *БИБ*, 5, 1933, №. 2, 1 – 19.

26. Български паралели към Хезиодовите "Ἔργα καὶ ἡμέραι", v. 727 sq., v. 756 sq. – В: *Сб. Л. Милетич.* С., 1933, 495 – 497.

27. Нов извор за вярата на първобългарите. – *ИИД*, 13, 1933, 176 – 179.

28. Нов първобългарски надпис. – *ИБАИ*, 7, 1933, 399 – 401.

29. Нова етимология на Πόντος Ἄξεινος и Ἄξιος. – ИИД 13, 1933, с.185.

30. Zum Artikel von Viktor Burr. – *PhW* 53, 1932, Nr. 45 – 46, p.1261.

31. Първобългарските надписи от с. Хамбарлий. – *ИИД*, 13, 1933, 24 – 48.

Res.: Die protobulgarischen Inschriften aus Hambarlij.

32. Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник. – *ГСУ ИФФ*, 30, 1934, 1-28.

Zur Deitung der Inschriften des Reiters von Madara.

33. Исторически преглед на досегашните издания на първобългарските надписи. – *ГСУ ИФФ*, 30, 1934, 1 – 12.

Res.: Übersicht über die bisherigen Ausgaben der protobulgarischen Inschriften.

34. Новооткрити старини. – *ИБАИ*, 8, 1934, 462 – 463.

35. Първобългарски надписи. – *ГСУ ИФФ*, 31, 1934, 1 – 162.

Res.: Die protobulgarischen Inschriften.

36. Един нов извор за вярата на първобългарите. – *БМ*, 10, 1935, № 5, 311 – 317.

37. Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften. – *ИБАИ*, 9, 1935, 269 – 272.

38. Der Ursprung des neugriechischen εἶναι *(=ἐστί, εἰσί).* – *Glotta*, 23, 1935, Nr. 3 – 4, 270 – 273.

39. Надписите около Мадарския конник. – *Просвета*, 1, 1936, 533 – 542.

40. Първобългарски надписи. Добавки и оправки. – *ГСУ ИФФ*, 32, 1936, I – 44, XXX табл.

Res.: Die protobulgarischen Inschriften. Ergenzungsheft.

41. Новият извор за поражението на Никифор I в България през 811 година. – *ГСУ ИФФ*, 33, 1936, 1 – 8.

Res.: Eine neue Quelle über die Niederlage des byzantinischen Kaisers Nikephoros I. in Bulgarien im J. 811.

42. Няколко бележки към българската история. – *ГСУ ИФФ*, 32, 1936, 1 – 37.

Res.: Kleine Beiträge zur Bulgarischen Geschichte.

43. Zu Herondas Mim 1, 8. – *PhW*, 56, 1936, 41 – 42, col. 1183.

44. Дребни приноси. – *ИИД*, 14 – 15, 1937, 195 – 196.

45. Нови откъслеци от първобългарски надписи. – *ИБАИ*, 11, 1937, 301 – 302.

46. Паралели. 1. Към култа на Арес в Тракия. 2, Към първобългарския обичай – чаши от човешки череп. 3. Към някои от отговорите на папа Николай. 4. Към въпроса за двореца аул на първобългарския кан. – *ИИД*, 14 – 15, 1937, 71 – 81.

Res.: Parallelen. 1. Zum Kult des Ares in Thrakien; 2. Zu den Schadelbechern bei den Protobulgaren. 3. Zu einigen Antworten des Papstes Nikolaus I. 4. Zur Frage des Palastes der Protobulgaren.

47. Zur Frage des Lautwertes des Buchstaben *B* im Spätgriechischen. – *AIPhAHOS*, 5, 1937 = *Melanges Emile Boisacq*, 65 – 68.

48. Българи и гърци в техните взаимни влияния през вековете. – В: *През вековете.* 1. С, 1938, 181 – 189.

49. Nochmals über das neugriechische εἶναι *(=ἐστί, εἰσί).* – *Glotta*, 26, 1938, 262 – 263.

50. Влиянието на гръцкия език върху българския. – *Просвета*, 3, 1939, № 2, 178 – 181.

51. Поглед върху историята на класическите студии в нашите земи. – *Прометей*, 3, 1939, № 6, 3 – 13.

52. Projet d'un Corpu des inscriptions paleochretiennes et byzantines de la Bulgarie. – In: *VI Congr. int. etud. byz. Alger, 1939.* Resumes. Paris, 1939, p. 76.

53. Историческа граматика на гръцкия език. 1. С., 1939. XIX, 344.

54. Вярата на първобългарите. – *ГСУ ИФФ*, 35, 1939, 1 – 63.

Res.: Die Religion der Protobulgaren.

55. Д-р Никола Сава Пиколо. – *Прометей,* 4, 1940, № 6, 3 – 5.

56. Два малко известни византийски надгробни надписа. – *ИИД*, 16 – 18, = Сб. *Петър Ников,* 1940, 37 – 47.

57. Избрани откъслеци от главните представители на следкласическата гръцка проза. – *ГСУ ИФФ,* 36, 1940, 1 – 48.

58. Плиска в географските карти от 17 и 18 век. – *МПр*, 12, 1940, № 3, 43 – 50.

59. Eine neue protobulgarische Inschrift. – *StS*, 2, 1940, 97 – 98.

60. Βούλγαροι και Ελληνες στὶς ἀμοιβαῖες τοὺς ἐπιδράσεος ἄναμεσα στοὺς αἰῶνες. – Νεα ἐστία εϱ, τ. 28, Т. 329, Ἀθῆναι, 1940, 1070 – 1075.

61. Беломорието и Македония в първобългарските надписи. – *Прометей*, 5, 1940 - 1941, № 4 – 5, 15 – 18.

62. Д-р Никола С. Пиколо като класик филолог. – *ГСУ ИФФ*, 37, 1941, 1 – 178.

63. *Κύριος Βουλγαρίας* bei Theophanes. – *BZ*, 41, 1941, 289 – 298.

64. Гръцката колонизация на Беломорието в древността. – *БелП*, 1, 1942, 157 – 178.

Res.: Die grechische Kolonisation des nordägäischen Gebietes im Altertum.

65. Гръцки книги за Беломорието. – *БелП,* 1, 1942, 477 – 479.

66. Дребни приноси. Из миналото на беломорските българи. – *БелП,* 1, 1942, 411 – 428.

67. Едно чуждо свидетелство за българите в Беломорието и Македония. – *БелП*, 1, 1942, 425 – 428.

68. Старини от Беломорието. 1. – *БелП,* 1, 1942, 318 – 347 (съавт. Г. Михайлов).

69. Историческа граматика на гръцкия език. 2. С. 1943. VIII, 247 с.

70. Източната половина на балканския полуостров като жизнено пространство в миналото. В памет на проф. П. Мутафчиев. – *Просвета,* 8, 1943, № 10, 601 – 609.

71. Местните имена между Струма и Места. – *БелП*, 2, 1943, 13 – 21.

72. Zwei altchristliche Inschriften. – *ГНМ*, 7, 1943, 232 – 235.

73. Altchristliche Grabinschriften aus Varna. – *ИИД*, 19 – 20, 1944, 18 – 39.

74. Proto-bulgar dini turkceye ceviren: T. Acaroglu. – *Belleten*, 34, 1945, 213 – 261.

75. Един забравен надпис от Nicopolis ad Nestum. – *Сп.БАН*, 70, 1945, 201 – 211.

Res.: Une inscription oubliee de Nicopolis ad Nestum.

76. Един загадъчен надпис от 6 век. – *РП*, 4, 1949, 123 – 131.

Res.: Une inscription mysterieuse du VI[e] siecle.

77. Две бележки към текста на Теофилакт Симоката. – *СпБАН*, 71, 1950, 211 – 218.

78. Zwei Randnotizen zu Theophylaktes Simokattes. – BZ, 43, 1950, 257 – 258.

79. Изказване (по проблемите на българската археология). – В: *Първа науч. сесия на Археол. инст.* С., 1950, 349 – 351.

80. Средновековни надписи от Черноморието. – *ИАИ,* 17, 1950, 289 – 290.

Res.: Inscriptions grecques du Moyen Age.

81. Notes epigraphiques. – *ГПНМ*, 2, 1950, 63 – 67.

82. Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия и на Източната римска империя. – *ИИБИ,* 1 – 2, 1951, 217 – 234.

Res.: La participation des Thraces a la vie publique de la province romaine de Thrace et de l'Empire romain d'Orient.

83. Една особеност в образуването на сложните местни названия от латински произход в Мизия и Тракия. – *ИИБЕ,* 1, 1952, 239 – 245.

84. Епиграфски приноси. С., 1952. 96 с., 54 табл.

Res.: Contributions epigraphiques.

85. Античната топонимия у нас като исторически извор. – *ИИБЕ,* 3, 1954, 341 – 355.

86. Zur Deutung und Datierung der protobulgarischen Inschrift von dem Reiterrelief von Madara, Bulgarien. – *BZ*, 47, 1954, 117 – 122.

87. Латинските местни имена в Мизия и Тракия. – *ИАИ*, 19, 1955, 379 – 303.

Res.: Die lateinischen Ortsnamen in Mosien und Thrakien.

88. Изследване на надписа около Мадарския конник. – В: *Димитров, Д. П. Последните археологически разкопки в България.* С., 1955, 39 – 40.

89. Надписите около Мадарския конник. – *Природа*, 4, 1955, № 3, 12 – 16.

90. Славянизми в първобългарските надписи. – В: *Сб. Ал. Теодоров-Балан.* С., 1955, 99 – 103.

91. Les inscriptions du relief de Madara. – BSl, 16, 1955, Nr. 2, 212 – 254.

92. Надписите около Мадарския конник. – В: *Мадар. конник.* С., 1956, 51 – 113.

Res.: Die Inschriften des Reiterreliefs von Madara.

93. What was the title ἠτζίργου (ἠτζουργου) βοιλας in the Protobulgarian inscriptions. – *BSl*, 16, 1956, 120 – 124.

94. Към археологическото проучване на Добруджа. – В: *Комплексна научна експедиция в Добруджа.* С., 1956, 13 – 17.

95. Нови откъслеци от първобългарски и средновековни надписи от Плиска и Силистра. – *ИАИ, 20,* 1956, 277 – 292.

Res.: Neue Fragmente protobulgarischer und anderer mittelalterlicher Inschriften aus Pliska und Preslav.

96. Към въпроса за произхода на бъдещето време в новогръцки. – В: *Ез. изсл. в чест Ст. Младенов.* С., 1957, 405 – 406.

97. Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX век. – *ИЕИМ*, 3, 1958, 3 – 38.

Res.: Byzantinische Triumphbräuche und Titel bei den Bulgaren im 9 Jahrhundert.

98. Cohors I Ἀθοειτῶν Antoniniana. – In: *Studia In honorem D. Dechev*, S., 1958, 269 – 272.

99. Die zusammengesetzten Titel in den protobulgarischen Inschriften. – *UAJb*, 30, 1958, 98 – 103.

100. Nachträge zu den thrakischen Sprachresten. – *LB*, 1, 1959, 65 – 68.

101. Die protobulgarischen Inschriften und die Slawistik. – *ZS*, 1, 1959, 1 – 7.

102. К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. – *ВВр,* 16, 1959, 8 – 13.

103. Les inscriptions protobulqares. (Edition française par H. Gregoire). – *Byzantion, 25,* 1957, 853 – 880; 28, 1958 = *Nelanges R.. Guilland*, 255 – 323; 29 – 30, 1960, 477 – 500.

104. Един модерен φιλτροκατάδεσμος θαυμαστός – В: *Ез. етногр. изсл. в памет Ст. Романски.* С., 1960, 553 – 555.

105. Три приноса към българската средновековна история. – В: *Изсл. в чест М. Дринов.* С., 1960, 283 – 300.

Res.: Drei Beitrage zur mittelalterlichen Geschichte Bulgariens.

106. Die Epigraphik in Bulgarien. – In: *Antike und Mittelalter in Bulgarien.* Berlin, 1960, 129 – 145.

107. Eine neue protobulgarische Inschrift, – *UAJb*, 32, 1960, 1 – 2.

108. Die protobulgarischen Inschriften. – *Altertum*, 6, 1960, Nr. 3, 168 – 176.

109. Der Widerhall des neugriechischen Sprachkampfes und der neu-griechischen Literatur in Bulgarien des vorigen Jahrhunderts. – In: *Probleme der neugriechischen Literatur.* 2. Berlin, 1960, 48 – 54.

110. Карел Шкорпил като епиграф. – В: *Изсл. в памет К. Шкорпил.* С., 1961, 25 – 27.

111. Надпис ли е бил Именникът на българските князе? – *ИАИ*, 24, 1961, 1 – 8.

112. Amlaidina und Sippe. – *LB*, 3, 1961, Nr. 2, 67 – 70.

113. Die Anfänge der bulgarischen Literatur. – *IJSLP,* 4, 1961, 116 – 145.

114. Die Thraker im ausgehenden Altertum. – *SC*, 3, 1961, 251 – 263.

115. Д-р Никола Сава Пиколо. – *Сп.БАН*, 7, 1962, No 1, 58 – 66.

116. Историческият фон на монументалните строежи в Преслав и Плиска. – *Изкуство,* 12, 1962, № 4 – 5, 31 – 35.

117. За името Дичина или Вичина на река Тича. – *ИИБЕ*, 8, 1962, 175 – 179.

118. Ein byzantinischer Brauch bei den Protobulgaren. – *AAH,* 10, 1962, Nr. 1 – 3, 17 – 21.

119. Fragmente aus der Korrespondez eines bulgarischen Humanisten im 9. und 10. Jahrhundert; – In: *Renaissance und Humanismus im Mittel- und Osteuropa.* 1. Berlin, 1962, 335 – 342.

120. Le nom antique de Sveti Vrač (Bulgarie), siege episcopal au VIe siecle. – *BSl*, 23, 1962, Nr. 1, 1 – 5.

121. Souveranitätsansprüche eines bulgarischen Herrschers im 9. Jahrhundert. – *BZ*, 55, 1962, 11 – 20.

122. Thrakische Personennamen mit lateinischen Suffixen. – *ZAnt*, 12, 1962, 93 – 94.

123. Zur Geographie Nordost-Bulgarien in der Spätantike und den Mittelalter, – *LB*, 4, 1962, 57 – 80.

124. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – *ИАИ*, 25, 1962, 1 –18.

125. Динибули у Идриси е град Ямбол. – *БЕз*, 1963, No 1, 333 – 336.

126. Кой град е Филипопол у Отец Паисий. – *БЕз*, 1963, № 1, 47 – 48.

127. Старохристнянски надписи от Варна. – *ИВАД,* 14, 1963, 55 – 64.

Res:. Inscriptions paléochretiennes de Varna.

128. Griechische theophore Personennamen und lateinische Spitznamen der Thraker. – *LB,* 6, 1963, 61 – 70.

129. Eine Militärkarte der Balkanhalbinsel aus den letzten Jahren des 14. Jahrhunderts. – *LB*, 7, 1963, 39 – 48.

130. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963. XXI, 361 S. mit 96 Tafeln und 1 Karte. (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Inst. für Griechisch-Romische Altertumskunde. Berliner Byzantinische Arbeiten. Bd. 23).

131. Wo lag der Bischofssitz Diokletianopolis in Thrakien. – *LB*, 9, 1964, Nr. 1, 49 – 56.

132. Über manche ältere Theorien von der Romanisierung der Thraken. – *EB*, 1, 1964, 147 – 158.

133. Die volkssprachlichen Elemente den Redepartien bei Theophanes und in den Akklamationen bei Konstantin Porphyrogennetes. – *ByzB*, 1964, 141 – 151.

134. Zur Frage der zusammengesetzten protobulgarischen Titel. – *LB*, 8, 1964, 47 – 52.

135. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964. 220 S. mit 114 Tafeln und 1 Karte (Deutsche Akademie der Wissenschaften. Inst. für Griechisch-Römische Altertumskunde. Berliner Byzantinische Arbeiten. Bd 30).

136. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965. 132 с. (Археологически институт. Епиграфсиа поредица No 8).

137. Bulgarien und Corpus Inscriptionum Latinarum III. – *Altertum*, 11, 1965, Nr. 3, 181 – 186.

138. Un medecin helleniste: Nicolas S. Piccolos (1792 – 1865). – *REG*, 78, 1965, 599 – 601.

139. Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale. – *Byzantion,* 35, 1965, 1 – 39.

140. Zur Kontinuität der antiken Städte in Bulgarien. – In: *Neue Beitraege zur Geschichte der Alten Welt. 2. Romisches Reich.* Berlin, 1965, 211 – 221.

141. Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien. – *Glotta,* 43, 1965; Nr. 3 – 4, 317 – 322.

142. Les cites antiques en Mésie et en Thrace et leur sort a l'époque du haut Moyen Age. – *EB*, 5, 1966, 207 – 220.

143. Inschrift in unbekannter Sprache aus Bulgarien. (Vorbericht). – *LB*, 11, 1966, 5 – 8.

144. Ирански елементи у първобългарите. – В: *Антич-*

ное общество. М., 1967, 237 – 247.

145. Le Dr. Nicolas Piccolos. – *EB*, 6, 1967, 157 – 158.

146. Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle. – In: *Polychronion, Festschrift Fr. Doelger.* Munchen, 1967, 90 – 104.

147. Protobulgarica. – In: *To Honor R. Jacobson.* The Hague, 1967, 222 – 231.

148. Tavernen als Kastellnamen bei Prokop. – *LB*, 12, 1967, 101 – 111.

149. Le Dr. Nicolas S. Piccolos. – *EB*, 6, 1967, 157 – 158.

150. Zu Theophanis Chronographia 359, 5 – 17, – In: *Polychordia. Festschrift Fr. Doelger.* Amsterdam, 1967, 50 – 57.

151. Zur Topographie der Balkanhalbinsel in Prokops Werk "De Aedificiis". – *Philologus,* 111, 1967, 267 – 282.

152. Две малко познати творби на д-р Никола Пиколо; Д-р Никола С. Пиколо в спомените на Ив. Селимински. – В: *Сб. Н. С. Пиколо.* С., 1968, 13 – 110; 271 – 277.

Res.: Deux oeuvres peu connues du Dr. Nicolas Piccolos; Dr. Piccolos dans les memoires du Dr. Iv. Seliminski.

153. Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien. – In: *Studien zur Geschichie und Philosophie des Altertums.* Budapest, 1968, 347 – 349.

154. Едно сведение за евреи на Дунава от VI век от н. е. – *ГОКПОЕ*, 3, 1, 1968, 125 – 126.

155. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. – В: *Сб. Преслав.* 1. С., 1968, 17 – 28.

Res.: Über die slawischen Stämme in Nord-Ostbulgarien vom 6. bis 9. Jahrhundert.

156. Keltische Ortsnamen in den Kastellverzeichnisse bei Prokop. – In: *1 Congr. int. etud. balk. et sud-est europ. Sofia, 1966. Act.* 6. S., 1968, 415 – 423.

157. Ein verkannter thrakischer Ortsname. – *ИИБЕ*, 16, 1968, 75 – 77.

158. Един нов старохристиянски надпис от Варна. – *ИНМ-В.*, 5, 1969, 232 – 233.

Res.: Eine neue altchristliche Inschrift aus Varna.

159. Културно-историческото значение на първобългарските надписи. – *Сп.БАН*, 14, 1969, No 3 – 4, 91 – 104.

160. Римските пътища в източната част на Балканския полуостров. – *Нумизматика,* 1969, № 1 – 2, 11 – 18.

161. Bemerkungen über die antiken Heerstrassen im Ostteil der Balkanhalbinsel. – *Klio*, 51, 1969, 483 – 495.

162. Die lateinische Herkunft der Kastellverzeichnisse bei Prokop. – *Coll. Latomus,* 101, 1969. 1 = *Melanges M. Renard*, 94 – 98.

163. Procopiana. – *RESEE*, 7, 1969, No 1, 39 – 41.

164. Произход и първи стъпки на д-р Никола С. Пиколо. – *StB*, 2, 1970, 187 – 204.

Res.: Le Dr. Nicolas S. Piccolos – son origine et ses premiers pas.

165. Тракийски или латински местни имена. – *ИИБЕ*, 29, 919 – 926.

166. Aus der Geschichte der Protobulgaren, – *EB*, 6, 1970, Nr. 2, 39 – 56.

167. Deux corrections au BREVIARIUN du Patriarche Nicephore. – *REB*, 28, 1970, 153 – 159.

168. Randbemerkungen uber die "Miracula Sancti Demetrii". – *Byzantina*, 2, 1970, 287 – 300.

169. Schamanistische Züge in der Religion der Protobulgaren. – In: *Geschichte und Kultur eines Volkerwanderungszeitlichen Nomadenvolkes. 2. Die Jou-Jan der Mongolei und die Avaren in Mitteleuropa. Die Kultur.* Bonn, 1970, 348 – 350.

170. Untersuchungen uber die Personennamen bei den Thrakern. Amsterdam, 1970. 144 S.

171. Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgarien. – *StB*, 1, 1970, 69 – 78.

172. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De Aedificiis". Amsterdam, 1970. 160 S.

173. Grabinschrift einer Phrygerin aus Kikidadon in Odesos. – *Klio*, 52, 1970, 25 – 26.

174. Die Berichte des Theophanes und Nikephoros uber die Thronwirren in Bulgarien 763 – 765. – *Jb0B*, 20, 1971, 67 – 82.

175. Les inscriptions protobulgares et leur portee culturelle et historique. – *BSl*, 32, 1971, Nr. 1, 35 – 51.

176. Zur Frage der slawischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert – In: *Serta Slavica in memoriam A. Schmaus.* München, 1971, 37 – 41.

177. Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen. – *RESEE,* 9, 1971, Nr. 3, 363 – 367.

178. Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V, gegen die Bulgaren. – *EB*, 7, 1971, Nr. 3, 5 – 14.

179. Die Kaiseridee bei den Protobulgaren. – *Byzantina*, 3, 1971, 83 – 92.

180. По въпроса за произхода на името *грък.* – *БЕз*, 1971. № 1, 73 – 78.

181. Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Plisca. – *Byzantion*, 40, 1971, Nr. 2, 421 – 434.

182. Zur Lesung der Personennamen in den protobulgarischen Gedenkinschriften. – *LB*, 15, 2, 1971, 47 – 48

183. Eine neue protobulgarische Gedenkinschrift. – *BZ*, 65, 1972, 394 – 399.

184. Zur Chronologie der thrakischen Siedlungsnamen. – In: *II Congr. Int.. etud. sud-est europ. Athènes, 1970. Act. 2.* Athenes, 1972, 277 – 286.

185. Wo lag Versinikija? – In: *XI Congr. int. sci. onomast. Res. Commun.* S., 1972, p. 27.

186. Extrema minoris Scythiae. – *ИОИМ-Т.*, 1, 1973, 139 – 141.

187. Über das Corpus der byzantinischen Inschriften. – *Byzantina* S, 1973, 309 – 311.

188. Gyula Moravcsik. Necrologue. – *EB*, 1973, No. 2, 147 – 148.

189. Д-р Никола Сава Пиколо и гръцкото освободително движение. – В: *Сто и петдесет години от гръцкото въстание 1821 – 1828 г.* С., 1973, 79 – 87.

190. Първобългарски амулети. – *ИНМ-В.*, 9, 1973, 53 – 63.

Res.: Protobulgarische Amulette.

191. Два надгробни старохристиянски надписа от Черноморието. – *ИНМ-В.*, 9, 1973, 301 – 304.

Res.: Zwei neue altchristliche Grabinschriften.

192. Географското минало на Плиска и нейната околност. – *ИНМ.-Ш.*, 6, 1973, 3 – 14.

Res.: Die Geschichte von Pliska und ihre Umgebung.

193. Нов възпоменателен първобългарски надпис. – В: *Сб. в памет Ал. Бурмов.* С., 1973, 412 – 418.

194. За античното име на Шуменската крепост. – *МПК*, 1974, No 4, 3 – 4.

Res.: Sur 1e nom antique de la forteresse de Choumen.

195. Extrema Minoris Scythiae. – In: *In Memoriam Constantin Daicoviciu.* Cluj, 1974, 35 – 7.

196. Към въпроса за името Одесос. – *ИИМ-В.*, 10, 1974, 3 – 7.

Res.; Zur Deutung des Stadtnamens Odessos.

197. За ориентацията на първобългарските сгради. – *ИНМ-В.*, 10, 1974, 103 – 107.

Res.: Zur Orientierung der protobulgarischen Gebäude.

198. Die Botschaften der byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld. – *Byzantina*, 6, 1974, 71 – 83.

199. Nachrichten uber den Aufstand Thomas des Slawen aus protobulgarischen Inschriften. – *Byzanlina*, 7, 1975.

200. Нови старохристиянски надписи от Варна. – *ИНМ-В.*, 11, 1975, 148 – 150.

Res.: Neue altchristliche Inschriften aus Varna – Odessos.

201. Първобългарски и късни гръцки и латински надписи. – *Археология*, 1975, No 1, 15 – 24.

Res.: Inscriptions protobulgares, grecques et latines tardives.

202. ΚΑΜΠΑΓΑΝΟΣ = QAR(A)ΓΑΝ – *АОН*, 29, 1, 1975,

93 – 97

203. Eine wenig bekannte neugriechische Gedichtsammlung. – In: *Serta Neograeca. Amsterdamer Beitrage zur neugriechischen Literatur, Geschichte, Kunst. Amsterdam,* 1975, 1 – 12.

204. Ein Rätsel der antiken Geographie Thrakiens. – *StB*, 10, 1975, 19 – 22.

205. Zur Chronik des Johannes von Nikiu CXX 46 – 49. – *BBg* [im Druck].

206. Към въпроса за девташларите. – *ИНМ-В.*, 12, 1976, 1 – 7

Res.: Frage der sogen. "Devtaslar".

207. За мястото на латинския език в Долна Мизия през късната античност. – *Археология,* 1976, Nr. 2, 49 – 51.

207a. Probleme der byzantinischen Epigraphik. – In: Das Korpus der Griechischen Christlichen Schriftsteller. Historie, Gegenwart, Zukunft. Eine Aufsatzsammlung, herausgegeben von Johannes Irmscher und Kurt Treu (= Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, Bd. 120, Berlin 1977), 179 – 182.

208. Долни Дунав в античната картография. – *Археология*, 1985, 2, 1- 10

209. Die erste historische Karte vom Schwartzen Meer und seiner westlichen Künste. – *ThP*, 2, 1985, 39 – 59.

210. Из старата история на варненско. – *ИНМВн*, 16 (31), 1980, 121 – 125.

211. Die Westküste des Schwarzen Meeres. – *Clio*, 63, 1, 81, 261, 266.

212. Старохристиянските надписи от Варна като исторически извор. – *ИНМВн*, 19(34). 1983. 19 –34.

213. Името "Pulpudeva" (The Name Pulpudeva). В: *Литературознание и фолклористика*, С., 1983.

214. Нов надпис на бога Сурегет. *ИНМВн*, 21(36) 1985, 5 – 10.

215. I. Carellus magister militum; II Neue altchristlische Inschriften. III Über die Herkunft des Stadtnamens VIDIN. – In: *Studia in honorem B. Gerov*. S, 1990, 17 – 29.

РАЗКАЗНОСТ И ПРИНЦИПИ НА ПОДРЕДБА НА АПЛИКАЦИИТЕ ОТ ЛЕТНИШКОТО СЪКРОВИЩЕ

АНИ БОШНАКОВА

I

Има неща, които се чуват само в тишината, има учения, които могат да се предадат само чрез гласа на безмълвието. Ето защо и дълбоките истини, които пазят тайната за пътя на обезсмъртяване на тракийския владетел, са скрити зад мълчанието на първата досега известна история, „записана" в картини от сребро и злато, съкровището от Летница.

Поставени в бронзов съд и заровени за хилядолетия в земята, апликациите достигнали до нас разбъркани, без никаква видима на пръв поглед връзка между тях. Дълго време вниманието на учени и специалисти било привличано само от отделни изображения, зад които се опитвали да открият известни митове и легенди или да обяснят изображенията чрез паралели от други изкуства[1]. Как ли не са били разглеждани в стилово и иконографско отношение апликациите със зооморфни и антропоморфни изображения, какви ли не оценки не са им били давани в сравнение с изящно изработените елински „образци", за да се стигне дотам, че да се определят като „варварски стил". Разбира се специалистите по древнотракийско изкуство са били доста озадачени сигурно не само от грубото на пръв поглед изработване на апликациите, но и от различната им форма и големина, от стърчащи извън рамката елементи на изображенията, от липсата някъде дори на рамки и от много други „недопустими" пропуски в изработването им, поради които съвременната наука трудно би дала оценка „изящен". Но кой е можел да допусне, че апликациите от Летнишкото съкровище са били разбъркани сребърни „страници" с позлата от нашата може би най-древна записана, макар и в картини история? Със сигурност и древният торевт едва ли си е мислил, че опита му да запази „ключа на знанието" за древната мъдрост, като го „запише" чрез уникален образен език[2], ще бъде разискван на високо научно равнище и ще бъдат търсени точни иконографски съответствия. Защото точно такива май няма. След възстановяването на първичния замисъл на торевта се оказа, че съкровището от Летница не е обикновена украса за кон[3]. Наред и с това си предназначение, другото, по-важното, се крие зад изображенията на 16-те заедно с изгубената

[1] **И. Маразов**. Хиерогамията от Летница. – Археология, 1976, 18, 4, 1-13; **R. Pittioni**. Bemerkungen zur religionshistorischen Interpretation des Verwahrfundes von Letniza, Bezirk Lovec. – Österr. Akad. Wiss., Phil.-hist. Kl., Bd. 321, Wien, 1977; **P. Alexandrescu**. Le groupe de tresors thraces du Nord des Balkans, I. – Dacia, 27 1983, 1-2; **Т. Стоянов**. За интерпретацията на една апликация от Летнишкото съкровище. – Векове,1990, 3, 83-87; **И. Венедиков.** Тракийското съкровище от Летница. София, 1996; **Р. Гичева.** „Змеевата сватба" в апликациите от Летница. – Проблеми на изкуството, 1997, 3-4, 59-65: **Brigitte Kull.** Tod und Apotheos (=Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 78). Mainz, 1997, 208-209.

[2] **А. Бошнакова, К. Бошнаков.** Езикът на образите в паметници на тракийската култура. – Минало, 2, 2000, 5-24.

[3] **А. Бошнакова.** Съкровището от Летница: опит за тълкувоне. – Старини, 1, 2000 (под печат); **А. Бошнакова.** Другото име на Орфей. – Jubilaeus III. Сборник в памет на проф. Б. Геров, София, 2000, 44-53; **К. Бошнаков, А. Бошнакова.** Мистериалният обред на триединството. – Сборник „50 години Панагюрско съкровище", 2000 (под печат).

апликации. Всички те наблюдават като мълчаливи свидетели, дали обет да пазят тайната на свещения разказ и сякаш чакат момента, в който ще им бъдат казани „вълшебните думи“, за да проговорят.

Догадката ми още през април 1996 г., че всички апликации подлежат на подредба и могат да се свържат в обща система също както страниците на една книга могат да бъдат подредени и подвързани с обща корица, се оказа първата правилна стъпка. Едно от важните доказателства за това е и откриването на една липсваща апликация № 13, която нарекох „откъснатата страница“. Едва, когато всяка една апликация заеме своето точно определено от торевта място чрез осем, преплетени един с друг принципа, се разкрива уникална история в картини, в която торевтът „записва“ чрез промяната и на най-малките детайли 14-те обредни стъпки на обезсмъртяване на бъдещия владетел. За период от осем години той ще трябва първо да премине пътя на изпитанията на душата и тялото, защото физическата опитност е нужна за усъвършенстването на божествените способности, ще стане „самотник“, защото ще трябва да напусне земния си дом и семейство, за да може да служи на своя учител (посветителя-жрец), който ще го поведе по пътя на посвещенията във великите тайнства на древната мъдрост, за да получи „ключа на знанието“. Така преминал през портите на отвъдното и върнал се оттам, ще изживее божественото сливане и това ще е краят на неговото търсене и пътуване, защото е станал въплъщение на божествеността. На деветата година ще се върне като божествен човек и божи син, славен от силата на съвършената мъдрост и от силата на безконечния живот, за да води, учи и помага, така както той е бил воден и учен.

II

Още в началото на проучванията ми върху съкровището от Летница ми направи впечатление, че във всички научни изследвания посветени на него, дори и в току-що излязлата тогава монография на проф. Ив. Венедиков „Тракийското съкровище от Летница“ 15-те апликации с рамка и фон бяха разглеждани поединично или на групи в зависимост от предпочитанията на изследователите, но никога като неделимо цяло, подчинено на общи правила в единна система. Ето защо разкъсването на съкровището на части в процеса на интерпретиране, разглеждането на всяка апликация сама за себе си се оказа и основната причина дълго време мястото на тези 15 апликации да остане неясно.

Досега само бегло се споменаваше, че апликациије от Летнишкото съкровище принадлежат към украсата от оглавния и нагръдния ремък на коня. Тези предположения обаче са се отнасяли единствено до кръглата апликация, а не до апликациите с четириъгълна форма, чието място и подредба досега не е свързвано с нагръдния ремък на коня. Илюстрация на такъв вид реконструкция е дадена в каталога от изложбата на тракийските съкровища в Япония през 1994 г., където се вижда повторението на кръглата апликация от Летница върху презгръдния ремък на коня. Така предложената възстановка освен, че безспорно не изисква специална подредба, т. е. без значение е мястото на всяка една апликация, защото изображенията се едни и същи, то тя предполага и липсата на няколко кръгли апликации в колективната находка от Летница. Ето защо и в своята последна книга, посветена на съкровището от Летница Ив. Венедиков допуска мястото единствено на кръглата апликация, за която казва, че е била *част от украсата* към конски презгръден ремък и е стояла в средата като прави паралели със съкровището от Галиче (2–1 в. пр. Хр.). Потвърждение за мястото на тези фалери от Галиче той намира в един релеф от Сливенско, на който е изобразен конник, а на гърдите на коня е представена голяма фалера с релефно изображение[4]. Този вид украса обаче е характерен за римско време, докато находката от Летница се датира третата четвърт на 4 в. пр. Хр. и не би

[4] **И. Венедиков.** Съкровището от Летница. 33-43.

трябвало да се пропускат съществените различия в украсата на конете през единия и през другия период.

Възстановката, до която достигнах в процеса на проучването си върху съкровището от Летница стана възможна чрез изследване, което се състоеше от три последователни нива. Целта на първото ниво беше да се откгрят заложените от торевта *принципи на подредба* при апликациите. Така на основата на тези принципи направих опит за реконструкция на първоначалния замисъл на торевта с намирането както на конкретното място на всяка една от апликациите, при което се откри и една липсваща, 16-та, така и на мястото на целия наниз – върху нагръдния ремък на коня (обр. 1а, б). Оказа се, че връзката между 16-те апликации се основава на такива принципи,

Обр. 1а. **Графична реконструкция на закрепването**

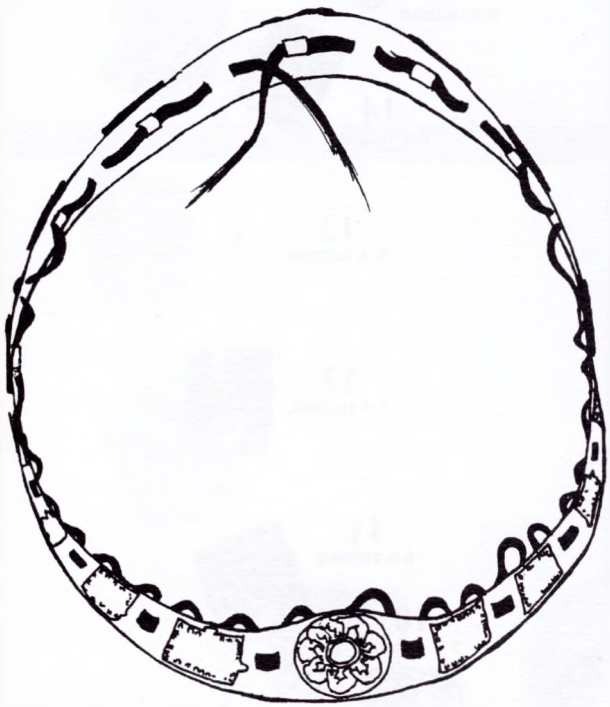

на апликациите от Летница върху нагръден конски ремък (А. Бошнакова)

които изключват възможностите за многовариантност при опит за подреждане, тъй като създателя на тези принципи е самият торевт. Във второто ниво използвах метода на *описателния анализ*, с помощта на който в изображенията се откри уникален образен език. В третото ниво на проучване на базата от резултатите на другите две нива приложих метода на *образния анализ*, който даде възможност да се вникне зад системата от правила, заложена в 16-те (заедно със загубената) апликации и да се достигне до скрития и неподозиран със своята конкретност и откровение картинен разказ. Това даде основание да се смята, че тези принципи на подредба са от изключителна важност, защото са замислени и създадени от торевта точно заради този тип разказност.

Чрез осем основни приницпа торевтът е свързал апликациите от Летнишкото съкровище в единна система:

1.Принцип на разказност;

2.Принцип на вертикалната симетрия;

Обр. 1б. **Ритон с протоме на кон от Башова могила**

3.Принцип на хоризонталната симетрия;

4.Принцип на последователно изграждане на образите;

5.Пространствен принцип;

6.Времеви принцип;

7.Принцип на позлатата;

8.Утилитарен принцип.

Съществуването на тези осем принципа даваа достатъчно онования да се смята, че мястото на всяка една апликация не е било самоцелно избрано.

Принципът на вертикалната симетрия се основава на посоката на движение. Като се разгледат 15-те апликации с рамка и фон (обр. 2) ще се забележи, че в 8 от тях фигурите се движат в посока наляво, а в 6 – в посока на дясно, като апликации №№ 1 и 9 се отличават от останалите по своята

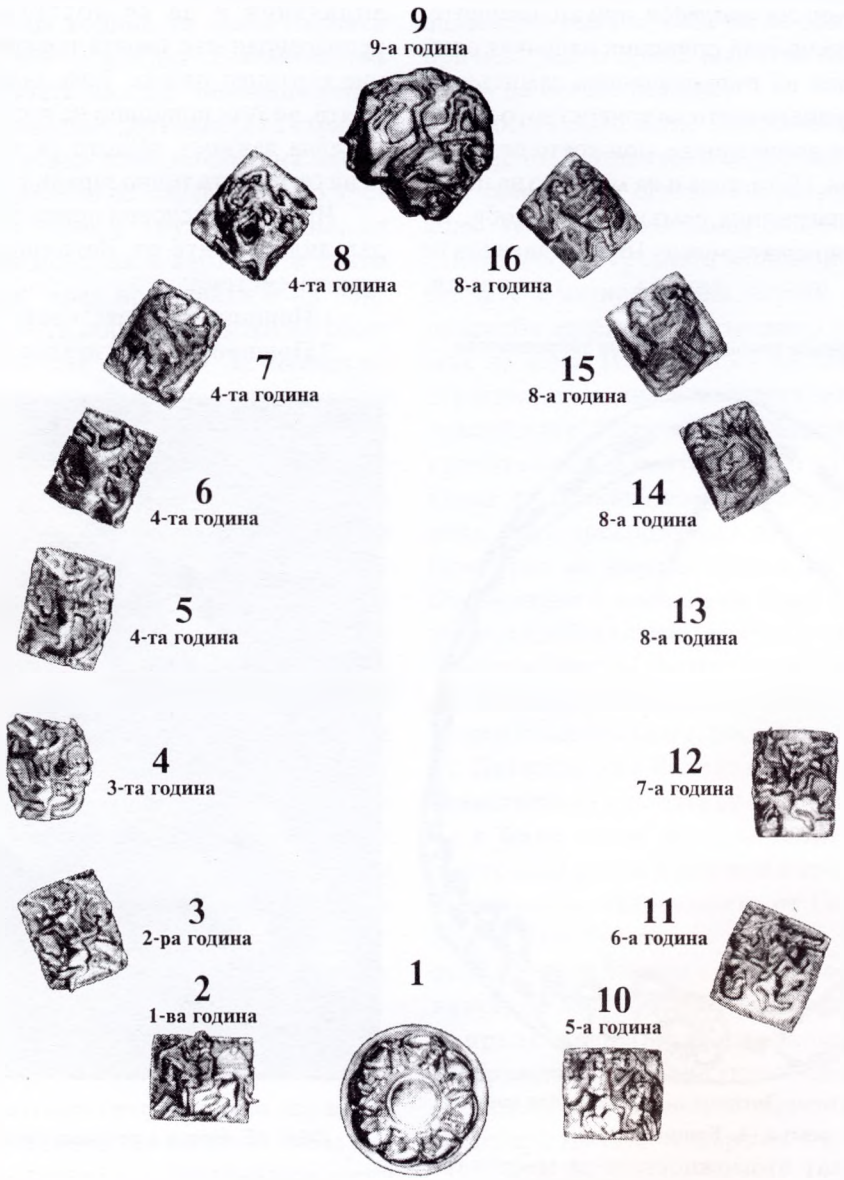

Обр. 2. **Съкровището от Летница (възстановка А. Бошнакова)**

големина и форма. След групирането на апликациите по този основен признак вече лесно идва и тяхното подреждане в две успоредни редици. Така в едната редица се подреждат 5-те апликации с конник и 3-те с борба между животни, обединени от общата посока на движение на ляво, а във втората – останалите 3 апликации с конник и 3-те апликации с най-сложни фигурални композиции. Очевидното различие във формата и големината на апликации №№ 1 и 9 отрежда ключовото им място във възстановката на наниза, каквото без съмнение е било предвидено и от самия торевт. За намирането на мястото на апликация № 9 отправна точка отново е посоката на движение. Така тя получава своя съответен № 9, тъй като влиза в групата на апликациите с посока на движение наляво. Това потвърди и първоначалната ми хипотеза за мястото на апликация № 1, която е заемала диаметрална позиция спрямо апликация № 9 по хоризонталната ос на симетрия. Мястото на апликации №№ 1 и 9 се определя също и от комбинацията между осемте принципа.

Принципът на хоризонталната симетрия в наниза се основава на замисъла на торевта да изгради образите, а с помощта на принципа на позлата, който се изразява чрез различните пропорции между сребърната основа и позлатата – да подсили внушението за разказност. При така полученото разграничение нанизът се разделя на симетрична долна и горна половина. Акцентът на половината от наниза (обр. 3), която включва кръглата апликация и симетрично подредените от двете и страни по четири конника е поставен върху

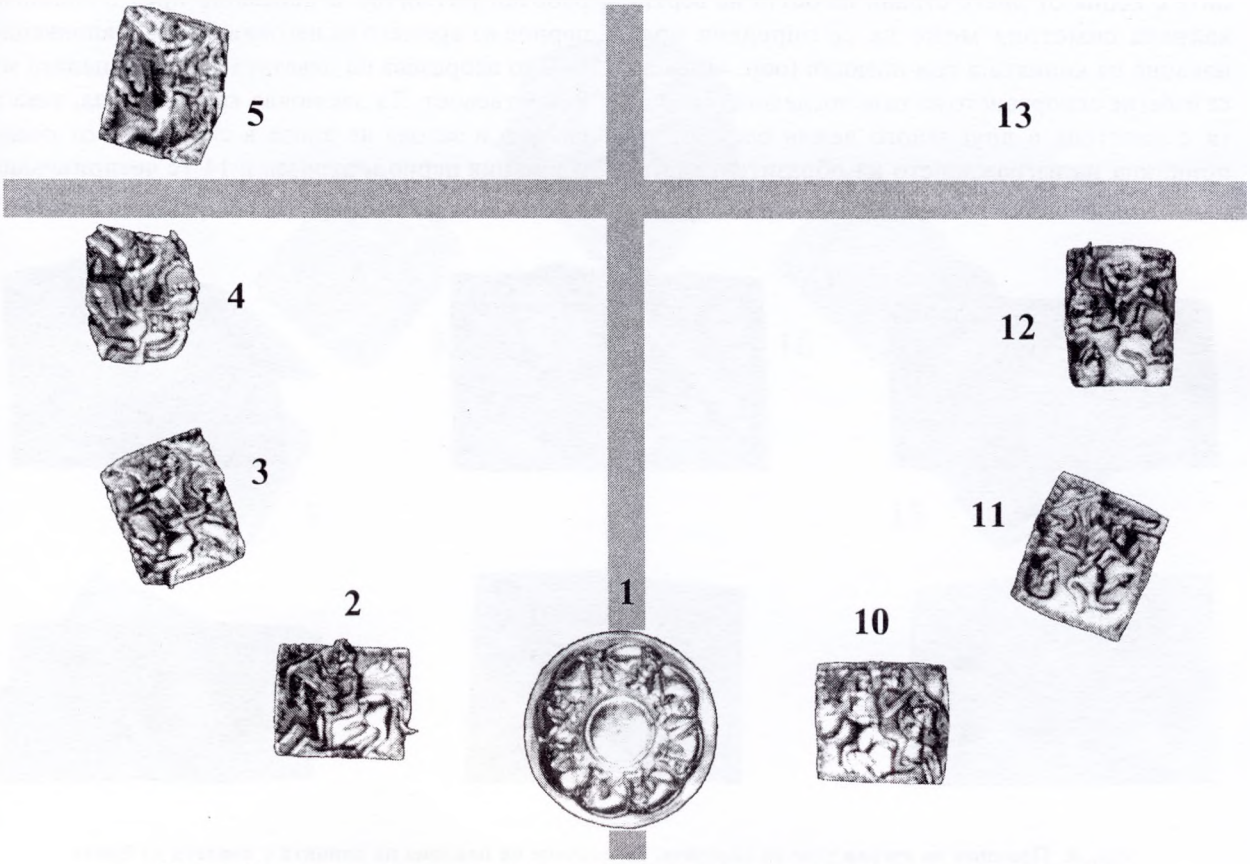

Обр. 3. **Разпределение на апликациите от наниза по хоризонталната ос на симетрия – I**

среброто с по-малко позлата, във втората, горна половина акцентът е поставен върху позлатата. Така торевтът е постигнал ефекта и на визуалната и на смисловата градация. В двете апликации №№ 1 и 9, които обединяват около себе си останалите е заложен пространственият и времевият принципи. Апликация № 1 съдържа в себе си идеята за 8 соларни тракийски години в образа на 8 конски протомета, като тук вече потенциално се вплита принципът на разказност и принципът на изграждане на образите. С нея се поставя центърът на наниза. Тя отключва и началото на разказа. Ето защо в непосредствена близост до кръглата апликация в долната половина на наниза ще бъдат подредени и осемте изображения с конник (заедно с липсващото № 13).

Най-сигурно последователността на конниците с копия от двете страни на остта на вертикалната симетрия може да се определи чрез наклона на копията в три позиции (обр. 4). За да се избегне оспорването на тази последователност, тя е вплетена с друг много важен елемент от принципа на изграждането на образите: съчетаването на наклона на копията с липсата и появата на брада на конника, както и със съответствието на двете конски глави на двете мъжки. Доказателство, че в първоначалния замисъл на торевта е имало стриктна система на подреждане, е и начинът на изобразяване на задните крака на коня, което определя и походката му: ако в ляво той се движи в галоп, в дясно е представен в спокоен ход. Чрез промяната на детайлите в привидно еднаквите изображения от апликациите е постигнат и основният принцип, принципът на разказност, което в процеса на интерпретация вече дава възможност да се говори за последователен картинен разказ. Чрез принципа изграждане на образите, принципа на разказност, времевия и пространствен принципи се установява, че това е един и същ типаж на конник, разработен ритмично в движение през 8-годишен период от времето на неговия живот, а апликация № 9 го изобразява на деветата година в цялата му божественост. Тя заключва както наниза, така и разказа и затова не влиза в системата от осемгодишния период, отразен в 14-те четириъгълни

Обр. 4. **Принцип на изграждане на образите: съчетаване на наклона на копията с появата на брада – детайли от апл. №№ 2, 3, 4 и 10, 11, 12**

апликации.

След основното разпределение на апликациите по вертикалната и хоризонталната ос на симетрия, за да се определи вече конкретното място на апликация № 5 – конник с фиала и вълчица, основно е използван принципът на изграждане на образите (обр. 5). Конникът е с брада, без копие, а зад гърба му се появява изображение на животно. Всички тези нови елементи към образа на конника подсказват, че апликацията ще има разпределителна функция. Тук се вплита принципът на разказност, който предпазва картинния разказ от прекъсване и подсказва, че трябва да се търси връзка между предходната апликация и следващата. Връзката с апликация № 4 е поредното и последно за лявата редица изображение на конник. Внушението за движение в разказа е постигнато чрез промяната на детайлите: в апликация № 5 копието е заменено с фиала, а конската глава с вълчица. Така тази апликация изобразява прехода от едно пространство към друго и чрез нея се подсказва следващата апликация, която ще бъде с изображение на мъжка сърна нападната от вълчица и по моята номерация ще е № 6. Като се използва комбинацията от принципите на подредба би могло да се предположи и изображението на липсващата апликация № 13, която също има функцията на преходна апликация.

Мястото на трите апликации с животни №№ 6, 7, 8 се конкретизира въз основа на времевия принцип, благодарение на който в съкровището от Летница се открива уникален календар. Чрез него може да се изчисли както началото на тракийската година, така и по кое време са се из-

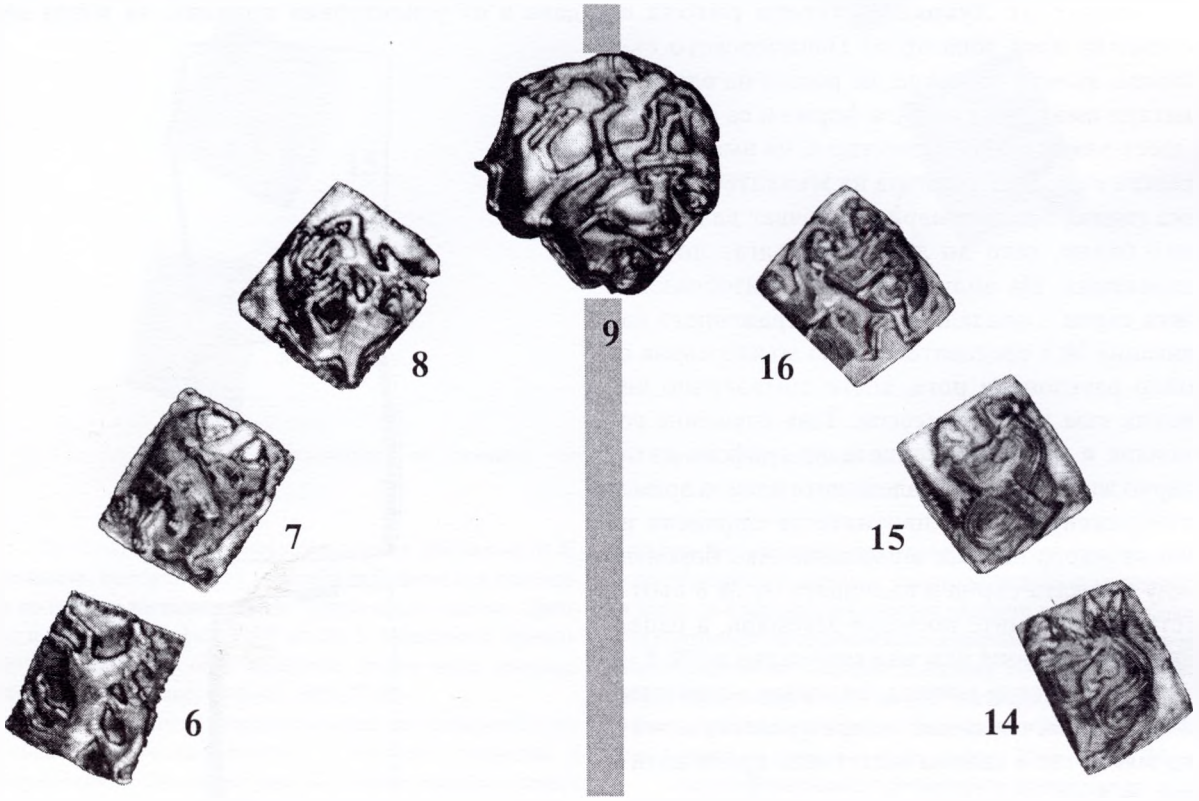

Обр. 5. **Разпределение на апликациите от наниза по хоризонталната ос на симетрия – II**

вършвали мистериалните обреди, за които се разказва в картинния разказ. Но това е предмет на интерпретацията едва в третото ниво на изследването. Много важно условие за възстановката на тази подредба се оказва внимателното анализиране на изображенията на апликации №№ 6 и 8. Досега те са тълкувани като кошута нападната от вълк и грифон захапал врата на елен лопатар. Ясно се вижда, че торевтът е изобразил фалос при сърната от апликация № 6, т. е. това е мъжка сърна, а липсата на фалоса при „вълка" го определя по безспорен начин вече като вълчица. Оттук може да се направи извода, че в тракийската торевтика майсторите отделяли особено внимание при изобразяването на отделните животински породи и половата им разграниченост. Добри примери в това отношение дават апликациите от Луковит, както и ритона с протоме на елен лопатар от Панагюрското съкровище, където се вижда, че рогата на елените лопатари имат съвсем друга форма и са с по пет до шест разклонения. Известно е, че има мъжки и женски сърни, като рогата на мъжките опадват всяка година през ноември и започват да никнат много бавно, като до лятото достигат до три разклонения. На апликация № 6 е изобразена мъжка сърна с опадали рога. Изображението на апликация № 8 следователно е на мъжка сърна с тройно разклонени рога, което символично ни отвежда към летните месеци. Това внушение се подсилва и от изображението на грифона като соларно животно. Така с вложените идеи за време в изображенията на животните се определя и точното място на тези апликации. Ако борбата между мъжката сърна и вълчицата от № 6 съответства на месеците ноември-декември, а нападението на грифона над мъжката сърна от № 8 – на горещите летни месеци, то тогава апликация № 7 с двете мечки символизира пролетта и нейното място ще е съвсем естествено преди апликация № 8.

Вследствие на наблюденията дотук се оказва, че с всяка една от апликациите №№ 2, 3, 4, 9, 10, 11 и 12 торевтът е означил по една година, докато при двете групи апликации № № 5, 6, 7, 8 и №№ 13 (липсваща), 14, 15, 16 подходът му е по-различен: тук годината е разделена на четири.

Сега идва ред на срещуположните апликации №№ 14, 15 и 16. Тяхната подредба създава най-големи трудности. Определянето на точното им място зависи от съчетаването на всички досегашни принципи още повече, че тук трябва да се очаква и кулминацията, и развръзката на целия разказ. Ето защо отново трябва да се търси последователността между трите апликации чрез техните детайли, което да гарантира и градацията им. Тази градация е предадена най-ясно чрез принципа на пространствеността отразен в три вида рамки (обр. 6), чието обяснение е предмет на второто ниво на проучване. Конкретното място на всяка една от апликациите се потвърждава и от утилитарния принцип, за което сви-

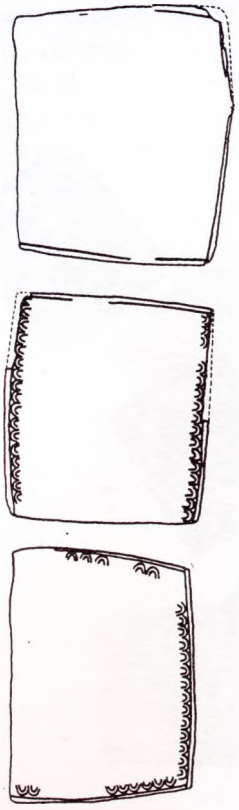

Обр. 6. **Принцип на пространствеността – три типа рамки при апл. №№ 14, 15, 16**

детелства плавния наклон на халките от обратната страна на апликациите (обр. 7).

Макар в подреденото Летнишко съкровище да са съчетани много принципи, основният принцип, от който се водел торевтът, бил принципът на разказността[5]. Стриктната подредба на предварително замислените и изработени от сребро с позлата картини била само следствие от намерението да се запише откровението в образи. Поради безкнижовността на тракийската култура единствената възможност да се достигне до този свещен разказ се съдържа в успешното разкриване на ключа към подредбата на достигналите до нас 15 от 16-те апликации.

III

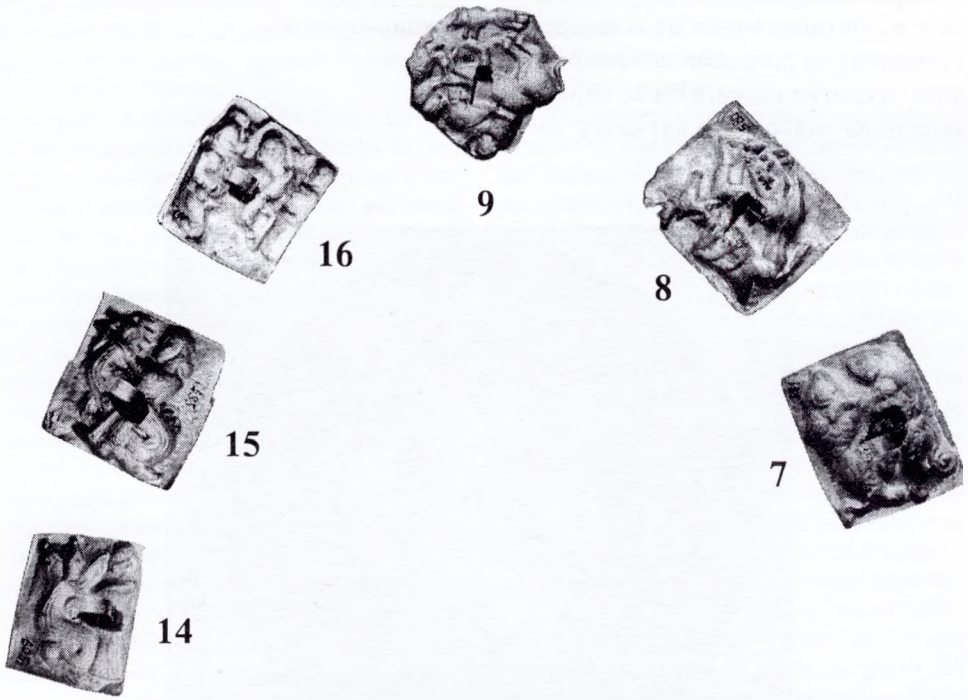

Обр. 7. **Съкровището от Летница – обратна страна (възстановка А. Бошнакова)**

[5] За първи път този *тип разказност* е забелязана от **К. Бошнаков**: Бележки върху украсата на Врачавския наколенник по пътя на антиципирането. Втори висш семинар: Древност и съвремие. София, 1985, 60-78; **К. Бошнаков**: Врачанският наколенник – опит за анализ. Втори висш семинар: Древност и съвремие. София, 1985, 79-95.

Типът разказност в картинен разказ се основава на промяната на десетки детайли и тяхната градация в изображенията. Така се постига динамиката, взаимовръзката и смисловата подредба в картинния разказ. Ето защо подобен тип изображения не се вместват в иконографски канони, защото нямат илюстративна цел.

Изображения, изработени по иконографски канони, с цел серийно производство не съдържат този тип разказност в последователни картини, защото не подлежат на подредба, в която да е заложен динамичен елемент, свързващ разказа. (За употребата на термини като: *изображения-разкази* и *картинен разкази* вж. последно **Д. Ботева**. Изображения-разкази върху оброчните релефи на Тракийския конник: I. Херосът в света на боговете (анализ на база-данни). Jubilaeus III. Сборник в памет на проф. Б. Геров. София, 2000, 22-23, 24 [14].)

Ако изображенията в летнишките апликации сами разказват чрез детайли, то изображенията по оброчните релефи на Конника-Херос само илюстрират запазения през вековете разказ за божествения син, върнал се при хората да ги води, учи и да им помага.

Възстановената от мен в продължение на 4-годишна работа (в периода 1996-1999) уникална система, използвана от древния торевт, за да свърже в едно 16-те апликации, за първи път позволява изцяло ново представяне на Летнишкото съкровище. Неоспорим е фактът, че ако само съществуваше и най-малката идея дори и след излизането на монографията на Ив. Венедиков, че апликациите от Летница могат да се подредят и така да се поставят на нагръден конски ремък, това безспорно откритие веднага би се отразило върху страниците на луксозните каталози доста преди издаването на каталога от изложбата на тракийските съкровища във Финландия през 2000 г., а също и в експозицията на Националния исторически музей. За съжаление обаче очевидното желание трудът по тази възстановка да бъде омаловажен и да остане анонимен като се взаимства идеята и същевременно се изопачи[6], е всъщност само пренебрегване на принципите на древния торевт, а не на предлаганата реконструкция[7].

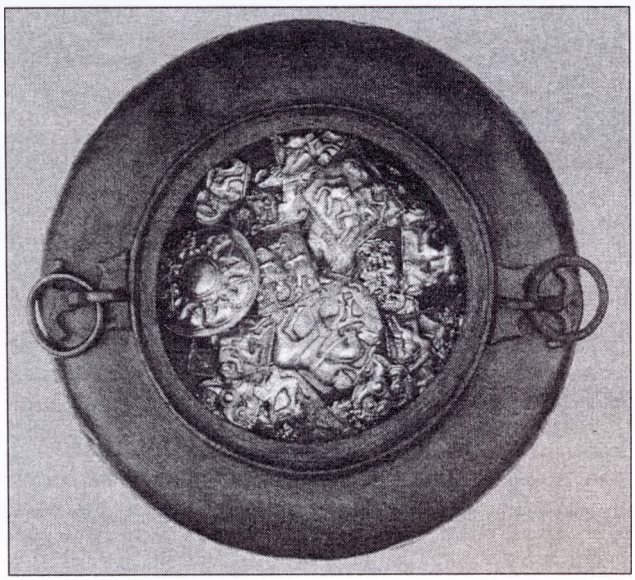

Снимка *И. Хаджимишев*

[6] Изложба в Amos Anderson Art Museum, Финландия, 22. 01. – 16. 04. 2000: Ancient Thrace. Gold and silver threasures from Bulgaria. научен ръководител: **проф. А. Фол**; автор на тематичните уводи в каталога и член на работната група: **Е. Пенкова**; срв. с. 92.

[7] **А. Бошнакова**. Вярата в безсмъртието и пътят на обезсмъртяване при траките. Съкровището от Летница. (дипл. работа), ФФ, СУ „Св. Кл. Охридски", 1999, научен ръководител: **проф. А. Фол**, рецензент: **Е. Пенкова**, срв. фиг. 20.

NARRATION AND ARRANGEMENT PRINCIPLES OF THE APPLICATIONS OF THE LETNITSA TREASURE

ANNIE BOŠNAKOVA

Summary

There are things that may be heard only in silence, there are teachings that may be passed only through the voice of silence. Therefore, the real truths, that keep the secret about the path of immortalization of the Thracian ruler, are hidden behind the silence of the first known history, "written" in images of silver and gold - the Letnitsa Treasure.

In the beginning of my research in 1996 on the Letnitsa Treasure I noticed that all scientific surveys dedicated to it, even in the latest monography by I. Venedikov – "The Thracian Treasure from Letnitsa", the 15 applications in a frame and background were studied separately or in groups depending on the preferences of researchers, but never as an integral entity subordinated to the general rules of one system.

The unique system, restored by me for a period of four years (1996-1999), used by the ancient toreut to connect in one entity the 16 applications, allows for the first time a whole new presentation of the Letnitsa Treasure. This reconstruction became possible through a research consisting of three consecutive phases. The goal of the first phase was the revealing of the applications' *arrangement principles*, used by the toreut. Thus, on the basis of those principles I made an attempt to restore the original idea of the toreut by finding either the concrete place of each application - and one missing was found, the sixteenth one, and the place of the entire series on the chest belt of the horse (Fig. 1; Fig. 2; Fig. 7). It appeared that the connection among the 16 applications was based on such principles that exclude the possibility of multivariations upon arranging, because the creator of those principles had been the toreut himself.

He connected the applications of the Letnitsa Treasure in a unified system based on eight basic principles:

1. Vertical symmetry principle;
2. Horizontal symmetry principle;
3. Utilitarian principle;
4. Gilt principle;
5. Principle of the Consecutive Creation of Images;
6. Narration principle;
7. Space principle;
8. Time principle.

The main principle the toreut was led by was the principle of narration. The hidden arrangement of the created beforehand and made of silver with gilt images was only a consequence of the intention to write the revelation in images. Only when each application takes its exact place, determined by the toreut, based on the eight, interlocking principles, only then the unique story in images is revealed, by which story the toreut "writes down", by means of changes in the smallest details, the 14 ritual steps for the immortalization of the future ruler. For a period of eight years he would pass the road of challenges for the soul and body, because the physical training is necessary for the perfection of the divine abilities; he would be a "homeless" and "lonely man", because he must leave his earthly home and family so he can serve his master (the teacher-priest) who will lead him along the path of the secrets of the ancient wisdom in order to acquire the "key to knowledge". Having passed the gates of the hereafter and returned from there, he will experience the divine merging and this will be the end of his quest and travel because he has incarnated the divine. In the ninth year he will return as a holy man and God's son, glorified by the power of the perfect wisdom and the power of the never ending life in order to lead, teach and help, as he has been led and taught.

As in a book which content is full of significant events and each page has its own place and its own great significance, this ancient History in images of gold and silver may be found only if the principles of the ancient toreut are not ignored.

ПРОТРИТИТЕ ПРАГОВЕ НА ТРАКИЙСКИТЕ ГРОБНИЦИ [1]

КОНСТАНТИН БОШНАКОВ

Едва ли някой би оспорил успехите през изминалите десетина години на екипа на Траколожката експедиция за могилни проучвания (ТЕМП) под ръководството на ст. н. с. Георги Китов, който успя да опази от ширещото се иманярство десетки паметници на древната тракийска култура. Разкриването на изключителни по размер, планировка и изпълнение монументални градежи под насипите на *Славчова*, *Сашова*, *Сарафова могила*, на *могилите „Хелвеция"*, *„Шушманец"*, *„Голяма Арсеналка"*, *„Острyша"*, както и на *„Могилата на грифоните"* даде всички основания земята около Казанлък, Шипка и Шейново наред с всички стари и предстоящи обекти да понесе притегателното и славно название *„Долина на царете"*.

Намножаването на първокласен археологически материал разпали интереса към тракийската древност и изостри естественото чуство за съпричастност сред мнозина днешни изследователи към значимите находки от Казанлъшката долина. Бедата е, че всички публикации досега имат все още предварителен характер, а това в голяма степен се дължи на липсата на изчерпателно описание, анализ и документиране на археологическите ситуации. Затова пък тази липса се компенсира от спорни, но категорично изказани тълкувания. Ето защо много скоро читателят им се чувства също толкова беззащитен, колкото и добронамереният посетител на музея пред витрините, отрупани с ценни находки.

Към това се добавя и трудната комуникация между научните направления, които разработват проблематиката на монументалните подмогилни съоръжения в Тракия. Археолозите използват готови идеи на културно-историческия синтез, но без да подлагат на проверка правилността на обработените в него антични писмени свидетелства. Историците на културата от своя страна подбират подходящи археологически находки и тълкуват оригиналните архитектурни решения в подкрепа на изводите си, при което не се нуждаят от пълния обем на археологическата документация. Историците на архитектурата действително се опитват да въведат терминологичен порядък, но поставят акцент на семантичната натовареност на форми, обеми и пропорции. Представителите на най-младото направление с помощта на изтощително точни методи успешно реконструират познанията на древните траки в областта на математиката, геометрията и астрономията, но засега не намират пълноценен прием в текстовете на учените-хуманитаристи.

Тази отчужденост може би се дължи на липсата на общоприемлива система, която да обедини резултатите от поединичните усилия. Във всеки случай постигането на археологическа типологизация на подмогилните тракийски паметници въвежда мнима системност в наблюденията на днешните учени, но не ще даде непосредствено истинската система за тълкуването на тези паметници. По конструкция и детайли те не си приличат един с друг, точно защото в тях е вложена проекция на строго индивидуални и разнообразни като живота пътища пред дверите на Отвъдното.

---

[1] Текстът е извадка от подготвената за печат монография **К. Бошнаков**. *Тракийска древност. Исторически очерци.* София 2000, в която са потърсени повече аргументи в подкрепа на изложената тук нова гледна точка.

Точно това състояние на съвременните извори за тракийската древност, какъвто статут неминуемо добиват всички днешни публикации, ме накара да се спра на един основен, много често повтарящ се и безспорен белег на най-представителните подмогилни паметници в Тракия – *протритите от продължителна употреба прагове* на помещенията в тях.

Обр. 1. **Гробница от Мал-тепе при Мезек: поглед от дромоса към камерите на гробницата.**

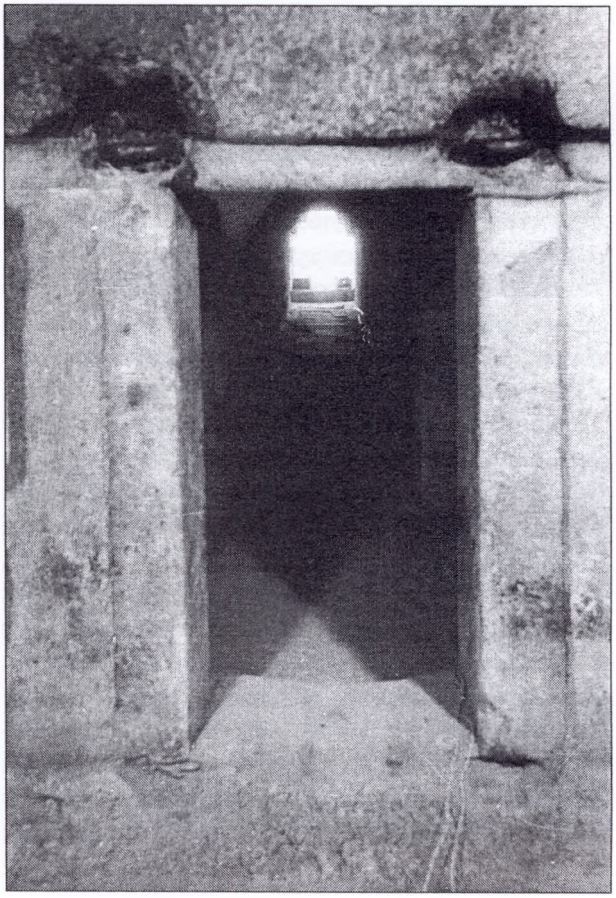

Обр. 2. **Гробница от Мал-тепе при Мезек: поглед от вътрешната страна на куполното помещение към изхода на гробницата.**

Още Богдан Филов при разкопаването на куполната гробница при Мезек през 1931 година обръща внимание на обстоятелството, че, макар и с вече зазидан вход, достъпът към гробницата през античността за известно време е бил свободен, с което се опитва да обоснове предположението си, че в съоръжението са извършени поне две фамилни погребения[2]. Той не пояснява обаче кои помещения и как са могли да служат за нуждите на култа към мъртвите, нито привежда доказателства за това, че гробницата наистина е била предназначена за фамилни погребения. Думите му все пак са косвено свидетелство, че е забелязал следи от дългогодишна употреба на съоръжението, която той дели на два етапа с оглед на разкритите първичен и вторичен под и в трите камерни помещения с находки в пръстта меж-

[2] **Б. Филов**, *Куполните гробници при Мезек* (= ИБАИ 11). София 1937, 16-28, 13, 98

ду тях[3]. Макар Филов да не говори изрично за протрити прагове, снимките сравнително ясно илюстрират точно това тяхно състояние при отварянето на гробницата (обр. 1, 2)[4].

Без съмнение най-голямата заслуга днес се пада на Георги Китов, който пръв упорито започна да обръща внимание и да търси обяснение на един странен археологически факт: *„протритите прагове на тракийските гробници"*, ако и да не разполагаме с уверение, че профилите и лицата на тези прагове са документирани надеждно със снимки и рисунки.

Нека все пак се оставим на неговите преки впечатления при първото прекрачване след толкова столетия на праговете на някои от най-импозантните подмогилни тракийски съоръжения:

1. Т. нар. куполна гробница-мавзолей под насипа на Жаба-могила край Стрелча: *„... ръбовете на праговете бяха намерени по-силно изтрити в средата, отколкото към краищата си, където са били подложени на по-слабо въздействие от често влизащите посетители"*[5].

2. „Г-образно" каменно съоръжение в северозападната периферия на Жаба-могила: *„Подът на първите две камери е от дребни камъчета, заляти с варова мазилка ... По варовата мазилка бяха открити следи от оцветяване в жълто, червено и черно. Били са изрисувани геометрични орнаменти, за съжаление, изтрити от интензивното използване и от времето"*[6]. В последната си публикация Г. Китов вече по-категорично твърди, че Жаба-могила е играла ролята на хероон. Широк около 30 и дълбок над 3 м ров я е ограждал и предпазвал[7]. Според разкопвача и двете монументални каменни съоръжения в насипа *„са имали открити представителни фасади и са били достъпни за посещения, поклонения, религиозни церемонии, вероятно в памет на погребаните в тях обожествени тракийски владетели. Т.е. те са играли ролята на гробници-мавзолеи или храмове"*[8]. В тази връзка Г. Китов допуска, че и върху прочутата амфора-ритон от Панагюрското съкровище бил представен тракийски храм-гробница, а защо не и точно този в Жаба-могила, за който има данни да е функционирал през целия 4 в. пр. Хр., във вътрешността на който са се извършвали приготовления за церемония, а на площадката отпред – предшестващите я ритуални танци. Според него вдясно от гробничната врата били изобразени възрастен жрец и негов млад помощник, които подготвяли началото на орфическа мистерия, която предстояла да се състои във вътрешността. Като приключели танца си, към жреците следвало да се присъединят и участниците в него. Те били сред посветените в орфическите тайнства представители на висшата тракийска аристокрация. Случващото се в храма-гробница било свързано, според Китов, с погребалния ритуал или церемония, посветена на обожествения покойник[9]. Изследователят търси подкрепа на хипотезата си в един друг обект, разкопан от него – подмогилния храм в могилата Хелвеция край Шипка, снабден с врата и дори заключалка, в който били монтирани две каменни пейки до страничните стени на централната камера. На тях можели да седнат по 3-4 човека, а други 1-2 – да се разположат върху изграденото срещу входа ложе, за да ръководели церемонията или да станели главни действащи лица в провеждането ѝ. Използването на упойващи вещества в процеса на мистериите, според Китов, не подлежал на съмнение[10].

3. Гробнично-култов комплекс в могилата Оструша край Шипка: *„От преддверието се е*

---

[3] **Б. Филов**, *Куполните гробници при Мезек* 16-28

[4] **Б. Филов**, *Куполните гробници при Мезек* 17, обр. 11 (Поглед през двете четвъртити отделения на гробницата от Мал-тепе). За снимките от фото-архива на АИМ София изказвам благодарност на г-н Красимир Георгиев.

[5] **Г. Китов**, *Тракийските могили край Стрелча.* София 1979, 5-7

[6] **Г. Китов**, *Тракийските могили край Стрелча* 12-13

[7] **Г. Китов**, *Амфората-ритон и произходът на Панагюрското съкровище*. Анали 1-4 (1999) 15

[8] **Г. Китов**, *Амфората* 15-16

[9] **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 20-21

[10] **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 20

влизало в двете странични помещения и централната камера през входовете със стъпала и прагове. Те са силно изтрити и все пак недостатъчно предвид предполагаемото интензивно използване и структурата на камъка – шисти."[11] В *„Тракийския Дионис. Книга втора: Сабазий"* Александър Фол прави дори алюзия за Сабазиево светилище в обредния комплекс от Остpуша, като приема, че след 5 в. пр. Хр. „скалната обредност" била „свалена" в строителния и профанния смисъл на думата в или в близост на резиденциалните царски градове, за да бъде организирана по елински нормативи[12]. В една от последните си статии той вече по-ясно допълва, че обредният комплекс „Остpуша могила" бил функционирал през осемте столетия след изграждането си като светилище-хероон на антропо-демонизиран царорфик и, следователно, бил служил за мистериални посвещения[13].

4. Монументална неограбена тракийска гробница от Сашова могила между Шипка и Ясеново: *„Върху белите варовикови блокове, оформящи страниците на входа към централната камера, са врязани плитко с остър предмет силно изтрити изображения. Изтриването е резултат поскоро на допира до блоковете при многократното влизане в камерата, отколкото на естествено остаряване и изветряване на камъка."*[14]

5. Монументална тракийска гробница от Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко: *„Ръбовете на прага бяха силно изтрити в момента на откриването – без съмнение резултат на многократното влизане в съоръжението, когато то е използвано за мавзолей. Тук искам да подчертая – не става дума за няколко влизания при извършване на допълнителни погребения, а за редовно посещение в резултат на практикуването на определен обред. ... В един момент в сградата на мавзолея е било извършено последното погребение. В предверието е положено тялото на кон, а в камерата – без съмнение, на човек."*[15]

6. Монументална тракийска гробница от могилата Голяма Арсеналка (Некропол Шипка – Шейново): *„Прагът е блок от първия ред на фасадата ... Горните му ръбове в средата са видимо изтрити от многократното влизане по време на използването на съоръжението за мавзолей."*[16]

Както проличава от тези няколко примера, Г. Китов определя разкопаните от него монументални подмогилни съоръжения като хероони след смъртта на обожествения тракийски владетел, като под *хероон* разбира *„култов комплекс, чиито елементи могат да бъдат храм, мавзолей, гробница, параклис в съчетание или поединично"*[17]. Разкритите погребения или следи от тях в съоръженията Китов обикновено обобщава с понятието *„последно погребение"*, след което гробницата била засипвана и достъпът до нея прекъсван. Това последно деяние преди идването на грабителите или археолозите той свързва със смъртта на последния представител от династичната или аристократичната фамилия, за която бил издиган този вечен дом, или с опасността от оскверняването му[18].

---

[11] **Г. Китов**, *Нови паметници на тракийската култура от могилния некропол Шипка - Шейново в Казанлъшко.* Първи международен симпозиум „Севтополис". „Надгробните могили в Югоизточна Европа". Велико Търново 1994, 110

[12] **Ал. Фол**, *Тракийският Дионис. Втора книга: Сабазий.* София 1994, 258; срв. още **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 20-21

[13] **Ал. Фол**, *Стасиси на мита и на обреда.* Jubilaeus II. Юбилеен сборник в памет на проф. Хр. М. Данов. София 1999, 152-153

[14] **Г. Китов**, *Сашова могила (Монументална неограбена тракийска гробница между Шипка и Ясеново).* Археология 2-3 (1996) 18, 20

[15] **Г. Китов**, *Славчова могила край с. Розово, Казанлъшко (Монументална тракийска гробница).* Археология 1 (1996) 4

[16] **Г. Китов**, *Могилата Голяма Арсеналка (Монументална тракийска куполна гробница в некропола Шипка - Шейново).* Археология 4 (1996) 31, 34

[17] **Г. Китов**, *Могилата Голяма Арсеналка* 41_8

[18] **Г. Китов**, *Славчова могила* 7

В наскоро излязлата монография *„Тракийската култова архитектура"* Малвина Русева с основание подлага на критика терминологията, използвана в археологическата литература за подмогилните монументални съоръжения в Тракия, особено що се отнася до претенциозния термин *„мавзолей"*[19]. Още по-големи основания има обаче Костадин Рабаджиев, който откровено и отрезвяващо заявява, че не му достига въображението да си представи какво биха наблюдавали участниците в мистерии при мъртвото тяло на своя иначе безсмъртен цар за време, чиято продължителност да се измерва с изтриването на каменния праг?![20] Действително, в досегашните тълкувания има известна истина, но малко историческа реалност, защото чрез термините неизбежно се възприема една чужда за Тракия, елинска религиозност и обредност в техните полисни проявления. Правят се напразни опити да се обяснят реалности от Тракия, без да се отчита, че в исторически план точно Тракия е „константата", олицетворение на издревната традиция по тези земи, а Елада непредсказуемата „променлива", особено след нарояването на елинските апойкии по тракийските крайбрежия през 7–6 в. пр. Хр. Това, което все пак обединява всички досегашни мнения, е разбирането, че единствената причина за изграждането на подмогилните монументални съоръжения в Тракия е смъртта на обожествения или хероизиран владетел, на когото по един или друг начин оказвали посмъртно почести.

Тук ще си позволя да предложа една съвършено нова теза, която, струва ми се, намира многостранно потвърждение, както в основните писмени извори за религията на древните траки и в уникалния археологическия материал, така и в многобройни изобразителни паметници на торевтиката, живописта, скулптурата, нумизматиката и по графитите върху камък и метал. Признавам с радост, че възможността за един такъв обрат в гледната точка даде перфектната фабулна система и подредба, вложени в апликациите от Летница от безименния за нас и безспорно талантлив торевт, чиито възстановки днес са дело на Ани Бошнакова[21]. Изображенията от Летнишкия наниз пренасят през времето едно безпрецедентно откровение в античната металопластика, сравнимо общотематично в античната литература може би единствено с преизпълненото с вдъхновение описание на историята на Апулеевия Луций, на когото било писано да бъде трижди посветен в тайнствата на Изида и Озирис. За първи път в Летница се разчита стриктната последователност от 14 обредни стъпки, извършвани за период от 8 години от предопределения за върховен владетел млад династ (вж. обр. 2 в статията на А. Бошнакова в същото издание). От него за първи път узнаваме за едногодишния период на аскеза (апл. №№ 5-8[22]) преди въвеждането на посвещавания в жрически сан на Богинята (апл. № 10), за двукратното въвеждане във все по-висш жрически сан в колегията на служителите на Бога през шестата и седмата година (апл. №№ 11-12), както и за три последователни мистериални обреда през точно определено време на осмата година: обреда на *триединството* на миста с божествените му родители (апл. № 14), обреда *„Пътуване в Отвъдното"* (*катод* или *катабазис*) (апл. № 15) и обреда на *„Свещения брак"* с Богинята (*хиерогамия*) (апл. № 16).

Тезата ми има следните основания:

1. Причината за съзиждането на подмогилните монументални съоръжения в Тракия не е в предстоящата или настояща смърт на обожествения владетел, както се приема досега, а в неотклонната вяра на траките в психосоматичното

[19] **М. Русева**, *Тракийската култова архитектура.* Ямбол 2000, 34-44

[20] **К. Рабаджиев**, *Елински мистери в Тракия (опит за археологически прочит).* (хабилитационен труд), София 2000, 139 бел.

[21] Вж. тук **А. Бошнакова**, *Разказност и принципи на подредба на апликациите от Летнишкото съкровище.*

[22] Номерацията на апликациите по А. Бошнакова. Срв. **А. Бошнакова**, *Съкровището от Летница: опит за тълкуване.* Старини 1 (2000) (под печат)

Обр. 3. **Апл. №№ 11, 12, 14, 15 и 16 от Летнишкото съкровище.**

безсмъртие и в необходимостта от извършване на стриктно предписаните за бъдещия владетел обреди на обезсмъртяване;

2. Всяко монументално съоръжение било предназначено за конкретен представител на династичното семейство, който на четвъртата година от инициацията си в обществото на мъжете-войни и аристократи-конници приемал съдбовния жребий на постъпателна сакрализация и обожествяване на своята личност. На шестата година от войнската инициация той се уединявал за три години в подготвеното за него сакрално пространство – време, през което бил двукратно посвещаван в жрически сан на Бога, за да придобие на осмата година по мистериален път знание за своята божествена предопределеност, за безсмъртието си, прекрачвайки дверите на Отвъдното, и за своята божественост, съзерцавайки за първи път Богинята в лицето при хиерогамия (обр. 3). С други думи, в осветеното от обреди и индивидуални мистериални изживявания сакрално пространство на подмогилните съоръжения в Тракия били разположени и дверите за отиване в света на боговете и за връщане оттам;

3. Очевидно е, че всяко монументално съоръжение под тракийските могили възпроизвежда „подземното жилище“ (κατάγαιον οἴκημα) на Залмоксис по писмените свидетелства на Херодот[23]. Може би прибързаното семантично приравняване на „подземното жилище“ с „пещера“ от други по произход и спекулация и много по-късни сведения е попречило до днес на разбирането, че Херодот предава всъщност не елински, а гетски айтион, който, макар и метафорично, влага в κατάγαιον οἴκημα смисъла на подземно, съградено от човешка ръка и сакрално съоръжение. Сакралността произлиза от сравнително рядката употреба на οἴκημα у самия Херодот в смисъла на *„дом на боговете"* (храм)[24]. Античната традицията за това изкуствено съоръжение била толкова силна, че дори Питагор, който по думите на Хермип пренесъл много неща от юдейските и тракийски религиозни учения в своята школа[25], си направил също „подземно жилище“ (κατὰ γῆς οἰκίσκον)[26];

4. Протритите прагове на монументалните подмогилни съоръжения в Тракия се дължат не на колективни посещения след смъртта на владетеля, а на тригодишния аскетичен престой на посвещавания млад владетел, до когото имали достъп единствено негови духовни настойници и жреци. Най-яркото свидетелство за уединението и сакралността на мястото дава дълбокият и широк ров около Жаба-могила край Стрелча[27] (вж. по-горе);

5. Показателно е, че почти всички съоръжения от този тип се затваряли с врати отвътре, като някои от тях били снабдени и със заключалки[28];

6. Т. нар. от археолозите-разкопвачи „послед-

[23] Hdt. 4. 95

[24] Hdt. 1. 9-10, 164; 2. 63, 100, 121, 175; 4. 95, 5. 51

[25] Joseph. c. A. 1. 165

[26] Diog. Laert. 8. 2. 41

[27] **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 15

[28] **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 18, 20

но погребение“ в съоръженията, без да доказват с материал и документация предишни погребения, е всъщност първото и последно погребение на владетеля, което идвало или още преди да е извършвял целия си обреден път на обезсмъртяване, или след месеци, или след години, или след десетилетия. Оттук идва и заблуждението за „етапи на използване“ на гробницата след някакво мнимо „първо погребение“;

7. От достигнатата степен на сакрализация и обожественост зависели безспорно мястото и начина на погребване, както и набора от погребални дарове. Много погрешно в този смисъл може да се окаже сегашното тълкуване, че богатството на погребалния инвентар винаги било право пропорционално на позицията на погребания в социалната йерархия. Трябва да се очаква, че в точно определени тракийски гробове се полагали обредни предмети, необходими за посмъртно доизвършване на мистериалните стъпки според учението за обезсмъртяване при траките. Ето защо не е чудно, че се откриват много богати погребения под каменни струпвания, тъй като отразяват достигнат само воин-ски и хероичен статус, или погребения като това в Малката могила (Казанлъшко), в която гробницата останала незавършена[29], а не в импозантните градежи с дромоси и кръгли или четвъртити камери;

8. Разкриването в подмогилните съоръжения почти без изключение на погребения на мъж и кон само свидетелства в подкрепа на тезата, че в изображенията с конник от Летница е отразен от начало докрай пътят на обредно обезсмъртяване на младия тракийски династ;

9. След погребението на владетеля на монументалното подмогилно съоръжение бил придаван напълно съзнателно такъв вид, че то не ставало повече за използване: металните или дървени врати се заменяли с каменни или просто с каменни плочи; били струпвани каменни блокове в камерите или пред фасадата; входовете били преустроявани и зазиждани[30]. Там, където се откриват свидетелства наистина за повече от едно погребение, попадаме на житейски ситуации, които едва ли някога ще узнаем;

10. Доказателствата за сакралността на подмогилните помещения се съдържа в тяхната пластична и живописна украса, в стенните графити и отпечатъци. Ярък пример в това отношение е графитът върху входен блок от гробница № 12 при Свещари, където са белязани всички сакрални стъпки на посвещавания до началото на осмата година включително (апл. №№ 10-14 от Летница)[31]. Ценно се оказва и едно наблюдение на Б. Филов непосредствено при откриването на Мезешката гробница, на което досега не е заделяно внимание: *„В дясно от входа, върху северната стена на (второто четвъртито – б. м) отделение, се забелязва доста ясно отпечатък от човешка ръка, направен с тъмна боя върху стената“*[32]. Няма съмнение, че сакралният жест на изпънатата длан е обозначен точно на тези апликации от Летница, които отговарят на последните години от сакрализацията и обожествяването на младия династ, прекарани в обредно безмълвие, аскеза и служба на боговете (обр. 4).

[29] **Г. Китов**, *Долината на царете в Казанлъшката котловина.* Анали 2-3 (1994) 51-54, 65-72 (каталог на находките)

[30] **Г. Китов**, *Тракийските могили край Стрелча* 6; **Г. Китов**, *Амфората-ритон* 18

[31] **А. Бошнакова, К. Бошнаков**, *Езикът на образите в паметници на тракийската култура.* Минало 2 (2000) 20-21

[32] **Б. Филов**, *Куполните гробници при Мезек* 19

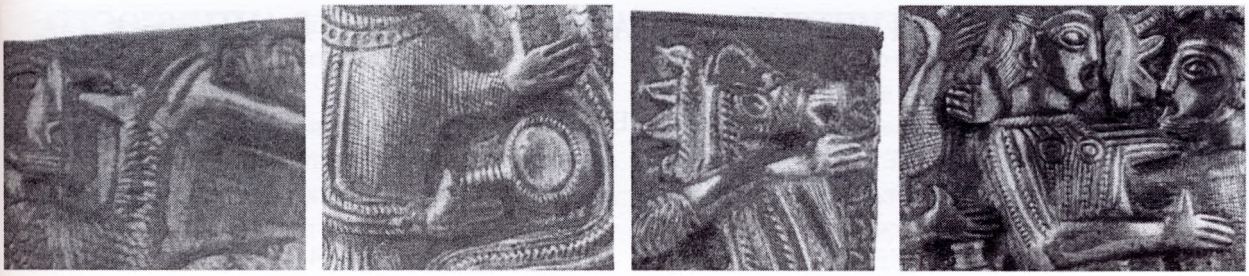

Обр. 4. **Сакрален жест от летнишките апл. №№ 12, 14, 15 и 16 (детайли)**

DIE ABGETRETENEN SCHWELLEN DER THRAKISCHEN GRABMÄLER

KONSTANTIN BOŠNAKOV

Zusammenfassung

Der Aufsatz behandelt die Frage nach der Auslegung einer mit der Zunahme der ausgegrabenen thrakischen Hügelgrabmäler bereits sehr häufig vorkommenden archäologischen Tatsache, und nämlich – der abgetretenen Schwellen dieser monumentalen und unterirdischen, in der Peripherie künstlicher Aufschüttungen errichteten Anlagen. Abgesehen von den unwesentlichen Diskrepanzen zwischen den einzelnen Hypothesen, sind die Forscher zumindest bisher einig, daß die thrakischen Hügelgrabmäler, darunter auch die berühmten Kuppelgräber, nach der ersten Bestattung eines anthropodämonisierten thrakischen Herrschers zu Heroa oder sogar zu Götterheiligtümern jahrzehntelang gedient haben sollten. Mit dem Bedürfnis, dieselbe Anlage zu einer säkunderen Bestattung benutzt zu werden, käme ihre endgültige Aufschüttung. Diese Theorie hat jedoch ihre schwachen Seiten, die in letzter Zeit immer mehr deutlicher hervortreten. Sie berücksichtigt nicht mehr die grundlegenden Angaben der antiken Autoren über die spezifischen Religionsvorstellungen und die eigentümlichen Mysterienriten der adligen Thraker, die sie unsterblich machten. Andererseits sind die allgemeinen Kommentare zu den ans Licht gebrachten, wohl nicht ausführlich und systematisch publizierten archäologischen Situationen nicht beweiskräftig, da sie sehr oft von der Realität entfremdet sind. Dazu fehlen noch jegliche Information über präzise Analysen der Gesteinsarten und ihrer Verwitterungseigenschaften, wie auch die Dokumentation, die Fotos und die Zeichnungen, die die Grade nachweisen könnten, in der die Schwellen in der Antike bereits sichtbar abgetreten worden waren.

Der Autor dieses Aufsatzes vertritt einen Standpunkt, der auf der von Annie Bošnakova rekonstruierten perfekten Einordnung der 16 Silberbleche (inklus. des fehlenden) aus Letniza und auf der darauf folgenden Neuinterpretierung einiger wohl bekannten antiken Angaben für die thrakische Religion beruht. Soweit in den Letniza-Darstellungen mit Hilfe der ausdrucksvollen Bildsprache des begabten thrakischen Toreuten der ganze Weg des jungen Dynasten durch die Sakralisierung und zur Unsterblichkeit stufenweise gezeigt wird, wird hier die Meinung geäußert, daß der junge Dynast die letzten 3 Jahre dieses 8-jährigen Weges in einer für ihn errichteten, künstlichen und unterirdischen Anlage verbracht haben sollte. Diesen 3 Jahren entsprachen nach den Letniza-Darstellungen zwei nacheinander folgende Einweihungen des Dynasten in Priesterämter des männlichen Gottes während des sechsten (Appl. № 11) und des siebten (Appl. № 12) Jahres, wie auch seine persönliche Teilnahme an den drei Mysterienriten des achten Jahres (Appl. №№ 14, 15, 16). Diese künstlichen unterirdischen Anlagen könnten lediglich die sog. thrakischen Hügelgrabmäler sein, die vom gleichen Typ waren, wie das von Herodot 4. 94-96 erwähnte κατάγαιον οἴκημα (unterirdische Wohnung) des Geten Salmoxis, in das er für drei Jahre zurückgezogen habe. Hdt. 4. 95: *Die Thraker aber vermißten ihn schmerzlich und betrauerten ihn, weil sie glaubten, er sei gestorben* (übersetz. Th. Braun). Im vierten Jahr aber zeigte sich Salmoxis wieder unter ihnen im Beweis, daß er sich unsterblich machen kann.

Dadurch werden weiter mehrere schriftliche und archäologische Angaben im Bezug auf das Funktionieren der sog. monumentalen Grabanlagen in Thrakien deutlicher. Die aufgezählten Ergebnisse im zweiten Teil des Aufsatzes sind nur Auszüge einer weiteren Untesuchung, die in der Monographie des Autors *Thrakisches Altertum. Historische Abrisse.* Sofia 2000 (bulg. mit. Res. in Deutsch) zu Publizieren vorbereitet ist.

„БЕЗЧОВЕЧНИТЕ ЕГИПТЯНИ" – ОБРАЗЪТ НА ЧУЖДОТО В АНТИЧНОСТТА

ВИОЛЕТА ГЕРДЖИКОВА

Проф. Веселин Бешевлиев, както е известно, е публикувал освен множество научни трудове и една малка, но уникална за България книга с подбрани гръцки папируси, преведени и коментирани[1]. По този начин той е направил достъпни на българската публика едни от най-интересните паметници от тази толкова интригуваща, но и трудна за интерпретация категория антични текстове, която хвърля светлина върху икономиката, правото, администрацията, частния живот в елинистическия и римския Египет. Очакванията ни към нея включват освен всичко друго и поне загатнат отговор на въпроса как са съжителствали и са гледали една на друга двете основни етнически групи – елините и египтяните. Едно такова загатване откриваме в писмото на Амоний до братята му, датиращо от 3 в. сл. Хр.[2], което гласи:

Амоний праща много поздрави на братята си Юлий и Хилар. Може би ме мислите, братя, за някакъв варварин или безчовечен египтянин. Но аз смятам, че не е така, първо защото отчасти имате представа какво е моето отношение, а и много неща ме накараха да се отправя към близките си, първо, за да ги видя след една година, после – желанието ми да напусна Египет преди зимата. И така, надявам се след три дни да дойда при вас и да ви разкажа какво става с мен. Целунете сестра ми Хиеронида заедно със съпруга и Юлий и Изидора заедно с... (краят на текста не е запазен).

В това частно писмо, както виждаме, авторът се отбранява срещу подозрението, че е „*някакъв варварин или безчовечен египтянин*" (**Αἰγύπτιον ἀνάνθρωπον**). Какво означава това? Както в повечето папирусни паметници не е лесно да се ориентираме в ситуацията, тъй като текстът е лаконичен, нелишен от езикови проблеми, а и мисълта не е изложена гладко, както би ни се искало. Но все пак изглежда ясно, че отхвърляното обвинение във варварство и безчовечност е било заради липса на внимание към близките. Недоволството от небрежност към кореспонденцията не е рядкост в достигналите до нас папирусни писма и може да се предполага, че братята на Амоний са го упреквали за това, че не пише и не поддържа връзка със семейството си. Той, от своя страна, не само им отговаря, но и твърди, че и без това е искал да се види с близките си след дълга раздяла и скоро ще пристигне и ще ги осведоми за събитията около себе си. По този начин Амоний ще покаже (и не за първи път – *защото отчасти имате представа какво е моето отношение*), че не е безчувствен и безразличен към своите. Но какво общо има това естествено човешко отношение с варварството и защо египтяните са смятани за безчовечни? Ако презрението към чужденците е позната черта на гръцкото етноцентрично мислене, не са ли семейните отношения твърде далече от онези сфери, по повод на които обикновено се пораждат подобни настроения, и дали египтяните не са обичали своите близки, та са окачествени ни повече ни по-малко като „безчовечни"? Какъв смисъл влагат пишещият и неговите адресати в това определение?

Справката в речника не ни помага много. Прилагателното **ἀνάνθρωπος** присъства в LSJ с позоваване на това единствено място, няма и сродни думи (образувани от ἄνθρωπος и **a** privativum)[3].

---

[1] Писма и документи на папирус. София 1985

[2] P. Oxy. 1681, цит. по изданието Hunt, A. S. and C. C. Edgar, Select Rapyri in five volumes, London, 1959, vol. I, p. 364.

[3] По-разпространено е прилагателното ἀπάνθρωπος, в което началната идея е „отдалечен от хората", оттук „пуст, див; нечовешки, асоциален, мизантропичен, темерутски".

Преводът „безчовечен, див“ изглежда обаче несъмнен и с оглед на съставките на думата, и с оглед на контекста.

Разбира се, ние знаем, че от войната с Персия нататък гърците развиват рефлексия върху своята културна уникалност, която се ситуира най-вече в сферата на политическата организация и интелектуалния потенциал[4], а в 4 в. развитието на образованието и образователната идея прави възможно не само към тези две сфери на уникалност и превъзходство да се прибави и сферата на образованието, но и всъщност точно тя да се осмисли като фундамент за самодефинирането на гръцката културна идентичност. В това ни убеждава една прочута мисъл от „Панегирик“ на Изократ: „...името елини... вече се счита не за име на народност, а на начин на мислене (διάνοια) и елини се наричат по-скоро тези, които имат нещо общо с нашето образование и култура (παίδευσις), отколкото с общия ни произход“ (Paneg. 50). Същевременно тук е вплетена и идеята за преносимостта на тази специфична културна определеност чрез специфично елинското образование, следователно пътят, извървян от образователната теория и практика, е и пътят на осмислянето на културата не като даденост, а като приобщаване и постигане. Ако египтяните са били възприемани като варвари, това би могло да се дължи именно на непринадлежността им към гръцката образованост, не просто на етническата им чуждост. И действително, известно е, че тази образованост е била достъпна и присъща в Елинистическата и Римската епоха за сравнително ограничен кръг от жители на Египет, първоначално изключително гърци, които с гордост са наричали себе си οἱ ἀπὸ τῶν γυμνασίων. И все пак оттук до темата на нашето писмо има твърде голямо разстояние – ако Амоний и братята му са могли да се дистанцират от не само чуждото, но и неуко множество на египтяните, къде са допирните точки на тази необразованост с безчовечността на безразличието към близките?

Естествено е да си припомним и да търсим ключ към отговора в едно небезизвестно сведение у Диоген Лаерций, според което философът Аристип казвал, че на необразованите им липсва ἀνθρωπισμός (Diog. Laert. 2. 70). За съжаление тази дума също е хапакс и нямаме възможност да съдим детайлно за това как се мисли връзката на образованието с човечността или по-скоро човешкостта. Тук изглежда наистина става дума не за връзката на възпитанието с човечното и любезно отношение към другите (което сред мнозина от авторите от 4 в. е осъзната и коментирана), защото идеята за човечност се изразява с други думи – като φιλανθρωπία или πραότης. Изглежда Аристип се е опитал да даде израз на една радикална идея – собствено човешкото в човека се постига едва с образованието. Този паралел прави определението ἀνάνθρωπος по-разбираемо, макар че контекстът му все така озадачава. Амоний едва ли има философско образование и нагласа, за да осмисля толкова дълбоко необразоваността на египтяните, а и темата за роднинската привързаност насочва по-скоро към едно по-семпло и делнично разбиране на ἀνάνθρωπος – именно като нечовечен, безчувствен. Остава да се питаме защо това съдържание е предадено с такава необичайна дума, която ни се иска да тълкуваме по-скоро в смисъла на Аристип, защото другата идея би могла също да се изрази по много други, по-обичайни начини.

Възможно ли е на египтяните да им се отрича изобщо предикатът човешкост? Още по-смущаващо изглежда тази крайна позиция на фона на всичко, което ни е известно за взаимодействието на египетската и гръцката култура и за начина, по който повечето гръцки, а и римски автори се отнасят към древната културна традиция на Египет. Едва ли е нужно да припомняме местата у Херодот, където на редица гръцки божества и културни реалии се приписва египетски произход[5], или мнението му за египтяните като за най-мъдрите хора (σοφώτατοι ἀνθρώπων 2,

[4] Красноречив пример за това саморазбиране срещаме у Херодот 7, 104.

[5] Напр. летоброенето, храмовете, олтарите и статуите на боговете (2, 4), религиозният календар и редица култови практики (2, 35 и сл.), геометрията (2, 109).

60), или пък твърдението, че именно благодарение на контактите си с тях етиопците станали по-питомни и кротки (ἡμερώτεροι), понеже усвоили египетските нрави (ἤθεα μαθόντες Αἰγύπτια 2, 30). Херодот не е единственият автор, у когото египетската традиция буди респект, както се вижда например от Платоновия „Тимей“ и от „Закони“[6], както и от многобройните сведения за пътувания на забележителни хора като Талес, Солон, Питагор, а и на самия Платон, за да черпят мъдрост и знания от Египет. Признавано е майсторството на египтяните в занаятите и изкуствата[7], очевидно е влиянието им върху гръцкото изкуство. Дори в областта на държавната организация – основния източник на самочувствие за гърците, когато се поставят на фона на варварите, египтяните понякога се сочат като добър пример и вероятен образец за някои гръцки полиси[8]. През елинизма и римската епоха не само култът на някои египетски божества получава изключително широко разпространение, но и като цяло във философските среди и въобще в средите на образованите се появява склонността да се открива и цени мъдростта на другите народи като проява на световния логос, не по-малко значима от елинската παιδεία[9]. В това отношение Египет естествено заема едно от челните места. А в написаната в първата половина на 3 в. сл. Хр. „Биография на Аполоний Тиански“ Флавий Филострат предава и египетската гледна точка, чрез думите на индийския цар, според когото пътуващите до Индия египтяни се отзовавали неблагоприятно за гърците и твърдяли, че именно те притежават мъдрост и са дали на елините всичките им религиозни обичаи (3, 32). Разбира се не можем да кажем със сигурност дали тук действително намират отражение реални настроения сред реални египтяни, или по-скоро се проектират собствените познати представи на гърците за връзките им с Египет, и дали не се цели индиректно омаловажаване на тези връзки. Филостратовият герой категорично преобръща негативното мнение на царя за гърците, пък и показателно е, че е тръгнал да търси мъдрост в далечна Индия, а не по утъпкания път към Египет. Така или иначе, контактите на гърци с египтяни са многовековни, свидетелствата за взаимодействие и подчертано уважение към по-древната и богата цивилизация на египтяните – многобройни.

Съществува обаче и друга, по-слабо открояваща се тенденция – да се гледа на Египет през призмата на аксиомата за тоталното различие и превъзходство на елините над варварите, или да се приписват конкретно на египтяните непривлекателни черти. Такова звучене носи митът за египетския цар Бузирид, син на Посейдон[10], който принасял в жертва чужденците и бил убит от Херакъл. Подобно послание привнася и Есхил в мита за Данаидите, като откроява в „Молителки“ контраста между гръцкото и варварското в лицето на Египтиадите. Изглежда и делничното общуване с египтяни не е било лишено от привкуса на етническите предразсъдъци. За това говорят някои места в съдебните речи, където са замесени метеки от египетски произход. Една такава реч на Хиперид е насочена срещу Атеногen, който е характеризиран като „логограф, делови човек и, което е най-важно, египтянин“ (Hyperid. 3, 3). В петата реч на Изей неведнъж се изтъква, че предявяващият неправомерни претенции Дикеоген е подстрекаван от своя приятел Мелан, навсякъде наричан „Мелан Египтянина“ – това уточнение сигурно не е съвсем невинно.

[6] Вж. напр. Tim. 22 b.

[7] Isocr. 11, 17; Павзаний дори се оплаква, че гърците са склонни да се удивляват повече на чуждите забележителности и докато египетските пирамиди са описвани многократно от гръцки автори, стените на Тиринт са останали без внимание (9, 36, 5).

[8] Isocr. ibid.

[9] По този въпрос вж. Doerrie, H. Die Wertung der Barbaren im Urteil der Griechen. Knechtsnaturen? Oder Bewahrer und Kuender heilbringender Weishsit? In: Antike und Universalgeschichte. Festschrift H. E. Stier (hrsg. von R. Stiehl), Muenster 1972, S. 146 – 175, особ. 159 и сл.

[10] Навярно този произход не е без значение, като имаме пред вид, че богът на морската стихия винаги остава до известна степен чужд на идеята за порядъка в света, докато Херакъл като син на Зевс има отношение към налагането на този порядък.

Стилизираният образ на египтяните, извън контекста на темата за дълбоката мъдрост съхранявана от жреците, се концентрира върху тяхната сръчност, хитрост и изобретателност[11]. Тази представа прозира и зад известното място у Платон (Legg. 5, 747 c), където, в противоположност на споменатите положителни оценки, на египтяните, както и на финикийците, се приписва ἀνελευθερία καὶ φιλοχρηματία, две непростими от гръцка гледна точка деформации. Причините според Платон биха могли да се търсят в лошо законодателство, или в лош исторически и политически късмет, или пък – в духа на географско-климатичните теории – в различната природа на тези народи, определяна от разположението им в света[12]. Популярността на подобно теоретизиране и класифициране (с ориентация север – юг, или изток – запад, или смесен вариант), тръгващо от ранните логографи, добре познато от Хипократ и Аристотел, е засвидетелствана и в един пасаж от „Държавата“, където на северните народи традиционно се приписва воинствен дух, на гърците – любов към науката, а на финикийците и египтяните – отново сребролюбие и прагматизъм (τὸ φιλοχρήματον Rep. 4, 435 e).

Така че наред с образа си на страна на древна мъдрост и култура Египет е имал за елините и друго, доста различно лице. Вероятно изборът на Изократ при написването на образец на епидейктична реч върху митологичен материал неслучайно е паднал на Бузирид – контрастът между нечовешката жестокост на митологичния персонаж и всеизвестния ореол на Египет като една от люлките на човешката цивилизация дава добри възможности за изкусни спекулации с традицията и съчетаване на несъвместимости.

Подобно е положението и в Рим. Несъмнено още преди да установят по-интензивни контакти с Египет, образованите римляни са могли да почерпят от гръцки автори известна представа за особения авторитет на неговата историческа, религиозна, научна традиция. Но действителността ги изправя пред един друг Египет – Египет на екзотични обичаи и ритуали, на безропотно подчинени маси от хора във вътрешността и на ориенталска пищност и бизнесатмосфера в крайбрежните метрополии. И тук отношението към Египет е двоинствено, но римската гледна точка привнася във вече познатите ни стереотипи и своето най-типично предубеждение към чужденците – представата за тяхната лукавост, непостоянство, непредвидимост.

Едва ли има народ, който римляните да не са етикетирали повече или по-малко по този начин. В случая с Египет можем да се позовем например на характерните бележки в „Александрийската война“ на Цезар, които естествено трябва да покажат как той се справя успешно в твърде трудна ситуация. Още в началото на книгата и градът на александрийците е описан като пребогат и разполагащ с какво ли не, и самите му жители – като хора особено интелигентни и изобретателни[13]. Тази обща характеристика се конкретизира по-късно в хода на разказа. Когато не им достигат весла и те започват да използват дъски от гимназиите и другите сгради, на помощ им идват и собствената им naturalis sollertia, и urbis copia. Неблагонадеждността и коварността им обаче се оказва не по-малък проблем за римския пълководец и това не е имплицитно внушение, а е заявено ясно и открито: „Но ако трябва да защитавам александрийците и да твърдя, че не са нито лъжливи, нито лекомислени, много приказки биха отишли на вятъра; обаче ако се познава едновременно тяхната народност и природа, никой не би могъл да се съмнява, че това племе е извънредно способно на предателство.“ (7, 2). И тази генерална характеристика скоро се потвърждава от конкретни събития – когато Цезар решава да пусне младия цар (Птолемей XII), за да откаже египетските войски от

---

[11] Ср. LSJ s. v. αἰγυπτιάζω.

[12] ...εἴτε τις νομοθέτης αὐτοῖς φαῦλος ἂν γενόμενος ἐξηργάσατο τὰ τοιαῦτα εἴτε χαλεπὴ τύχη προσπεσοῦσα εἴτε καὶ φύσις ἄλλη τις τοιαύτη...

[13] **Urbs fertilissima et copiosissima omnium rerum** apparatus suggerebat. Ipsi **homines ingeniosi atque acutissimi** quae a nobis fieri viderant ea **sollertia** efficiebant ut nostri illorum opera imitati viderentur, et sua sponte multa reperiebant unoque tempore et nostras munitiones infestabant et suas defendebant (3, 1).

по-нататъшна съпротива, „макар да познаваше добре това измамно племе, което винаги мисли едно, а външно показва друго“ (24, 1). Както се очаква, младежът, „обучен на науките на коварството, за да не падне по-долу от нравите на народа си“ (24, 4), пролива сълзи на раздяла, но след като се измъква, веднага изменя на думата си. Впрочем онова, което обективно би могло да се нарече политическа хитрост и дипломация, защото египетският цар е в правото си да преследва своите интереси, тук е представено като пълна морална негодност, с което прословутата мекост на Цезар е преекспонирана до степен да изглежда граничеща с наивност: „Като че ли Цезар беше направил това, воден само от добротата си, а не от от напълно разумни съображения.“ Подчертаната практичност и интелигентност на египтяните, съчетана с морална непълноценност тук следователно са детайли, поставени в служба на явна тенденциозност. Но подобни представи за египетското не са изолирани в рамките на римската литература[14].

Не става ясно и кои точно са носителите на подчертаните качества – египетските гърци или самите египтяни, или по-скоро всички жители на Александрия, без да се прави етническо разграничение между тях. Такава непрецизност може да се дължи на известно взаимно проникване на различните народности, но и по принцип не бива да ни учудва – от римска точка всички неримляни/неиталийци са белязани с изначални морални дефекти и гърците не правят изключение. Северните народи се смятат за диви и ирационални, картагенците – преди всичко за коварни и жестоки, Изтокът е царство на разпуснатост, повърхностност, лицемерие, всички са недисциплинирани и непредвидими. Тези стереотипни представи преливат една в друга и единственото, което не може да се смеси, е нецивилизоваността на севера и малодушието на юга. Такава схема предлага Витрувий, силно повлиян от гръцкото географско-климатично теоретизиране, преосмисляйки го обаче по начин, който поставя в идеалния център на света вече не Елада, а Рим[15].

Предразсъдъците към египтяните обаче са особено силни и устойчиви в римското мислене, може би отстъпвайки само на тези към юдеите. Добре е известно, че те рефлектират и върху политиката на интеграция на покорените народи в системата на съсловията и управлението. Докато приобщаването на гали и испанци, макар и не съвсем безпроблемно, започва още в ранния принципат, първият сенатор от Египет (Елий Церан) попада в сената чак в края на 2 в.

Особено краен противник на всичко египетско е Ювенал, който посвещава на темата цялата петнадесета сатира, но преди да се обърнем към нея, достатъчно е да цитираме едно място от първа сатира, където поетът мимоходом отбелязва, че между статуите на триумфатори на Forum Augusti бил дръзнал да се намести и nescio quis Aegyptius atque Arabarches, cuius ad effigiem non tantum meiere fas est (1, 129 – 130). Предположенията относно личността на удостоения с почетна статуя на форума египтянин се спират на Тиберий Юлий Александър, всъщност юдей ренегат, направил блестяща кариера като римски конник, прокуратор на Юдея, по-късно префект на Египет, дори главнокомандващ римските войски в Юдейската война през 69 г. И този явно способен и лоялен администратор и заслужил генерал не само е презиран заради произхода си и е наречен с подигравателното arabarches, длъжност останала в дъното на дългата му кариера, но Ювенал не се колебае да заяви, че е напълно редно и естествено (fas) до неговия почетен паметник non tantum meiere[16]! Не по-малко значещ е обаче и самият отказ да се идентифицира изобразеният (nescio quis), въобще да се пита за основанията му да се намира там, той е просто чужд.

[14] Cf.: **Aegyptia perfidia** Val. Max. 5, 1, 10; **ventosa et insolens natio** Plin. Paneg. 31, 2; Est hoc familiare populi Aegyptiorum, ut **velut furiosi ac dementes de levissimis** quibus usque ad summa rei p. pericula perducantur SHA 24, 22, 1.

[15] Vitr. 6, 1, 9 – 10.

[16] Както лаконично пояснява Фридлендер в коментираното си издание (Lepzig, 1895), подразбира се sed etiam cacare.

Подобен пълен негативизъм е изразен без всякакви усуквания и в един интересен пасаж от Флавий Вописк (SHA 29, 7 – 8) : „Както много добре знаеш, египтяните са вятърничави, налудни, самохвални, непочтени, а и безотговорни, разпуснати, жадни за промени чак до пеене на песни на публично място, стихоплетци, епиграматисти, математици, гадатели, лекари.“ Този многословен „химн“ на египетските достойнства изглежда крайно враждебен и изтъкан от познати клишета, но все пак неговият автор се държи различно от по-ранните си предшественици. Той отчита правото на глас на египтяните, включва ги в полезрението си като потенциални събеседници и читатели, нещо, което високомерието на авторите от първи и втори век въобще не слага в сметките. Защото Вописк продължава: „И за да не ми се разсърди някой египтянин и да помисли за мое мнението, което приведох, ще цитирам писмото на Хадриан, запазено в книгите на освободенеца му Флегонт, в което се разкрива в дълбочина начинът на живот на египтяните.“

Цитираното писмо повтаря и още по-подробно и унищожително разнищва безбройните пороци на египтяните. Те са характеризирани като лекомислени, нестабилни, податливи на всякакви слухове; непоследователни в религията си дотам, че дори юдейският или християнският свещеник е едновременно математик, или гадател, или масажист. Хората са размирни, своеволни, непочтени, а градът (очевидно Александрия) – изобилен, богат, доходоносен, в него никой не стои със скръстени ръце: едни произвеждат стъкло, други папирус, всички са тъкачи, всички имат някакво занятие и професия. И болните от подагра имат какво да правят, и кастратите, и слепите, и сакатите. Единственият им бог е парата.

Писмото на Хадриан, смятано за несъмнено фиктивно, от пръв поглед ни подсеща за едно подобно описание в третатата сатира на Ювенал, но не на египтяните, а на гърците с тяхната неуморна активност и изобретателност, стигаща до небесата[17]. Очевидно обвинения от подобен характер не са резервирани за египтяните. Въобще този текст, толкова подозрително напомня за реторическо упражнение, че можем да се усъмним не само в неговата автентичност, но и в степента на съотнасяне към някакво реално положение. Разбира се напълно възможно е египтяните действително да са били виждани по определен начин през очилата на натрупаните от векове предразсъдъци; разбира се Александрия е била космополитен център на оживено производство и търговия, но патосът на текста и преувеличенията, достигащи до сатирични нотки, говорят по-скоро за стремеж към последователност и изчерпателност в едно слово срещу познатата ни от Платон ἀνελευθερία καὶ φιλοχρηματία, не толкова срещу Египет. Моралната непълноценност става по-нагледна, когато е приписвана на някого, а една подобна тема винаги може да се допълни с представата за лекомислие и повърхностност, характерна въобще за римското конципиране на чуждото. С други думи текстът не толкова *описва* пороците на египтяните, колкото конструира една парадигма на социално неприемливото и културно нископоставеното.

Същото можем да твърдим и за петнадесетата сатира на Ювенал, ако се вгледаме внимателно в хода на мисълта. Сатирата започва с остри нападки срещу египтяните заради тяхната странна религиозност и ексцентрични обичаи. Непочитането на антропоморфни богове вече е знак не само за различие, но и за един вид животинскост[18]. Конкретната тема за човекоядството е въведена именно чрез разказа за странната абстиненция спрямо редица животни. Тази техника на преобръщане на нормалното и самата основна тема трябва да ни държи нащрек от самото начало – канибализмът е мощен и прастар символ на липса на цивилизация. Точно в тази посока ни отпраща следващото веднага позоваване на разказите за човекоядство в „Одисея“, които според Ювенал са толкова невероятни, че Одисей не е

[17] v. 75 – 78: quemuis hominem secum attulit ad nos: grammaticus, rhetor, geometres, pictor, aliptes, augur, schoenobates, medicus, magus, omnia novit Graeculus esuriens: in caelum iusseris ibit.

[18] Singleton, D., Juvenal's Fifteenth Satire: a Reading, Greece and Rome 33 (1983), p. 202.

могъл да получи доверието на феаките. Невероятните места и същества в „Одисея“ всъщност отразяват като в криво огледало фундаменталните черти на културата[19]. Сравнявайки настоящото събитие с такива емблематични картини, Ювенал на практика поставя своя разказ в плоскостта на културната рефлексия и приписва на египтяните пълна отчужденост от всяка култура. Малко по-нататък той прибягва и до друго литературно позоваване – този път търси паралел с ужасното в трагедийните сюжети. Така че той натрупва exempla, с които станалото би могло да се съпостави и засега те са само от света на фикционалното. Това откроява уникалността на събитието, случило се в света на реалното, и същевременно говори за съпоставянето му спрямо определена парадигматика на човешкия живот, третирана по принцип от високите жанрове като епоса и драмата. Авторът е предпазлив да не изпадне в положението на незаслужаващия доверие Одисей и сочи време и място, но и ние трябва да сме предпазливи, защото в детайлите сведенията му са всъщност донякъде проблематични[20]. Свидетели сме на една игра между желанието за конкретност и достоверност и небрежност към прецизирането на фактите, небрежност, която вече отбелязахме в Първа сатира.

Ювенал не пропуска да изложи причината за конфликта на двете съседни общности, защото тя се оказва религиозна нетолерантност и това ни връща към уникалността на египетските нрави, но с нов акцент – тази култура е не само нетипична, тя е и нетипично затворена. Малко преди разказа за самото произшествие се появява и мотивът за разкоша и разпуснатостта (v. 45 – 46) – топос във възприемането на източните народи, без който картината не би могла да бъде пълна. Към това общо положение се наслагва конкретното описание на пияната тълпа – вписващо се в непосредствения разказ, но и във фоновата идея. Чуждото, ориенталското е не само свързано с разкош и изнеженост, но и с надхвърляне на граници и липса на контрол.

Споменаването на камъните в разказа за боя става повод за едно странно отклонение – обяснява ни се, че те естествено не са били огромни като камъните в ръцете на Омировите персонажи, защото днешните хора са несравними с легендарните герои. Читателят с право се пита какво общо има това със случая, след като се отнася до абсолютно всички хора, не само до египетските канибали. Защо авторът толкова търси повод да мърмори, че днешните хора са дребни и жалки? Връщането към епическата традиция и въобще назад във времето, засега бегло, също трябва да ни държи нащрек за интенции, които надхвърлят голото египтоморазство.

В кулминацията на разказа, разкъсването и изяждането на един беглец, категорично е подчертано, че е изяден суров, също универсален символ на нецивилизованост, разкодиран веднага и чрез споменаването на Прометеевия дар – огъня.

По-нататък (v. 93 sqq.) Ювенал напуска както мястото на събитието, така и поетично-митологичните паралели. Насочва се към историческите. За баските, прибегнали до людоедство под обсада, се намират симпатии и разбираеми оправдания. Изчерпали всички ядими запаси, те са притиснати от глада и се борят за живота си. Тук се споменава настояването на стоицизма, че при определени обстоятелства смъртта е за предпочитане, но веднага се признава, че в онези времена и сред онези племена нямало откъде да се вземе стоик. Това отклонение не е случайно. Оказва се, че високите форми на културата имат отговори и за такива трудни ситуации, поведението на хората не е само въпрос на природа (празният стомах), а и на култура. Но баските не са могли да имат достъп до този тип култура, те са исторически и географски „извинени“. Затова пък днес гръкоримската цивилизация е достигнала до всички кътчета на света – totus orbis habet (110). Именно чрез странния израз Graias nostrasque Athenas, визиращ духовната традиция на двата народа, се изразява пристрастност не само към тази традиция като факт, но и към свързаността като ценност. Контрастът

[19] На тази тема се спираме подробно другаде.

[20] Вж. началните бележки към сатирата в коментара на А. Вайднер: Iuvenalis Saturae erkl. von A. Weidner, Leipzig 1889, S. 287.

с Египет е показателен – в един свят, в който цивилизационната свързаност е норма, дори за повелителя Рим, Египет остава отвързан. И това се подсилва от примерите на възприелите тази норма – те са изцяло от северозападната част на обитаемия свят, т. е. от смятаните за по-неинтелигентни народи (според Витрувий). Стига се чак до митичната ultima Thyle – крайна географски, крайна като пример. Освен това като учителка на британите е представена Gallia facunda – тази довчера дива страна е вече не само реципиент, а и разпространител на цивилизация, което не само сгъстява боите, но и интензифицира идеята за преносимостта на културата. Всичко това става на противоположния спрямо Египет край на картата, едно фактическо положение и един символичен контраст. Впрочем „географията“ на пасажа очертава движение на цивилизацията от изток на запад, като началната точка е Гърция, а изтокът е изключен от процеса не само като сътворец, но и като реципиент – сложният свят на елинистическите културни взаимодействия отпада от полезрението. Още едно несъобразяване с реалностите в полза на определена генерализираща визия за културното състояние на съвременния свят.

Връщайки се към грозното събитие, Ювенал заявява, че толкова диви не са дори кимври, британи, сармати, агатирси – отново чуваме имената все на северни народи, за които традиционно се смята,че въплъщават воинственост и свирепост. Тук явно се гледа през опозицията север – юг, и в тази линия също Египет се оказва в крайно географско и крайно неизгодно положение, защото е imbelle et inutile vulgus – лишен от предимствата на северните народи, ги е надминал в недостатъците.

В последната част на сатирата (v. 131 sqq.) авторът заговаря за съчувствието, вложено в човешката природа и за нейната уникалност. Но мисълта бързо се извива обратно към културната проблематика – именно защото имат уникална природа, хората са способни да създават култура (apti exercendis tradendisque artibus 145). Оттук нататък се изреждат топосите, отнасящи се до началата на човешката цивилизация – взаимопомощ, събиране в група, напускане на горите, строеж на къщи, съвместна отбрана и сигурност. На тази идилична картина се противопоставя темата за войната – нещо, неприсъщо на по-несъвършените същества – животните. Но това не означава, че им се приписва някакво предимство, невинаги хората са се избивали помежду си като днес. Някога са правели от желязото само сечива и инструменти, а не оръжия. Това загатване за златния век, традиционен начин да се конструира културна история, ни доведе до нова гледна точка към човешката цивилизация.

В края на сатирата перспективата се преобърна от пространствена във временна. Този преход дава възможност да се говори за културата в още по-общ план, не за нейното пространствено разполагане, а за глобалните и тенденции във времето. Инцидентът в Египет е забравен, на преден план е песимизмът, довел поета до сатиричния жанр[21]. Той говори за себе си – за своите тревоги и проблеми, за проблемите на всички. Дори обърквашото според някои споменаване на Питагор – обърквашо защото е сред известните ученици тъкмо на египетската мъдрост, си идва на мястото като символ на пълната деградация. Изминал своя път от изток на запад, пренесъл своя дял от културната традиция – от Гърция, или от Египет, днес следите му се губят. Случаят с людоедството е само повод, със своята крайна нечовешкост, да се говори за човешката култура и нейните тенденции в пространствен и временен аспект.

***

Защо точно египтяните са се оказали толкова подходящ обект за такова себеизразяване на античната гръко-римска култура с обратен знак? Могат да се посочат много фактори. Културната традиция на Египет наистина е могла да изглежда на гърците колкото своеобразна, толкова и херметична на фона на собствения им цивилизационен опит и наблюденията върху някои азиатски народи. Зооморфната религия е един красноречив пример. Още Херодот задава традицията на едно такова виждане с думите

[21] Ср. ex quo Deucalion... 1, 81.

си: „Искам да разкажа по-надълго за Египет, понеже има повече чудесии, отколкото цялата останала земя...“ (2, 35, 1), както и с твърдението за невъзприемчивостта на египтяните към чужди обичаи (2, 91). Своеобразието на културната специфика той обяснява със своеобразието на климата[22] – един явен отзвук от старата климатично-географска теория с ориентация север – юг, според която най-своеобразни са двата полюса на обитаемия свят. Така че ако приемем, че знанието и възприемането на Египет в античността е моделирано в голяма степен от Херодот, то и неговите сведения са поне отчасти отражение на онова, което гъркът е *очаквал* да види там, не само на онова, което действително е можел да види.

Към тази избистрена у по-късните автори схематика се прибавя и гръцкият предразсъдък към прагматичното и лукративното, предразсъдък с аристократични корени, чужд на реалния живот на огромни маси от хора, но твърдо поддържан и от гърци, и от римляни на пиедестала на високия културен стандарт. Римляните в I в. пр. Хр. прибавят и свои политически причини за стигматизирането на Египет и лично на неговата последна царица; после като патримониална собственост на принцепса той задълго остава територия с такъв особен статут, че на практика е изолиран от процесите на интеграция и унификация в империята. Самият Ювенал е имал, както изглежда, и лични причини да ненавижда и земята, и народа и[23].

Но всичко това не променя факта, че и към египтяните, и към другите *варвари* отношението и в Гърция, и в Рим не е еднозначно. Полюсни или двойнствени реакции съществуват дори спрямо персите. И това е така още в едноименната драма на Есхил, където в самото начало двете враждуващи страни, Европа и Азия, са представени символично като две, макар и различни помежду си, родни сестри. Етноцентризмът на елините в 4 в. силно се втвърдява, но той не е нито нерефлектиран, нито лишен от аргументи. Тази позиция е различна от спонтанния етноцентризъм, присъщ на всяка традиционна култура, за което красноречиво говори едно известно място у Херодот, според което след самите себе си персите уважавали най-много най-близко разположените до тях народи, а по-отдалечените все по-малко. Въпреки че и самите гърци конструират в представите си света като център и периферия, те подреждат периферията по съвършено различен начин – в тяхната теоретична концепция за „географията на културата“ двойнствеността е изначално заложена в схеми като „смели, но неинтелигентни“ и „интелигентни, но малодушни“.

Римската гледна точка също не е еднозначна[24] и най-доброто доказателство е сложното отношение на привличане и отблъскване спрямо гърците. Донякъде гръкоримската реакция към египтяните е паралел на римската към гърците – на нивото на високата култура съществува признание и уважение, но на нивото на ежедневието, на непосредствените контакти се явява неразбиране и презрение. Ситуацията на римляните е в известен смисъл по-сложна от тази на гърците, доколкото те обикновено контактуват с другите от позицията на реални или евентуални (или неосъществени) господари. Но дори тези трудни врагове, германите, са преставени в монографията на Тацит и като отблъскващо диви, и като носители на изконна простота и суровост, която буди симпатия.

Омразата на Ювенал към всичко египетско може и да е неистова и ирационална, но идеята, че светът е свързан в цивилизационно единство, че култу-

[22] Според Херодот тъй като климатът и реката там са твърде своеобразни, то и нравите и обичаите на египтяните са напълно различни от тези на другите народи (2, 35).

[23] Поради конфликта си с египтянина Криспин, протеже на Домициан, и предполагаемото изгнание в Египет.

[24] Вж. Saddington, D. B., Race Relations in the Early Roman Empire, in: ANRW II, 3, 1975, p. 112 – 137, особено с. 122: „Римското отношение към externi, вътре или извън империята, варира от дълбоко предубеждение, предизвикано от страх, до безразличие, от презрение до възхищение. Нито на един народ обаче не се гледа постоянно в една и съща светлина.“

рата е усвоима, дава шанс потенциално на всички. Египет е охулен за това, че не приема този шанс. Така, парадоксално, по-цивилизовани се оказват народите на изостаналия север. Това отчасти вероятно се дължи на симпатията, която римляните могат да изпитват към народи смятани за пазители на воинственост и на строги и прости нрави. Но сигурно си казва думата и това, че по отношение на тях Рим няма комплекси – докато изтокът е отдавна проникнат от гръцката култура, за запада носител на същата тази култура е самият Рим. Освен това те са сякаш tabula rasa, възприемчива почва, докато Египет има хилядолетна традиция, на която държи. Той си остава образ на близката чуждост, на различието, което може едновременно да очарова и отблъсква.

Ако със своята уникалност египтяните са подходящ обект за концентриране на ксенофобски настроения, толкова повече биха могли да послужат за напластяване върху тях на цялостен образ на другия, на другото на нашата култура, на другото на културата въобще. Това е необходимият образ, чрез който можем да мерим себе си – доколко сме близо до него, доколко сме цивилизовани хора.

Както самият Ювенал ни подсеща с мотива за Одисей, античните автори са склонни да конструират такива картини на другостта, чрез които античната култура дефинира себе си. Както в самата „Одисея“ те обикновено не са еднозначно маркирани като абсолютното друго, а често представят различни степени и съчетания на познато и чуждо. По този начин античната култура конципира видимия факт на общност и различие между хората, което придава на повечето свидетелства тази флуидност, за която стана дума по-горе. Но колкото по-силно е желанието за релефно и отчетливо очертаване на своето, толкова по-близка е възможността флуидността да се втвърди в по-радикално отхвърляне на чуждото. Това се случва както в текста на Флавий Вописк, така още повече при Ювенал, така и в писмото, от което тръгнахме. Да отречеш някому статуса на човешкост в античността означава да му отречеш статуса на културност. Старогръцката култура изработва своите пайдевтични техники за правене на човека и отказва да го вижда само като природна даденост, а по-скоро като културна направеност. В този смисъл непринадлежащият към нашата култура (не просто към нашата кръв) е различен, но е и някак си нечовек. И това се разпростира върху всички страни на нашето битие, дори върху тези, които изглеждат сфера на природни, естествени наклонности и реакции, както в случая привързаността към близките.

И тъй като Амоний пише до братята си, нека припомним, че гръцката етика не е пропуснала да обговори и тази на пръв поглед ненуждаеща се от особен коментар област. Ще се позовем само на едно място от философа стоик Хиерокъл, цитирано у Стобей[25], където чрез обширно сравнение с опитомяването на животните се пледира за култивирането на братската любов у хората. И тъй като това сравнение също е добре познат и много експлоатиран компонент от топиката на античното културно теоретизиране, пасажът недвусмислено потвърждава, че човешкото – във всяка своя проява – се мисли не толкова като природна даденост, колкото като културно ставане. В този смисъл един грък е можел да види в другия, чужд на неговото образование и култура, не просто чуждост, но и някаква степен на безчовечност.

[25] Stobaei Florilegium ed. Meineke, Lipsiae 1856, vol. 3, p. 127.

БЪЛГАРСКИЯТ ХАН В СВЕТЛИНАТА НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ ОТ VIII–IX в.

МИЛИЯНА КАЙМАКАМОВА

Съществуването на прабългарските надписи повдига редици въпроси[1]. Това становище принадлежи на техния неуморен изследовател В. Бешевлиев. Направил ги достъпни за широк кръг специалисти – български и чужди, всички все повече се убеждават в актуалността на отбелязаната авторова констатация, защото отново и отново се преоткрива високата историческа стойнотст на иформацията, която първобългарските надписи съдържат. Тя се определя от успешното функциониране на дихотомията между факт и ценност. Едно от нейните основни проявления, са данните за дейността на българските ханове през VIII-средата на IX в.

Ролята и мястото на българския владетел в отделните сфери на държавно-политическия живот са представени съответно в различните видове надписи (летописните, триумфалните, мирните, военни, строителни и възпоменателни). Сведенията във всяка една от тези групи разкриват отделните качества на неговата емблематична личност: воинът-победител, законодателят, строителят, обединителят, дипломатът, а в летописните надписи (Res gestae) образът на хана придобива цялостен и завършен характер. В тях се долавя общият дух в характера и насоките на политиката на владетелите от VIII – първата половина на IX в., обема на тяхната власт и авторитет, които се развиват и укрепват в този основополагащ период от държавното развитие.

Конкретният въпрос за това какъв е бил обобщаващият образ на българския хан в представата на своите съвременници все още не е разглеждан самостоятелно в българската медиевистика. Предмет на изследване са били титулатурата и инсигниите, властта и авторитетът на българския хан[2]. Затова ние ще потърсим отговора му като анализираме онези известия, които позволяват по-цялостно да се разкрият неговите основни качества, които го превръщат в символ на българската държава, в образец за подражание на поданиците си и своеобразно „огледало“ на техния морал и ценостна система.

Преди да се насочим към канкретната характеристика на образа на българския владетел в светлината на прабългарските надписи е необходимо да отговорим на следните важни въпроси: Защо и за кого се създават надписите?; От кого и къде са се изготвяли те?

I.Защо и за кого се създават надписите?

Изчерпателният отговор на този въпрос е потърсен най-напред от самия В. Бешевлиев. Те представят не само българското историческо предание, но служат за пропаганда и съобщават българското становище по някои събития[3]. Надписите, подобно на „Именник на българските ханове“, стават основно средство, чрез което българските владетели постигат еднакво успешно утвърждаването на своята власт и авторитет както сред прабългарите, така и сред завареното смесено население[4]. Посредством силната идейна насоченост на надписите българс-

[1] В. Бешевлиев, Прабългарските надписи като извор и израз на културa.– В: Балканистика, 1, 1986, 290.

[2] Г. Бакалов, Средновековният български владетел (Титулатура и инсигнии). София, 1995, 98-132; Цв. Степанов, Власт и авторитет в ранносредновековна България, София, 1999, 119-169.

[3] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи. София, 1979, 80-85; Същият. Прабългарските надписи като извор, 287-288.

[4] М. Каймакамова, „Именник на българските ханове“ – В: Родина, 1997, 1-2, 34.

ките ханове целят да култивират у своите поданици един общ политически морал. Особено въздействащи са били летописните надписи. В тяхната етика важният акцент е сложен на верността към историческото предание, към традицията, сливащи се с верността към владетеля. Тези именно духовни ценности българските ханове утвърждават постоянно сред обикновения народ[5]. С решението си надписите да се съставят на гръцки език владетелите целят не само пропагандата на своята политика, но също така обединението на разнородните етнически групи и тяхното приобщаване към новата държава[6]. Най-сетне чрез надписите, съставени на гръцки език, който е бил и международен, дипломатически език, българските ханове осигуряват пропагандата на своята дейност и сред чужденците, които се озовават в българската столица или пък преминават през важните пунктове на основните пътни артерии, пресичащи граничните територии на българската държава[7]. За времето си те изпълняват функцията и на официална „медия", чрез която държавата в лицето на хана информира свои и чужди за дейността си.

II. От кого и къде са се изготвяли надписите?

Съставянето и редакцията на надписите са били навярно поверявани на дворцовата канцелария, която е отговаряла и за издълбаването на самите надписи. В нейния състав са влизали двама или повече високопоставени сановници и преводачи гърци. Първите изготвяли съдържанието на надписите, а вторите – осъществявали техния превод на гръцки език[8]. Ханът е давал заповедта и е одобрявал съдържанието на надписите[9]. Доброто познаване на гръцкият език от страна на преводачите показва, че те са били вероятно монаси от запазените още византийски манастири[10].

Авторът (или авторите!?) на надписите от първата половина на IXв. е бил високо образован дворцов летописец, българин по произход. Съдържанието на летописните надписи показва, че той притежавал тънка историческа проницателност, благодарение на която съумява да организира отделните факти и събития в контекста на конкретната действителност, която ги поражда. Благодарение на своя интелект и култура летописецът им предава исторически смисъл съобразно идеите и ценностите на епохата, в която живее. Сведенията в надписите за физическия и морален облик на определени византийски императори, употребата на *Invocatio symbolica* и *monogrammatica*, на *индиктионите*, споменаването на християнския Бог наред с прабългарския висш бог Тангра, са свидетелство за добрата информираност на българския историограф относно практиката на византийската императорска канцелария и християнския мироглед на византийците. Воден от съзнанието за самата средновековна реалност, а не от определени предразсъдъци, летописецът използва в надписите различни термини, наименомания и етноними, свързани с конкретната византийска действителност през VIII – средата на IX в.[11] Най-характерният пример в тази насока е означаването на византийците и византийската армия с наименованието „гърци". Убедително бе доказано от В. Бешевлиев, че употребата му е резултат от навлизането на понятието „Γρικοι" в говоримия народен гръцки език от VIII– IX в. Наименованието „гърци" в смисъл на византийци се среща осем пъти, в четири надписа: надписа, изсечен от името на хан Тервел около релефа на Мадарския конник (№ 1,II), Хамбарлийския надпис на хан Крум (3а), Шуменския надпис на хан Маламир (№ 13), и Чаталарския надпис на хан Омуртаг (№ 57)[12].

---

[5] Пак там.

[6] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, 82; М. Каймакамова, Цит. съч., пак там.

[7] М. Каймакамова, Религия, Църква и държава в ранносредновековна България (края на VII – началото на XI в.). – В: Духовна култура, 2-3, 2000, 11-12.

[8] В.Бешевлиев, Прабългарските надписи като извор, 291-292.

[9] Пак там.

[10] Пак там.

[11] Пак там, 76-79, 165, 169, 207; V. Tapkova-Zaimova, „Grecs" et „Romains" dans la literature bulgare (Consiance d' une realité médiévale). Etudes Balkaniques, 1,1984, 51-52.

[12] V. Tapkova-Zaimova, Op. cit., 51.

Главната цел на надписите е да прославят делата на владетелите. Традицията да се изсичат каменни надписи, която прабългарите донасят от своята прародина в Приазовието и Прикаспието, възниква и се развива у тях под културното влияние на Изтока. В. Бешевлиев я свързва конкретно с персийско-иранската култура и летописна традиция и на древнотюркската писмена традиция. Те са представени по неоспорим начин от големия летописен надпис на персийския цар Сапор I (241-272), съставен освен на туземния език и на гръцки език, за да може да се чете от чужденци[13] и от Орхонските надписи в Централна Азия[14].

Съставянето на прабългарските надписи като специална дейност на ханската канцелария предполага и съществуването на един организиран, административен и духовен център, където се осъществявала тази отговорна работа. Такива функции, както е добре известно от писмените и археологическите извори, има държавното средище на българското ханство – Плиска. По характер и съдържание те са свързани с монументални строежи на първата българска столица и заедно с нея съставляват едно цяло[15].

III. Образът на българския хан през VIII в.

Основният източник на информация от това време са „Именник на българските ханове“ и първите два надписа, изсечени около релефа на Мадарския конник. В ханската хроника информацията обхваща обширен исторически период като нейното начало отвежда към средата на II в., а краят – към времето на хан Умор, който управлява българската държава само за 40 дни през 763 г.[16]

В надписите сведенията са посветени на основните прояви във външната политика на хан Тервел (701-718 г.), с които българското ханство трайно се вписва в историята на Византия и тогавашния европейски средновековен свят. Това са: военната помощ, която споменатият хан оказва на детронирания през 695 г. Юстиниан II при повторното му възцаряване през 705 г. и участието на неговите войски в отблъскването на арабската обсада на Константинопол през 717/718 г.[17]

С оновополагащо значение е информацията от „Именника“. Прототипът на творбата, чийто текст днес ние познаваме по три руски преписа от XV-XVI в., възниква в периода между 754-776 г. в разгара на първия голям българо-византийски конфликт, чийто край бил с жизнено важно значение за по-нататъшната съдба на България. Твърдото намерение на император Константина V Копроним (741-775) да я унищожи изискват от летописеца да обоснове аргументирано законността на Дунавска България. Той извежда на преден план силни исторически аргументи, за да защити своята концепция за древния произход на българската държава и за отколешното присъствие на българската политическата власт в територията „оттатък“ и „отсам“ Дунава, която Византия смята, че ѝ принадлежи по право.

Първите български ханове според „Именника“ са Авитихол и Ирник, отъждествени от специалистите с хунските владетели Атила и неговият син Ернах. За тях е отбелязано: „Авитохол живя 300 години. Родът му [е] Дуло, а властта му [е] дадена [в] дилом твирем [змия година, девети месец]. Ирник живя 150 години. Родът му [е] Дуло, а властта му [е] дадена в дилом твирем [змия – година, девети месец]“[18]. Пространният коментар върху тях, напра-

[13] Пак там, 288.

[14] Г. Айдаров, Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-ата, 1971, 5-40; В. Бешевлиев, Пак там.

[15] В. Бешевлиев, Цит. съч., 291; за функциите на Плиска като духовен център виж още у: В. Гюзелев, Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България. – В: Известия на Националния исторически музей, X, 1984, 41-42; Същият. Отново за столиците на средновековна България. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев., Велико Търново, 1993, 3-4; Р. Панова, Столичният град в културата на средновековна България., София, 1995, 28-46, 65; Цв. Степанов, Власт и авторитет в ранносредновековна България, София, 1999, 126-128, 148-150.

[16] М. Каймакамова, „Именник на българските ханове“, 23-29.

[17] В. Бешевлиев,. Първобългарски надписи, 1, 2, 89-94.

[18] Каймакамова, М. Цит. съч.,12.

вен в друго наше изследване, посветено на функциите и ролята на хрониката[19] показа, че тези сведения имат реална историческа основа и насочват към един продължителен период, обхващащ времето от средата на II до началото на VII в. Имената на владетелите Авитохол и Ирник се явяват епоними и отразяват два отделни периода от историята на прабългарите, а именно: I. Авитохол (153-453); II. Ирник (453-603)[20]. С големите числа 300 и 150, посочени в цитираните сведения, летописецът създава представа за тяхната цялостност и завършеност. По време те съвпадат с двата важни периода в държавообразователния процес на прабългарите, очертани и в модерната историография. По-конкретно това се периодите, в които се формира прабългарският народ, определя се неговата територия, заражда се и укрепва ханската династия, която излъчва владетеля – носител на върховната власт. Така още в първите известия на ханската хроника се извежда значението на владетеля като носител на държавната власт. С имената епоними на първите владетели се очертава дългият път на нейното зараждане и развитие. С епонима Авитохол се отбелязва периодът на възникване на ханската династия Дуло и на самата ханска власт, а с епонима Ирник – периодът на тяхното по-нататъшно развитие и укрепване.

Според историческото виждане на автора, характерно и за самата епоха, в която живее, владетелят се явява олицетворение на държавата. В следващите известия летописецът разкрива неговата основна функция на висша санкция на народния суверинитет и на цялото общество. Като използва еднакви изразни форми за означаване родовата принадлежност на владетелите – „родът му беше…“, еднаква схема на отброяване годините на управление – „…а властта му е дадена в...“, авторът очертава новите периоди, през които преминава процесът на образуването на българската държава[21]. Дългият път на развитие и утвърждаване е очертан посредством годините на управление на всеки един от следващите ханове. Със сведенията за тях всъщност авторът подчертава ролята на едноличната власт като много съществен белег на българската държавнополитическа организация. Така в цялата хроника, в която основен предмет е еволюцията на ханската власт, представена чрез генеалогията на всеки от владетелите, успешно се защитава концепцията за характера и същността на българската държава, според която тя се основава на монархичното начало. Затова той не разглежда нейното емпирично възникване, свързано с проследяването на конкретните събития, довели до самия държаваобразувателен акт, а извежда на преден план владетеля[22]. Това разбиране на летописеца е показателно за неговия аристократичен произход и елитарно мислене.

В шестото сведение от „Именника“ основателят на Дунавска България – хан Аспарух е представен като пряк приемник на властта на петимата владетели, и на територията, владяна от тях на север от Дунава: „Тези 5-ма князе управляваха [държаха княжеската власт] оттатък Дунава 515 г. с остригани глави. И после премина отсам Дунава княз Исперих. Също така [е] и досега.“[23] Внимание заслужава изестието за ханската прическа. Нейното отразяване в толкова официален летопис показва, че тя се явява отличителен белег на владетелското достойнство[24].

Превесът на хановете от рода Дуло за сметка на тези от рода Вокил/Укил, Угаин в „Именника“ е важно указание за наследствения характер на ханската власт още в началното развитие на Аспарухова България и за нейниото утвърждаване по пътя на престолонаследието. Но честата смяна на владетелите според последните три летописни сведения от хрониката е свидетелство, че развитието на този процес през втората половина на VIII в. е съпроводен с конкретни трудности и съвсем не протича гладко и безпрепятствено. Тези данни са доказателство, че в

[19] М. Каймакамова, М. Цит. съч., 18-23.

[20] М. Москов, Именник на българските ханове (ново тълкуване). София, 1988,155-156; Каймакамова, М. Цит. съч., 23-24.

[21] М. Каймакамова, „Именник на българските ханове…“, 17-19

[22] Пак там.

[23] Пак там, 26-28.

[24] М. Каймакамова, Българска средновековна историопис, София, 1990, 61.

този ранен период самовластието на хана се ограничава от династичната аристокрация, в чиито ръце е средоточено върховното военно управление[25].

Представата за ролята и мястото на владетеля като олицетворение на държавата се конкретизира по посока на неговата военна мощ в надписите около релефа на Мадарския конник. Съпоставени с „Именник на българските ханове" надписите притежават значително по-разширено съдържание. Описанието на владетеля видимо придобива един „поземен" характер, защото неговата власт и авторитет се представят чрез описанието на конкретните му дела. Представата за тях се подсилва на фона на дейността и на други политически фигури, свързани по определен начин с живота на държавата. Сред тях особено се откроява византийският император. От тук нататък той почти винаги ще присъства в летописните надписи като основно мерило за ролята и мястото на бълргарския господар спрямо останалите владетели.

Официалният характер на изложението на събитията е запазен, но в голяма степен то се освобождава от статичната форма на описание, характерна за „Именника". Но като практическа и идейна насоченост надписите са негово продължение. Ханската личност отново е олицетворение на държавата и отново е в центъра на историческото описание. Но изразните средства на автора са нови. Властта и авторитетът на владетеля сега се подчертават чрез изтъкването на военните успехи на българските войска и с подчертаването на големите заслуги пред византийския император. Този нов похват на автора личи в последния ред от първия летописен надпис, който гласи: „Императорът победи с мен добре."[26] Тази силно подчертана победоносна владетелска мисъл разкрива ясно самочувствието на българския хан Тервел, че неговата военна помощ е била от решаващо значение за успешното реализиране на плана на император Юстиниан II през 705 г.[27] Теофан Изповедник и патриарх Никифор, основните източници за подробностите около събитията през 705 г., не оценяват така ярко значението, което детрониранят император отдава на българското участие при повторното си възцаряване[28]. Но това е естестествено, защото те целят възхвала на делата на византийския император, а не на българския хан.

Важен щрих, подсилващ портрета на българския хан в надписа, е представата за византийския имеператор, която авторът създава в надписа. Тя е постигната чрез въвеждането на историческата ретроспекция за взаимоотношенията между него и Куберовите българи, назовани от хан Тервел „моите чичовци". Известието е със следното съдържание: „На носоотрязания император не повярваха моите чичовци в Солунско и си отидоха в Касинските (селища)..."[29] За да открои по-ярко образа на българския хан Тервел, летописецът отбелязва на първо място най-характерната черта от физическия облик на византийския император, онази, с която той е бил известен сред самите взантийци, а именно неговият отрязан нос. След това се насочва към изтъкването на качество, свързано с морала на византийския владетел – незачитането на договорните отношения с други народи. Тази отрицателна черта в неговия характер се представя не голословно, но на базата на конкретно събитие, станало в близкото минало. От текста на надписа е видно, че император Юстиниан предложил и на Тервеловите „чичовци" да вземат участие в похода за връщането на престола, но те му отказват, защото не повярвали, че ще изпълни обещанията, поради похода му в 688 г. срещу тях[30]. С изтъкването на непостоянството като една отрицателна черта в характера на Юстиниан II, летописецът подсилва максимално представата за почтеността като основно качество в характера на българския хан, издигайки я в основна негова ценност.

Забележителен е начинът, по който се излагат

[25] М. Каймакамова, „Именник на българските ханове"..., 29.

[26] М. Каймакамова, Българска средновековна..., 89-90.

[27] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, 98.

[28] Пак там.

[29] Пак там, 94.

[30] Пак там, 99-100.

събитията в надписа. Летописецът само ги припомня, без да дава каквито и да е подробности, дори и най-необходимите[31]. С оглед целите на своята творба те не са били необходими, защото той си поставя като задача да утвърди в историческата памет на поданиците добродетелите на българския хан. Според автора именно високия морал наред с военното могъщество, „идеалният" владетел трябва да демонстрира пред поданниците си.

Покрива ли се това качество на хан Тервел, изведено на преден план в надписа, от даните за него във византийските извори? Наблюденията, сторени върху византийската книжнина, показват, че той е представен като владетел, който не нарушава дипломатическите споразумения с Византия и не търси сблъсъци с нея, преди да бъде предизвикан. В съзнанието на византийците този български хан се утвърждава като един от тези „варварски" владетели, които не гледат на Византия като на исконен враг, а напротив, числят се в кръга на нейните „приятели"[32]. Следователно критерият, по който българският авторът осъществява подбора на конкретни факти от неговата външна политика, в случая е съвсем обективен, затова и лаконичният текст на летописния надпис е с висока историческа стойност.

Издигането на почтеността и воената сила като качества на „идеалния" български владетел от VIII в., които трябва да се утвърждават в ценностната система на българите и да станат образец за подражание продължава и във втория надпис. Той е посветен на военната помощ, която хан Тервел оказва активно на византийския император Лъв III Исавър (717-741) през 718 г. по време на арабската обсада на византийската столица[33]. Независимо от фрагментарния характер на текста на запазения откъс от надписа, от редовете, в които се четат думите „даде" и „злато" или „жълтици", "войници" и „гърци" става ясно, че той е разказвал за българската помощ срещу арабите, която те оказали на „гърците", но срещу определено условие, най-вероятно свързано с продължаване плащането на ежегодния данък[34]. От надписа става ясно, че българската войска се предводителства от Кормесий, който според В.Бешевлиев първоначално е бил съвладетел на хан Тервел, в качеството си на кавхан, а след това и самостоятелен владетел[35].

Темата за договорните взаимоотношения между българските ханове и византийските императори, за непостоянството, проявявано от последните при подновяването им или пък при спазването им само се подхваща в летописния надпис от Мадара. В тези от първата половина на IX в. тя придобива почти постоянно присъствие с цел да се утвърди представата за „почтеността" на българския хан като висша негова добродетел, която не е характерна за византийския василевс. Това е един своеобразен начин, чрез който се разкрива моралното превъзходство на българския хан над византийския император. Изтъкването на непостоянството и непочтеността като характерни качества на характера и поведението на византийските императори в летописните надписи от времето на Крум, Омуртаг и Маламир става отново чрез отразяването на конкретни факти от тяхната договорна политика със споменатите български ханове. Очевидно тези отрицателни прояви в поведението на византийските владетели се утвърждават трайно в съзнанието и на автора, и на обикновеното население благодарение на техните постъпки, а не на някакви стереотипи. Такъв подход при характеристиката на българските ханове често прилагат византийските историографи в своите съчинения[36].

Утвърждаването на образа на хана воин-победител в представата на неговите съвременици от VIII в. придобива своя завършек чрез съответствието между текста на надписите и изображението на конника герой в Мадарския релеф. В него може да се открие

[31] Пак там, 100.

[32] П. Ангелов, България и българите в представите на византийците. София, 1999, 158-159.

[33] В. Бешевлиев, Цит. съч., 106; В. Гюзелев, Средновековна България в светлината на нови извори. София, 1981, 143-144.

[34] В.Бешевлиев, Първобългарски..., 106.

[35] Пак там, 105-107.

[36] П. Ангелов, България и българите..., 148-152.

тенденцията към съставянето на „канона“ на идеалния образ, към който са устремени ханът и ханската власт[37]. Релефът отразява идеята за върховния бог Тангра и неговото участие в избора на владетеля. В литературата изображението в този скален комплекс се оценява като символ на култа към хана-конник и възхвалите към него са били държавна политика. Появата му в столичното култово средище Мадара е свързана с идеята за божествения произход на властта на българския владетел[38].

Поставянето на акцента върху войнските качества на хана в надписите от Мадара са показателни не само за това, че те заемат най-високо място в йерархията на прабългарската ценностната система. Те са свидетелство и за военния характер на самата българска държава в началното ѝ развитие през края на VII – VIII в., за това, че все още в нейната организация и управлението липсва строгото разграничение между военното и гражданско управление. Наченки на подобно разграничение в светлината на данните от надпсите се наблюдават през първата половина на IXв. То се проявява чрез набелязаните нови характерни черти и функции, с които се натоварва българския хан през това време.

II. Надписите и укрепването на ханската власт през първата половина на IX в.

През последната четвърт на VIII в. ханската власт постепенно се стабилизира след периода на кризата. Този процес се свързва със значителния прелом, който настъпва в целите и задачите на държавната политика. Във външнополитическо отношение България излиза от позицията на самоотбрана и преминава към организиране на широко настъпълнение за разширяване на своята територия[39]. Във вътрешнодържавния живот той е свързан с укрепването на ханската власт в управлението. През края на VIII-първата половина на IX в. тя започва да се развива в духа на самодържавието[40].

Характерът и същността на обновлението в държавния живот се проявят ясно най-напред през управлението на хан Крум (803-814). В началото на IX в. след значителното териториално разширение на държавата, което той постига на северозапад и на юг в периода между 805-813 г., нейното управление вече не било по силите на един централизиран военен апарат. Съзнавайки нуждите от радикални реформи хан Крум въвежда системата на териториално-административното управление. През неговото управление започва процесът на постепенно отделяне на гражданската от военната власт и изграждането на по-сложна бюрократична система на управление. Той продължава успешното си развитие и през управлението на хановете след него. В пирамидата на изграждащия се нов тип бюрократичен апарат начело застава ханът, който започва да придобива неограничени пълномощия на абсолютния монарх. Сведенията от надписите показват, че през първата половина на IX в. се поставя началото на идейно-теоретичното преустройство на владетелския институт, което да отличи по особен начин атрибутите на неограничената му власт. Отбелязаният период е времето, когато връзката между владетел и държава се засилва още повече. Особено показателни са летописните надписи. В тях идеите на „Именника“ намират своето развитие и обогатяване в духа на езическия провиденциализъм. В съдържанието властта и авторитетът на хана се утвърждават вече не само чрез увековечаване на неговите военни победи над византийския император, но е чрез разширяване на представата за него като законодател, строител и дипломат.

Първият израз на това обновление в характеристиката на българския езически владетел са Хамбарлийският надпис и този от Малък Преслав, изсечени от името на хан Крум в периода 813-814 г. В

[37] М. Каймакамова, Религия, Църква и държава..., 12.

[38] Р. Рашев, Конникът в старобългарското изкуство. В:– Археология,2-3, 1984, 60-70; М. Каймакамова, Цит. съч., 12, виж и 19, бел. 9.

[39] В. Златарски, История на българската държава през средните векове. София, 1994,I, 1,295-292; Ив. Божилов, В. Гюзелев, История на България. София, 1999, I, 127-166.

[40] Г. Бакалов, Средновековният български владетел..., 111-112.

тях идеята за военното могъщество на хана се обогатява чрез посочването на едно друго негово качество. В първата част от Хамбарлийския надпис той е представен като завоевател на нови земи. Летописецът, който говори от името на самия хан не отбелязва всички завладени византийски земи, а само най-важните крепости, присъединени към България от Крум: Сердика, Девелт, Константция, Версиникия, Адрианопол. В надписа се констатира: „Тези силни (2) крепости той превзе. А на останалите крепости бог даде(= внуши) страх и те (= гърците) ги напуснаха и избягаха…“[41]

И тук, както и в надписите от VIII в., постъпките на византийския император служат за доизграждане на образа на българския хан по посока на подчертаване неговото превъзходство и величие. В надписа обект на критика сега са не само моралните, но и физическите качества на василевса. Никифор I Геник (802-811) иронично е определен като: „старикът император, плешивият, и завзел беше всичко и беше забравил клетвите...“[42] В надписа от Малък Преслав пък императорът е сравнен с митичното животно „грифон“[43]. Известно е, че в християнската символика грифонът е тълкуван като образ на демона и синоним на Сатаната[44]. Следователно така, както в съзнанието на византийците се създава негативна представа за хан Крум[45], така и в българската каменна историопис е налице подобно отношение към византийския император.

Във втората част от споменатия надпис, имаща характера на владетелска заповед, хан Крум се увековечава като обновител на държавата. Сведенията в нея се свързват с премахването на племенната обособеност и налагането на териториално-административния принцип в държавната структура и управление. Според надписа ханът вече притежава една от трите важни компетенции на върховната власт – ръководството на военно-административния апарат. Той издава серия от заповеди, чрез които предприема конкретни мерки за средоточаването на властта на цялата държава в свои ръце. Характер на такава заповед има спомената втора част от Хамбарлийския надпис: „…направих моя брат, а стратегът Лъв да бъде нему подчинен. От Бероя… Дултроини е пръв Тук ичиргу боилът за дясната страна, а стратезите Вардан и Яни нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхиало, Дебелт, Созороб, Ранули, е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Григора нему подчинени стратези“[46]. Видно е, че кавханът и ичиргу боилът са първи помощнищци на хана в това централизирано управление, т.е. негови наместници[47]. Без да се впускаме в подробности относно началото на този процес, все пак ще припомним, че то се въвежда най-напред в завзетите през 812-814 г. византийски територии на юг от Балкана и именно там спомената длъжностни лица осъществяват своите функции като наместници на върховната държавна власт в поверените им области. В светлината на сведенията от надписа те са първи помощници на българския владетел в неговите военно-административни мероприятия[48]. С това преустройство в организацията и управлението в държавата започва монархизацията на държавната власт, която продължава през целия IX в. и началото на X в.

Второто основно проявление на неограничената власт на българския хан през първата половина на IX в. представлява средоточаването на висшето военно командване в неговите ръце. Определено важни сведения за това се съдържат в т. нар. „списъци на въоръжението“[49]. Сред тях по важност се откроява надписът за въоръжението на част от българската войска, намерен във Велики Преслав[50]. Той е

---

[41] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 2, 109.

[42] Пак там, 113-114

[43] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 3, 115-116.

[44] Жан Шевалие-Ален Геербрант, Речник на символите, I, София 19995, 225.

[45] П. Ангелов, България и Българите...,161-168.

[46] В.Бешевлиев, Първобългарски надписи, №47,174.

[47] В. Гюзелев, Ичиргу боилите на Първата българска държава (VII-XI в.). ГСУФИФ, 65 (1971) 132-133.

[48] Пак там.

[49] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 48-52, 180-1886.

[50] Пак там, № 53, 186-189.

със следния текст: „зитко ичиргу боилът има меки ризници 455, шлемове 540, люспести ризници 427, шлемове 854, а турту(на) жупан люспести ризници 20, шлемове 40, верижни ризници 1, шлемове (?) 1“. Този и останалите надписи, всъщност са заповеди на върховната ханска власт, с които се определят военоначалниците, числеността на отделните формации и т.н. Те са свидетелство за промяната в държавно-военната организация по посока на създаването на постоянна елитна войска[51]. Нейната поява показва, че държавната власт вече не се намира в зависимост от народното опълчение. Надписите за въоръжението на войсковите части около столицата регистрират крайната фаза на средоточаване на висшето военно командване в ръцете на българския хан. Израз на тази втора компетенция на върховната ханската власт става промяната в титлата на българския хан. През управлението на Омуртаг и Маламир в надписите тя се регистрира като „κανα συβιγι“[52]. Струва ми се, че както В. Бешевлиев, така и Менгес и Притцак имат основание да смятат, че нейния втори елемент трябва да се тълкува като „господар“ или „началник на войската“[53]. Конкретните причини, които довеждат до появата на този втори елемент в титлата на българския хан през управлението на споменатите български владетели по наше мнение е премахването на зависимостта на българската държавна власт в лицето на хана от опълчението, командвано от славянската и прабългарската върхушка и появата на тази елитна държавна войска, поставена под върховното командване вече на хана.

Третата проява на неограничената власт на хана е средоточаването на върховното ръководство на култа, т.е. на сакралната власт в негови ръце. Външен израз на божествения произход на ханската власт става другият нов елемент в титлата на хана, появил се през управлението на Омуртаг. Българският владетел вече е „от бога владетел“ и с въвеждането му се разкрива божествения произход на ханската власт[54]. Указание за утвърждаването на „божествеността“ и богоизбранничеството на властта дава известният Търновски надпис на владетеля. В науката той се свързва със стремежа на хан Омуртаг да създаде култ към личността си. С такава цел той построява гробница с надпис[55]. В края на надписа се отправя пожелание потомците да си спомнят за хана: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис да си спомня за оногова, който го е направил.“[56]

По този начин ханската власт се поставя над боилите. Тези известия, взети заедно с останалите посветени на другите дела на хан Омуртаг – строителство и дипломатическа дейност, формират трайно представата за хан Омуртаг като владетел с обширна държава и неограничена власт, който освен всичко е и равнопоставен на византийския император. Ярък израз на това високо самочувствие на българския хан се явява Чаталарският надпис. В края на текста строителството на владетелския дворец на р. Тича летописецът датира по български с означаване на годината „сигор елем“ и по „гръцки“ с отбелязването на „15 индиктион“ . С употребата на индиктиона според В. Бешевлиев Омуртаг е намерил още един подходящ начин да изтъкне равноправието си с византийския император[57].

Ръководството на религиозния култ от хана проличава ясно в магическите действия на хан Крум при обсадата на Константинопол през 813 г. Сведенията за тях дават не само византийските извори, но и надписът от Малък Преслав. Според него Хан Крум направил жертвоприношение при морето: „...неговите войски...победи Крум и отиде...направи жертвоприношение на морето...“[58] Всички магически действия, извършени от хан Крум пред ромейската столица, показват че той е бил едновременно и вла-

[51] В. Гюзелев, Ичиргу боилите..., 143-144.

[52] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 6,13, 55-58.

[53] Пак там, 65-67.

[54] Пак там, 65-73; Г. Бакалов, Средновековният български владетел, 122-128; М. Каймакамова, Българска средновековна историопис, 90-94.

[55] Пак там, 120.

[56] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 56, 193.

[57] Пак там, 207.

[58] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 3.

детел и жрец. Тези две функции изпълнява и хан Омуртаг според надписа, намерен при Мадара. Той е със следния текст: „Кан сюбиги Омуртаг от бога владетел… беше… и направи жертвоприношения на бога Тангра…ичиргу (колобър?).“[59] Тези известия удостоверяват, че средоточаването на сакралната власт в ръцете на хана става окончателно през първата половина на IX в.

Значението на надписите при проследяване растежа на ханската власт по посока на самодържавието се очертава ясно и от сведенията в Маламировата летопис. В надписа, изсечен по заповед на хана, за пръв път след известията в „Именника“, се съобщава родословието на български владетел: „(Кан сюбиги Маламир) от бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения (?). Баща ми Омуртаг архонт, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живях, но гърците опустошиха нашите земи...“[60] Това известие е едно сигурно доказателство, че през 30-те години IX в. окончателно се утвърждава традицията на престолонаследието. Отново и в този надпис чрез появилия се нов елемент в титлата на владетеля – „от Бога владетел, на многото българи“ се внушава идеята за божествения произход на ханската власт и на тази основа се разкрива равнопоставеността му с византийския мператор.

В надписа етнопортрета на византийците, назовани отново „гърци“ се обогатява с нови факти. В него непостоянството и непочтеността, които те показват при съблюдаването на българо-византийските споразумения, са пак доминиращи черти. С отбелязване нарушаването на българо-византийския договор по вина на „гърците“ се утвърждава високият морал на хан Маламир и неговите предходници, изтъква се неговото превъзходство по отношение на византийския император. В надписа има още една тънка проява на владетелското достойнство на българския хан. Тя се изразява в употребата на старото тракийско име на византийската крепост Бурдидзон, вместо новото Булгарофигон, т.е. Българско бягство, наречена така в 758 г. от император Константин V Копроним, понеже там прогонил българите[61]. Със същото наименовани се споменава крепостта и в един от триумфалните надписи, намерен в развалините на голямата базилика в Плиска[62]. Използването на тракийското наименование на византийската крепост е израз на чувството за национална гордост у българите, които не са могли да понесат позорното за тях име Булгарофигон[63]. Негов изразител става самият български хан, от чието име в надписа се разказва за развоя на българо-византийските отношения при неговия дядо Крум, баща му Омуртаг и при неговото управление.

Чрез българския хан в надписите се демонстрира едно определено чувство за превъзходство на българите спрямо ромеите. То е отговор на традиционното чувство за превъзходство над „неромеите“, което византийците показват в представата си за българите, принадлежащи към категорията на „другия“[64]. Сведенията в тази насока се съдържат най-вече в летописните и строителни надписи. Те са свидетелство, че още в този най-ранен период образът на българския владетел се изгражда чрез неговото противопоставяне на византийския император на основата на конфесионалния принцип. А това говори за доброто познаване на народопсихологията на самите византийци и на основните принципи на византийския ойкуменизъм. Установено е, че един от основните критерии, по които самите византийци противопоставяли себе си на околния свят, е именно религиозният[65].

Следователно в надписите, на византийско чувство за превъзходство над варварите, се противопоставя българското чувство за превъзходство над ромеите. То намира най-висш израз в изтъкването

[59] Пак там, № 6, 123.

[60] Пак там, №13, 127-128.

[61] Пак там, 127.

[62] Пак там, № 20, 142-143.

[63] Пак там; срв. Също и статията на В. Бешевлиев. Прабългарските надписи като извор и израз на култура. Балканистика, 1,1986, 285.

[64] П. Ангелов, България и българите…, 149.

[65] Пак там, 87.

на определени душевни качества на българския хан, които липсват у византийския християнски владетел като почтеност, доверие, висока нравственост, справедливост, смелост. То се проявява много откровено в споменаването на християнския Бог в летописните надписи: в Хамбарлийския надпис („и брат му не го забрави и излезе и бог му даде“)[66], надписа от Малък Преслав („бог направи и...го срещнаха гърците“[67]), в Пресиановия надпис от Филипи („който търси истината, бог вижда и който лъже, бог вижда“)[68]. Както показват наблюденията на В. Бешевлиев споменаването на християнския бог в горните надписи е напълно съзнателно и преднамерено[69]. То показва, че летописецът добре познава ако не цялостно, то поне част от основните схващания в християнското учение, каквото е било разбирането, че бог вижда всичко и отдава всекиму заслуженото. Надписите внушават идеята, че християнският Бог помага на българите и техните действия са богоугодни и справедливи, на християните византийци те са изпълнени с коварство и насилие[70].

Поставени или в гранични пунктове между България и Византия (№ 2), или пък на видни места в стари християнски средища като Дръстър (№ 3а) и Филипи (14) по заповед на българските ханове те разкриват и пропагандират автократичния характер на ханската власт сред християните, в и вън от пределите на България на основата на християнския морал и християнските ценности, които са здраво утвърдени в съзнанието им. По този начин българската ханска власт установява диалог с „другите“ в своята държава и вън от нея и доказва равнопоставеността си с византийския император, считащ себе си символично за господар на всички владетели и единствено отговорен пред Бога за управлението на земните царства. Тази доминираща политическа идея в летописните надписи се постига като се генерализира основното схващане, че военните победи на българите над византийските императори се извършва по Божие провидение, заради греховете на християните спрямо нехристияните.

Възвеличаването на българския хан придобива цялостен и завършен вид в летописния надпис на хан Пресиан (836-852), поставен в голямата християнска базилика на гр. Филипи. Този византийски град и старо християнско средище, както е известно, се присъединяват към българската държава през 837 г. То се постига с философското осмисляне на историята на българо-византийските отношения в духа на религиозния провиденциализъм, общовалиден и за християнския Бог, и за върховния прабългарски бог Тангра. В началото на надписа се изтъква: „Персиан, от бога архонт на многото българи“, а в края се обобщава: „На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда“[71]. С тази синтезирана мисъл се визират безнравствеността и неблагодарността като характерни качества на манталитета на византийците християни. Тя се ражда под напора на конкретната реалност в българо-византийските отношения и е плод на един доста дълъг историческия опит в техния развоя, който обхваща времето от края на VII до 30-те години на IX в. (времето на автора). Тези характерни качества на византийците са използвани от летописеца, за да се открои по най-подходящ начин, благочестието на българския хан, явяващ се олицетворение на народа и държавата. Според надписа на хан Пресиан от Филипи „нечистиви“, „неблагодарни и забравящи“ са не българите, а християните-византийци. Всъщност както във византийската историческа и църковна литература от посочения период се създава негативна представа за българи-теезичници, които са „мръсен и нечистив народ“ (Теофан Изповедник), „неблагодарни и забравящи“ (Синаксар на Цариградската църква)[72], така и в прабългарските надписи се изгражда напълно сходна представа за византийците християни. Очевидно, че в идеологически план това е било неизбежно.

[66] В. Бешевлиев, Първобългарски надписи, № 2, 109.
[67] Пак там, № 3, 116.
[68] Пак там, № 14, 134.
[69] Пак там, 77.
[70] Пак там.
[71] Пак там, 134.
[72] П. Ангелов, България и българите..., 87-89.

Разглеждането на известията за българския хан в първобългарските надписи дава основание за някои обобщения. То позволява да се проникне подълбоко в смисъла и функциите на първобългарските надписи като най-ранна форма на развитие на писаната история на българската държава. Разкриването на най-значимите качества на владетеля дава да се разбере какви са били основните похвати и средства, с които борави „историкът" от тази епоха, за да установяви съгласувана връзка между минало, настояще и бъдеще. Съдържанието на надписите очертава началото, с което започва изграждането на историзма в българската духовна култура и сътворяването на историята, свързано с овладяването на изкуството да се пише история. То разкрива връзката между историята и идеологията. Обективността в съдържанието на надписите е едно основно тяхно предимство в сравнение с литературните византийски извори[73]. Тя очертава здравото начало на българската средновековна историопис, поставено през езическата епоха. Българските летописци построяват своите разкази, и изграждат образа на „идеалния" български владетел като изхождат от конкретната средновековна реалност, а не са в плен на предварително изградени стереотипи, които се наблюдават в произведенията на византийската литература. Съдържанието на надписите е подчинено на определени естетически разбирания и цели, подчинени на общата идея за утвърждаване на първенствуващата роля на българския хан в държавно-политическия живот и неговата равнопоставеност с византийския император.

В надписите, независимо от кратката форма на летописание, се залагат основните добродетелни качества, които притежава „идеалният" български владетел от езическия период, а именно благочестие, благоразумие, смелост, справедливост, мъдрост. В тях по подобие на произведенията на византийската литература е налице стремеж към утвърждаването на една постоянна парадигма от задължителни качества, които трябва да са присъщи на „идеалния" владетел[74]. През следващата християнска епоха те вече се обогатяват на основата на християнските ценности. Ясно свидетелство за тази тяхна еволюция са сведенията за българските християнски владетели в самата старобългарска книжнина от края на IX-XIV в.

THE BULGARIAN KHAN IN THE LIGHT OF THE PROTO-BULGARIAN INSCRIPTIONS

(Summary)

In the article the data revealing the characteristics of the Bulgarian Khan that made him an emblematic figure, namely: the victorious warrior, the legislator, the builder, the unifier, the diplomat are analysed. The portrait of the ruler in the 8th and the first half of the 9th c. is presented.

Special attention is given to the pieces of information outlining the beginning of the ideological and theoretical reconstruction of the rulership, so that the attributes of ruler's unlimited power can be indicated in a particular way. In that respect the data in the annalistic, military and building inscriptions are commented which certify that the three main competences of the supreme power were acquired by the Bulgarian Khan: the leadership in the military and administrative system, in the cult and supreme military commanding.

The approaches of the annalists are highlighted which give an emphasis on the portrait of the Bulgarian ruler, that is: combining legend and real history, establishing the ethnopsychological characteristics of the Byzantines, named "Greeks" in the inscriptions, contrasting with the moral characteristics of the Byzantine emperor etc.

The inscriptions are considered to have begun establishing the historical approach in Bulgarian spiritual culture, which is closely related to mastering in the art of writing history.

[73] В. Бешевлиев, Прабългарските надписи като извор..., 283.

[74] П. Ангелов, Цит. съч., 150-152, и посочената литература в бел. 8, 213-214.

МЕСАМБРИЯ И МИТРИДАТ VI ЕВПАТОР

ИВАН КАРАЙОТОВ

Както всички черноморски области така и Месамбрия в началото на I в. пр. Хр. влязла в обсега на влиянието на понтийския цар Митридат VI Евпатор. Проф. Данов е първият български учен, който се занима с връзките на Понтийското царство със Западното Черноморие. Той направи това на базата на един надпис от времето на Фарнак I, открит в Одесос и един от Аполония Понтика[1]. Връщайки се към тази тема, ние използваме преди всичко нумизматичен материал, продукция на месамбрийската монетарница и други монети, открити в самата Месамбрия, в нейната хора, или в Югоизточна Тракия.

Идеята за „всепонтийско" държавно обединение не е била чужда още на цар Евмел (около 310 – 303 г. пр. Хр.), който след като се справил с черноморското пиратство в Източното Черноморие постигнал разцвет на търговията и просперитет на Босфорското царство[2]. Ранната му смърт обаче попречила на това начинание[3].

Понтийският цар Фарнак I след завладяването на Синопе в 183 г. пр. Хр. също се опитал да води всепонтийска политика[4]. Съществуват два надписа от Херсонес Таврически и Одесос, които говорят за приятелски и икономически връзки на тези градове с Фарнак. Още тогава Полибий споменава и Месамбрия сред градовете, които имат отношение към мирния договор, сключен между Фарнак и пергамския цар Евмен II Сотер[5].

Внукът на Фарнак I – Митридат VI Евпатор се възцарил в 111 г. пр. Хр.[6] и на втората година започнал да покровителства владетелите и градовете на Босфорското царство, които тогава били подложени на непрекъснатия натиск на скитите. Това е отразено върху бронзовите емисии на Пантикапей, който в негова чест сече монети с рог на изобилието и шапките на Диоскурите от двете страни[7]. Тази първа емисия сигурно предшества похода на Митридатовия стратег Диофант от Синопе и първите стъпки към присъединяването на Босфора към владенията на Понтийското царство[8]. Това се е отразило и в прочутия херсонески декрет в чест на Диофант[9], където е отбелязано, че пълководецът „за кратко време извършил много велики дела". Наскоро, при втория поход на Диофант, станало официалното предаване на властта от босфорския цар Перисад V на Митридат VI. В старата и новата историография се приема, че това е станало в 109 г. пр. Хр.[10] Тази промяна предизвикала недоволство у местните скити. Последвало въстанието на Савмак и окончателното подчиняване на Босфорското царство от Митридат станало

---

[1] Хр. Данов, Връзките на Понтийското царство със Западното черноморско крайбрежие според два новонамерени надписа, *ИИД*, София, XIV-XV, 1937, 54-70

[2] В.Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, Москва-Ленинград, 1949, 75

[3] Diod. XX, 25, 3

[4] Хр. Данов, ИИД-София, XIV-XV, 1937, 54-70

[5] Polyb. Fr. Libri XXV

[6] Г. Бенгстон, Правители эпохи эллинизма, Москва, 1982, 294

[7] *SNG, IX*, 924, 925; В.А. Анохин, Монетние дело Боспора, Киев, 1986, 175

[8] Е.А. Молев, Установление власти Митридата Евпатора на Боспоре, В: *Сб. Античный мир и археология,* 1974, выпуск 2, Саратов, стр. 60-72

[9] *IOSPE*, I2, Nr. 352

[10] Е.А. Молев, цит.съч В: *Сб. Античны мир и археология,* 1974, выпуск 2, Саратов, 70-71

в 107 г. пр. Хр. Прострял владенията си върху южния и северния бряг на Понта, Митридат VI Евпатор придобил стратегическа позиция, за да продължи успешната си циркумпонтийска политика. Неговата Черноморска „държава", в която влизали всички племена и полиси от всички страни на Понта, се оформила окончателно през 90-те години на I в.пр. Хр., или както се изразява Елеонора Гажеро „след Кримската експедиция в 110-107 г. пр. Хр. ...и преди началото на войните с Рим (88 г.пр. Хр.)"[11] След похода на другия Митридатов стратег Неоптолем против сарматите и бастарните, материализирал се в т.нар. Неоптолемова кула, всички западнопонтийски градове от Тира до Аполония започнали да играят стратегическа роля в антиримските планове на Митридат VI. Именно това трябва да се е отразило върху литературните извори от този период и, според тях, всички гръцки градове по бреговете на Понта били подвластни на Митридат[12]. Много скоро към тях се добавил целият Балкански югоизток и в 87 г. пр. Хр. неговият син и стратег Архелай се укрепил зад стените на самата Атина, пуснала в обращение свои тетрадрахми, маркирани с монограма и знака на Митридат – два лунни рога един срещу друг и между тях звезда[13]. Това е просто една добавка към огромното влияние, упражнено от Митридат върху монетосеченето не само на понтийските градове. В началото на I век пр. Хр. образът на понтийския владетел завладял почти всички монетарници от всички страни на Понтос Еуксейнос. Въплътил се в Дионис или Херакъл, той се появил върху десетки сребърни, златни и бронзови емисии. Около 100 г. пр. Хр. Месамбрия и Одесос започнали да секат емисии тетрадрахми, при които Херакъл има чертите на Митридат. Същите белези притежават и първите бронзови месамбрийски емисии „Дионис – грозд". В хорите на Месамбрия и Аполония са в обращение бронзови монети на градовете от Понтийското царство Амастрея[14] и Амисос[15], сечени при управлението на Митридат. Монетата на понтийския град Амастрея беше открита при разкопките на тракийската крепост „Малкото кале" край Созопол, древната Аполония. Тя е от типа „Медуза–Нике". Средният бронз на Амисос (АМ-Бургас, № 847) има на лицето Митридат-Дионис, а на опакото циста мистика и произхожда от месамбрийската селищна агломерация при днешното село Кошарица, северозападно от курорта Слънчев бряг. В района на Месамбрия е открита още една монета на Амисос от типа „Медуза-Нике" (Обр. 1) Това е рядък случай на откриване на бронзови монети доста далече от мястото на монетарниците им. Може да се обясни със сигурността на корабоплаването, за което Митридат VI лично проявявал грижи. Историците са единодушни, че неговата сила била във флота[16]. При акмето в развитие му той наброявал около 400 триери и пентери. Тези кораби господствали в Източното Средиземноморие в продължение на цялата Първа война с римляните, а в Черно море и през 70-те години на I в. пр. Хр.[17] Споменатите бронзови монети отново ни говорят за движение на хора и за присъствие на граждани на понтийските градове в Месамбрия Понтика и Аполония, а също така и за пътуванията на моряци и търговци от нашите градове към малоазийските брегове на Пон-

[11] E.S. Gaggero, Relations politiques et militaires de Mithridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la Mer Noire occidentale, In: *Pulpudéva*, II, S. 1978, 296

[12] App. Mithr. XV; Athen. V, 50, 213d; Justin, XXVIII, 79

[13] А.Н. Зограф, Античные монеты, *МИА*, 16, Москва-Ленинград, 1951, XVII, 15

[14] И. Карайотов, Бронзова монета на Митридат VI Евпатор от крепостта „Малкото кале" край Созопол, *Нумизматика*, 1988, 4,13,1

[15] И. Карайотов, Залезът на месамбрийското автономно монетосечене, *Нумизматика и сфрагистика,* IV, 1995-1997, 42, 2

[16] Г. Бенгстон, цит. съч. Москва, 1982, 310

[17] Д.Б. Шелов, Колхида в системе Понтийской державы Митридата VI, *ВДИ,* 1980, 3, 40.

тийското царство. Отново ще цитираме Бенгстон, според който Митридатовият флот бил използван в повечето случаи за поддържане на сухоземните военни операции[18]. Но докато това разширява ареала на разпространение на бронзовите монети до сравнително далечни брегове, то липсата на специфична стратегия за водене на морски битки, донякъде обезсмисля съществуване на този добре оборудван флот. Не можем да не подчертаем обаче ролята му през този период за обезпечаване на спокойни търговски плавания в прочутото с пиратски набези Черно море. Именно тези безопасни плавания са осигурили идването на бронзовите монети и вероятно тяхното възприемане като редовно платежно средство поне за известно време.

Споменатите три бронзови монети далече отстъпват по количество от циркулационния бум на понтийски монети в градовете на северното и северозападното крайбрежие и техните територии[19]. Но това е естествено, защото тук Митридат е упражнявал непосредствената си власт. И това се е осъществило с близо десет години по-рано от настъпване на влиянието му в Западнопонтийските градове и освен това на Кримския полуостров той е царувал почти десетилетие след превземането на Аполония, Месамбрия, Одесос, Калатис и Истрия от легионите на Марк Теренций Лукул.

Сблъсъкът между Митридат VI и Рим предизвикал движението на маса хора като войници и сподвижници на войската във всички географски посоки на Понтийския и Източносредиземноморския басейн. От аполонийския стратег на Митридат Епитюнхан, роден в киликийския град Тарс[20] до родения край Дунав тракиец Дромихайт, участвал в отбраната на Атина и в битката при Херонея, хиляди войни от всички понтийски племена и градове са имали дял в този сблъсък. Според Апиан войските на Архелай се придвижили на кораби и заедно с тях доплавал (καταπλευσάσης) и Дромихайт, който „водел друга войска“ (στρατιᾶς ἑτέρας, ἧς ἡγεῖτο Δρομιχαίτης)[21]. Тя заедно с войниците на Митридатовия син Архелай завладяла и отбранявала Атина, превзета с пристъп на 1 март 86 г. пр. Хр. от Луций Корнелий Сула[22]. След неудачната отбрана на Атина Дромихайт с останалите „понтийски траки, скитите, кападокийците, витинците, галатите и фригите“ под командата на своите стратези и върховния общ стратег Архелай се прегрупирали за решителната битка при Херонея[23]. Тази динамика на войскови придвижвания по суша и море трябва да е засегнала и тракийските земи и крайбрежия между Евксинския Понт и Пропонтида и Егеида, където като стратег действал Митридатовия син Ариарат IX Кападокийски[24].

Сложните взаимоотношения между понтийските градове през този период и движението по крайбрежния път се илюстрират донякъде от един надпис, намерен в Костена река близо да Провадия[25]. Това е декрет на дорийски диалект от Калатис и чрез него калатианците благодарят на аполониеца Стратонакт, син на Лигдамис за грижите или за спасението на граждани на Калатис. Надписът датира около 100 г. пр. Хр. и е открит в Източното Старопланиние, където по това време са в обращение преди всичко месамбрийски тетрадрахми[26]

---

[18] Г. Бенгстон, цит.съч. Москва, 1982, 310

[19] А.Н. Зограф, Находки понтийских монет мифрадатовского времени в Ольвии, В: *Ольвия*, I, Киев 1940, 293; Д. Б. Шелов, Тира и Митридат Евпатор, *ВДИ*, 1962, 2, 95-102; Idem, цит. съч. *ВДИ*, 1980, 3, 40, Idem, Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор, *ВДИ*, 1983, 2, 40-59; К.В. Голенко, Понтийская анонимная медь *ВДИ*, 1969, 1, 130-154

[20] *IGBR*, I(2), 392

[21] Appian, Mithr. XXXII

[22] G. Ferrero, Nouvelle histoire romaine, Paris,1936, 107

[23] Appian, Mithr. XLI

[24] G. Ferrero, Nouvelle histoire romaine, Paris, 1936, 107; E.S. Gaggero, o.c. *Pulpudeva*, II, S. 1978, 301

[25] Г. Михайлов, Надписи, намерени в Созопол през 1946 г. В: *Разкопки и проучвания*, II, 1948, 63-64

[26] I. Karayotov, The Coinage of Mesambria, vol. I, Silver and gold coins of Mesambria, Center of unterwater Archaeology, Sozopol, Bulgaria, 1994, 73

и бронзови монети от типа „Атина Алкис“ с легенда ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ (Обр. 2). Намирането на този паметник точно по средата на Западното понтийско крайбрежие не е за пренебрегване. Ще повторим, че през този период (на границата на II и I в. пр. Хр.) Месамбрия е имала много по-тесни контакти с региона около днешна Провадия, с Одесос и с Дионисополис. Напоследък един надпис от Балчик прибави още сведения за тези връзки и за влиянието на Месамбрия[27]. Става дума за почетния декрет, посветен на месамбрийския гражданин Поликсен от Съвета и Народното събрание на Дионисополис. Името на месамбриеца Поликсен (Πολύξενος Μελσέονος) се среща и в Релеф № 2 на стратезите на града[28]. При тетрадрахмите неговото име се крие зад М98[29] върху една от първите „митридатови“ емисии и попада точно около 100 година. Той е подпомагал града на дионисополците при военни опасности и при спортни състезания и затова те поставят неговата бронзова статуя в гимназиона[30]. Предполагаме, че тези благодеяния на месамбриеца Поликсен са продължили повече от едно десетилетие и са били извършени между 115 и 100 г. пр. Хр. Защото на фона на Митридатовото застъпничество от началото на I век нататък „опасност“ за Дионисопол, изискваща „морски сражения“[31], едва ли е съществувала. От фрагментирания надпис без никакво съмнение може да се заключи, че Поликсен е заплатил голяма сума за закупуване на масло за атлетите и сигурно затова неговата статуя е била разположена в гимназиона.

Месамбрийските тетрадрахми от „митридатов тип“ започват да се секат около началото на I в. пр. Хр. една от емисиите е маркирана с умалителното име на стратега ΑΠΟΛΛΑ (Обр. 3), който трябва да е бил хиеромнемон някъде около 90 – 86 г. пр. Хр.[32] В същия момент това явление е засегнало и Одесос, а Тира, Истрия и Калатис секат статери „Лизимахов тип“ с емблемата на Византион – тризъбец[33]. До края на своето сребърно монетосечене (72/71 г. пр. Хр.) Одесос продължава да се придържа към „митридатовия тип“ (Обр. 4), докато последните емисии на Месамбрия се отдалечават от него (Обр. 5).

Освен върху тетрадрахмите въздействието на Митридат VI се простира и върху бронзовото монетосечене на Месамбрия. Най-силно това се проявява при типа, който вече си позволихме да наричаме „митридатов тип“. Тези монети имат на лицевата страна глава на Дионис с бръшлянов венец надясно и върху опакото грозд, от двете страни на който четем ΜΕΣΑΜ/ΒΡΙΑΝΩΝ[34]. При първите емисии зад врата на Дионис има тирс и най-вероятно това е самият Митридат VI, предрешен като Дионис. По-късно изображенията върху лицевата страна загрубяват, стават плоски и в тях вече не може да се разпознае владетелят на Понтийското царство с панпонтийски претенции (Обр. 6). Този бронзов тип продължава и след идването на Марк Лукул в 72 г. пр. Хр. Както вече установихме последната емисия от този тип се докосва да епохата на Август и Реметалк I[35] (Обр. 7).

---

[27] Велизар Велков, Из културната история на Дионисопол през II век пр. н. е. В: Балчик — древност и съвремие, с. 1-5 Добрич, 1990 г.

[28] Karaytov, o.c. 1994, 56; Georgi Mihailov, Epigraphica, In: *Philologia*, 1981, 8-9, 101-108

[29] I.Karayotov, o.c. 1994, T. II

[30] В.Велков, o.c. 1990, 1-5 M. Dimitrov, 1992 o.c., 10

[31] В. Велков, o.c. 1990, 1-5

[32] Karayotov, o.c. 1994, T. II

[33] B. Pick, K. Regling Pick, Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien, II, Berlin, 1910, 522; Martin J. Price, Mithradates VI Eupator, Dionys and the Coinage of the Black Sea, NC, 1968, p. 1-12, Pl. I-IV. За златните статери на Истрия, Томи и Калатис – подражания на лизимаховите постумни монети, сечени в Византион виж B. Pick, K. Regling, o.c. 1910, 591, 606, 607 и G. Poenaru-Bordea, Le Trésore de Mereşeşti, *Dacia*, Nouvelle serie, XVIII, 1974, 103-125 Поенару-Бордеа прави равносметка, според която от тези „военно-политически серии“ са познати 142 статера на Томи, 74 на Калатис и 22 на Истрос, датирани от него в периода 90-72 г. пр. Хр.

[34] Карайотов, цит. съч. *Нумизматика и сфрагистика*, IV, 1995-97, 42-53

[35] И. Карайотов, цит. съч. *Нумизматика и сфрагистика*, IV, 1995-97, 43, Обр. 4

Само донякъде на Митридатово влияние може би е подложен дребният бронзов месамбрийски номинал от типа: „Атина със звезда в шлема – ΜΕΣΑ в пелта“ (Обр. 8). Съществува вероятност звездата върху шлема на богинята да се е появила под влияние на Митридатовия герб, но все още трябва да бъдем предпазливи преди да възприемем тази идея. Във всеки случай начинът на изписването на буквата „А“ с триъгълниче вместо с хоризонтална хаста ни кара да датираме тези монети на границата между II и I в. пр. Хр., т.е. те са циркулирали по времето на митридатовото влияние в Месамбрия. Това донякъде важи и за съвсем дребния бронзов номинал „Шлем – ΜΕΣΑ в колело“, който също се докосва до този хронологически отрязък от историята на града.

През последните години в Несебър и в непосредствена близост до него се натрупаха много единични находки от бронзови монети на тракийския цар Мостис. От нашия каталог се вижда, че това са вече десет екземпляра от различни типове. Три от тях са открити в културните напластявания на самата Месамбрия (№ 2, 8 и 9 по кат.), други произхождат от района на античния некропол (№ 3, 6 и 7), а трети са от селищни агломерации на полиса (№ 3), или от „просхорите“ на Месамбрия и Аполония (№ 1, 4 и 10), които сигурно са били под непосредствения контрол на съседните тракийски владетели. Терминът „просхора“ (προσχώρος) – „гранична област“ се използва в Одесоския надпис, в който се споменава името на късния тракийски цар Садала[36]. Сравнително големият брой, обстоятелството, че са бронзови и разнообразието на типовете на тези монети говори за близки отношения между месамбрийците и тракийския цар Мостис. Проф. Й. Юрукова много точно е датирала монетната продукция на този владетел между 125 и 86 г. пр. Хр.[37]

Тракийските територии, управлявани от цар Мостис са се намирали по крайбрежието на Пропонтида близо до Бизанте и Панион[38]. Вероятно голямото струпване на негови бронзови монети в хората на Месамбрия и отчасти на Аполония свидетелства, че Мостидовите територии не са били много далече от тях. Би могло да се предположи дори, че в определени моменти Мостис се е разпореждал като късния Садала с просхорите близки да двата полиса. По-правдоподобно е да предположим, че присъствието на бронзовите монети на Мостис се дължи в по-голяма степен на преки контакти между Месамбрия и Мостис. Така неговото име се нарежда между имената на цял ред тракийски владетели, покровители на Месамбрия. Не може да се изключи и възможността причина за обращението на негови монети в полиса да е обстоятелството, че и цар Мостис, и Месамбрия през първите години на I век пр. Хр. са признавали върховенството на Митридат VI. Можем да отидем още по-далече и да видим у Мостис един пълномощник на понтийския владетел, получил права да контролира Месамбрия, така както Митридатовия стратег Епитюнхан лично е контролирал Аполония след сключената сюмахия[39].

Добре известно е, че Митридат VI Евпатор е използвал различни форми при осъществяване на суверенитета си над Понтийските, Малоазийските и Източносредиземноморските области. Изглежда съвсем сигурно, че по време на Първата война на Митридат VI с Рим Мостис вече е бил покойник. В най-новите изследвания, както посочихме, като последна дата от неговото 38-годишно царуване се сочи приблизително 86 г.

---

[36] IGBR, I(2), 96

[37] Й. Юрукова, Монетите на тракийските племена и владетели, С. 1992, 172; Idem, Coins of Ancient Thracians, Oxford, *BAR*, 1976, 37

[38] Z. Taşlikooglu, Trakya' da Epigraphia Ataştilmalari II, Istambul, 1971, 277,N.164; G.Mihailov, *Philologia*, 16,1984, Sofia. p. 5

[19] IGBR,I(2), 392

[40] Й. Юрукова, цит.съч, С. 1992, 172

[41] F. Callatay, Le roi thrace Mostis et un surfrappe de Mesambria, *RBN*, CXXXVII, 1991, p. 37-45, Pl. II; Karayotov, o.c. 1994, 110, №764

пр. Хр.[40] Съществува една мостидова тетрадрахма, препечатана от Месамбрия[41]. Тя е маркирана с монограма М103, който в нашата хронологическа таблица попада около 90 г. пр. Хр.[42] От друга страна тетрадрахмата на Мостис от Британ мюзиъм[43], препечатана върху тетрадрахма на Тасос в 38-та (ΕΤΟΥΣ „ΛΗ“) година на неговото царуване, ни насочва към второто десетилетие от I век пр. Хр. През тази последна засега година от царуването на владетеля, според Боян Плакидов, са отсечени три емисии тетрадрахми[44]. Предполагаме, че именно в началото на второто десетилетие на I в. пр. Хр. тракийският цар Мостис вече е престанал да упражнява влияние върху Месамбрия. Тогава трябва да е секнал и притокът на неговите бронзови монети, но тяхната циркулация едва ли е била спряна като с магическа пръчка, защото през този период бронзовото монетосечене на Месамбрия преживява първата си голяма криза.

Кой се крие зад надписа: ΕΠΙ ΣΑΔΑΛΟΥ, гравиран под Атина Никефорос на Мостидовите тетрадрахми през първите (13 и 14) и последните (35-38) години на неговото царуване. Според Рогалски това е една от първите личности след владетеля[45]. Калатай свързва името Садала с личността от Херонейския декрет[46] от 86/85 или 87/86 г. пр. Хр. Това е тракийският владетел, който се споменава от Цицерон при инвективите му срещу Верес[47]. Той участвал в битката при Херонея на страна на Сула и с конницата си, водена от Амадок, допринесъл за победата му над Митридат. Дали наистина Садала от монетите на Мостис и Садала от Херонея не са едно и също лице? Единият, според надписа върху монетите, е монетен магистрат, а другият е цар. Предлогът „ΕΠΙ“ се употребява при имената на монетни магистрати в много познати случаи. Ще цитираме само примера с близкия до владенията на Мостис Византион, чийто реверс следват тетрадрахмите на Мостис[48]. Близостта по време не е достатъчна, за да възприемем Мостидовия и Херонейския Садала като едно и също лице. Макар да е естествено тракийският цар Садала да се явява пряк наследник на Мостис, трудно е да си представим издигането на монетен магистрат за цар. Ако приемем това без нови доказателства, не рискуваме ли да добавим още един парадокс в и без това сложната прозопография на тракийските царе и династи?

Според проф. Михайлов един надпис от Панион (близо до Бизанте) в чест на пергамския цар Евмен II Сотер (197 – 160 г. пр. Хр.) също дава сведения за цар Мостис. В него се казва, че Мостис бил съюзник на Пергамското царство[49]. Този епиграфски паметник обаче ни озадачава с по-ранната си дата, но тук не е място да коментираме един или двама владетели са носели това име. Нас ни интересува владетелят на име Мостис, който има пряко отношение към историята на Месамбрия през последната четвърт на II в. и в самото начало на I а. пр. Хр. С неговото време проф. Юрукова свързва и интересното съкровище от късноелинистически тетрадрахми, намерено в Одрин (IGCH, 971)[50]. Към същия период се отнасят и съкровищата с тетрадрахми на Византион и Тасос – II-ри период, открити в с. Мезек, близо до долината на Мари-

[42] Karayotov, o.c. 1994, T.II

[43] SNG, IX, 1Th Black Sea, №309; Й. Юрукова, цит. съч, С. 1992, 172-173, Обр.44а и б

[44] Б. Плакидов, Сребърното монетосечене на тракийския владетел Мостис, Нумизматика, 1988,1, 37-41

[45] А. Рогалски, Към въпроса за тетрадрахмите с името Мостис, In: *ИНМВ*, VII(XXII), 1971 г. с. 41-51; Idem, Нова тетрадрахма на тракийския владетел Мостис, In: *ИНМВ*, XIX(XXXIV), 1983, с. 81-82

[46] M. Holleau, Décret de Chéronée relatif à la première guerre de Mithradates, In: *REG*, 32, 1919, p. 320-337; F. Callatay, o.c. *RBN*, CXXXVII, 1991. p. 37-45

[47] Ciceron, In Verem I, 24, 63

[48] H. Seyrig, Monnaies hellénistique de Byzance et de la Calcédoine, *Essays in Greek Coinage presented to Stanly Robinson, Oxford, 1968,* 183-200,Pl.21-25

[49] OGIS, № 301

[50] Й.Юрукова, Монетосеченето на градовете в Долна Мизия II – III, Хадрианопол, С., 1987, 6

ца и до Одрин (CH VII, 125). Според Калатай съществува голяма вероятност препечатаният в Месамбрия „мостис“ и една негова тетрадрахма[51] да са били в състава на съкровището от Мезек[52]. Много по-правдоподобно е да се предположи, че те са съставна част на едно друго съкровище от близкия до Мезек Свиленград, в което, наред с тетрадрахми на Византион, Прусиас II, Никомед II и Никомед IV, е имало две тетрадрахми на Мостис[53].

В бронзовото монетосечене на този тракийски цар доминира типът със средно тегло „Глави на Зевс и Хера – орел, кацнал върху светкавица“. Това от друга страна го сближава с редица бронзови емисии на градовете около Понта, сечени по времето на Митридат VI Евпатор. Орелът, стъпил върху светкавица, като монетен тип от митридатово време сближава бронзовите монетосечения на редица градове и владетели около Понта и Пропонтида – Томи, Пантикапей, Амасея, Амисос, Хабакта, Газиура, Лаодикея, Фарнакея, Таулара, Амастрия, Пимозлиза, Синопе, пафлагонийския цар Атала Епифан (64 – 41) и Диа. На тази топологична близост внимание обръща и от проф. Юрукова[54].

Бронзовата монета № 6 по каталога като тип е позната, но като най-малък номинал се среща за първи път. Останалите два типа Мостидови монети, които публикуваме са добре познати в нумизматичната литература[55].

Споменахме вече, че една сребърна тетрадрахма на Мостис е била препечатана в месамбрийската монетарница през периода на „митридатовия стил“[56]. На фона на обращението на бронзовите монети в града можем да предположим, че това препечатване е станало поради малката популярност на мостидовото сребро. Според нашата хронологическа таблица то е станало през годината на магистратските монограми M103, т.е. около 87 г. пр. Хр.[57]

Събитията по време на Първата и Втората война на Митридат пряко са засегнали не само територията на Месамбрия, но и целия Тракийски Югоизток, затворен между Понтийското, Пропонтийското и Източноегейското крайбрежие. Ако мислено ограничим тази територия с една права линия, свързваща Аполония с Абдера и разровим нумизматичната литература, ще се натъкнем на цяла редица съкровища, заровени по времето на Митридатовите войни. По състав те едновременно си приличат и различават. За една малка част от тях ние имаме точна, или само донякъде точна информация. По-близо до началото на периода би трябвало да е заровено съкровището от село Съдиево, Бургаско (CH,I,101). При него само два от монограмите са идентични с тези от тетрадрахмите на Византион в съкровището от Витиния[58]. Монограмите от Витинското съкровище върху тетрадрахми № 40 и 41 датират, според Филис Полак, в периода 110 – 85 г. пр. Хр. Може би по време на Първата Митридатова война са заровени и съкровищата от с. Бисер, Харманлийско[59] и една находка от Свиленградско, в която е имало и две тетрадрахми на Мостис[60]. Напоследък към тези находки се добави и едно сребърно съкровище от с. Руен,

---

[51] Lanz, Aukzionkatalog, 42, 23 ноември 1987 г. № 157

[52] Callatay, o.c. 1991, 43-44

[53] Й. Юрукова, цит. съч, С. 1992, 170

[54] Й. Юрукова, цит. съч, С. 1992, 172; *SNG, IX, The Black Sea,* № 301-303 (Томи), 945 (Пантикапей), 1048 (Амасейа), 1144-46 и 1221-1231 (Амисос), 1249 (Хабакта), 1266-67 (Газиура), 1270 (Лаодикея), 1319-20 (Амастрея), 135051 (Пимолиза), 1526-27 (Синопе), 1557 (Атала Епифан), 1560-65 (Диа)

[55] Й. Юрукова, цит.съч, С. 1992, № 138 и 138

[56] F. Callatay, o.c. *RBN*, CXXXVII, 1991, p. 37-45, Pl. II; Karayotov, o.c. 1994, 110, № 764

[57] Karayotov, o.c. 1994, 110, T.II

[58] Това са монограмите № I и XIII по таблицата на Лазаров — М. Лазаров, Находка от сребърни тетрадрахми от село Съдиево, Бургаско, Археология, 1965, 2, 52-62; A Bithynian Hoard of the First Century B.C. *ANSMN*, 1970, 50, № 40 и 41

[59] Т. Герасимов, Съкровища с монети, намерени в България през 1967 г. *ИАИ*, XXXI, 1969, 231

[60] Jurukova, o.c. 1992,170

Бургаско. То е съдържало тетрадрахми на Месамбрия от средния стил и няколко тетрадрахми на витинския цар Прузий II (182 – 149 пр. Хр.). В края на периода около 85 г. е заровено и съкровището от Одрин (IGCH, 971) и може би същата дата се отнася за съкровищата от село Мъглиж, Старозагорско и село Търговище, Сливенско[61]. Съкровището от Одрин съдържа постумни тетрадрахми на Лизимах, сечени в Византион, оригинални тетрадрахми на Тасос и Маронея и на цял ред витински владетели – Прусий II, Никомед II Епифан (149 – 128 г. пр. Хр.), Никомед III Евергет (127 – 95 г. пр. Хр.) и Никомед IV Филопатор (94 – 74 г. пр. Хр.). Едно съкровище, открито сред развалините на Деултум, с известни резерви също може да се причисли към изброените находки. То се състои само от тетрадрахми на Византион „лизимахов тип". Една част от него сега се съхранява в Археологически музей, Бургас. Две от тетрадрахмите от тази находка са маркирани с най-късните монограми от Витинското съкровище върху тетрадрахми 49, 50, 51 и 54, датирани от Филис Полак в периода на Втората Митридатова война 76 – 73 г.

Втората вълна от съкровища, според нас, трябва да се свърже с похода на Марк Лукул и да се датира в 72/71 г. пр. Хр. Това са двете находки с месамбрийски и одесоски тетрадрахми от село Рудник, Бургаско (CH, II, 98) и т. нар. „съкровище от Бургаско" (IGCH 959)[62]. Към тях се добавя едно наскоро открито и разпръснато сребърно съкровище от с. Тополица, Айтоско. Неговото местонахождение точно съвпада с предполагаемия път на легионите на Марк Лукул. Движението на север и северозапад от Месамбрия е маркирано от смесената находка от Оризаре, в която има и римски републикански денар от 75 г. пр. Хр. Две нови бронзови съкровища от Руен и Ябълчево трябва също да са укрити тогава. По на север имаме едно съкровище от Сладка вода, Провадийско (IGCH 900) е едно от Варна[63]. Те съдържат месамбрийски и одесоски тетрадрахми. В края на 70-те години на I в. циркулационната среда в долината на Тунджа има друг характер. В съкровищата вече преобладават тетрадрахми на Тасос и Маронея и техните тракийски подражания. Това са находките от Пъдарево, Новозагорско (CH, I, 99)[64], село Мезек, Свиленградско (CH VII 126) и Куклен, Пловдивско (CH, I, 97). Тези съкровища трябва да са материализация на движението на войски и подвози от понтийските пристанища Месамбрия и Аполония по долините на Тунджа и Марица и от Егейско море и Пропонтида към вътрешността на Тракия. От устието на Марица, през Одрин по долината на Тунджа към Кабиле и днешния Бургаски залив получаваме сегмента на един полукръг на сухоземно движение, който има съответния морски еквивалент в Понта, Босфора, Пропонтида, Хелеспонта и Егея. Естествено морският съдържа повече възможности за многопосочност, но и сухоземният трябва да е имал своите разклонения. Изброените съкровища определено доказват пътя на римската войска и категорично коригират някои писмени извори[65], според които след Кабиле Марк Лукул достигнал Дунав и по обратен ред подчинил понтийските градове[66]. Отвъд очертания морски сегмент, близо до Витинския град Хераклея е открито т. нар. Витинско съкровище, което съдържа тетрадрахми на Митридат, витинските царе и Византион и според Филис Полак е заровено около 74/75 г. пр. Хр.[67]

Съкровището от Витиния произхожда от една област, където са се случили изключително много събития по време на Митридатовите вой-

[61] Jurukova, o.c. 1977, 6; Т. Герасимов, Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г., *ИАИ*, VIII, 462; Idem, *ИАИ*, XXII, 359

[62] I. Karayotov,o.c.1994,119

[63] I. Karayotov, o.c. 1994, 120

[64] Г. Кацарова, Нови данни за датировката на тетрадрахмите на остров Тасос, *ИАИ*, XXVII, 1964, с. 131-152

[65] Eutr. VI, 10

[66] Gaggero, o.c. 1978, 29929

[67] Ph. Pollak, o.c. *ANSMN*, 1970, 45-56

ни с Рим. На южния бряг на Пропонтида в 85 г. пр. Хр. е бил сключен Дарданския мир между Сула и Митридат VI[68]. През 74 г. пр. Хр., след смъртта на витинския цар Никомед IV, според завещанието му, Рим наследил неговото царство. Във Витиния на млади години е витийствал и младият Цезар. В този район от Мала Азия е действал римския военачалник Луций Лициний Лукул. Действията на неговия брат Марк Теренций Лукул, както е добре известно, пряко са засегнали Месамбрия. Двамата братя в един и същ исторически момент завладели за Рим южния и западния бряг на Черно море. Месамбрия се изправила на границата на една нова епоха. Тази перла на елинистическата култура била заставена за няколко века да се свие в полуостровната си черупка, за да се разтвори отново през късната античност и да стане през средновековието една от най-бляскавите перли на православието.

КАТАЛОГ
на бронзовите монети на Мостис

Тип: Л. Глави на Зевс и Хера, надясно

О. ΒΑΣΙΛΕΩΣ – орел, кацнал върху светкавица

ΜΟΣΤΙΔΟΣ

1. AE, Ø 22, Бургас, АМ.

Тракийският тюрзис на северния бряг на Мандренското езеро

2. AE, Ø 21, Бургас, АМ, Инв. № 487

Несебър, стария град

3. AE, Ø 21, Колекция Илиян Пеев, Бургас.

Между Поморие и Несебър

4. AE, Ø 21, контрамарка на Кабиле върху опакото.

Колекция Константин Янчев, Айтос.

Айтоски район

5. AE, Ø 20/21, 5.80 г., контрамарка на Кабиле.

Колекция Ставри Топалов, София.

Неизвестно местонахождение.

Д. Драганов, С. Топалов, Нов вид контрамарка на Кабиле върху бронзова монета на Мостид, *Нумизматика*, 1983, кн. 3, с. 8 – 11.

Тип: Л. Глава на Аполон, надясно

О. ΒΑΣΙΛ– еон наляво с вдигнат преден крак ΜΟΣΤ

6. AE, Ø 8, 0.25 г. Колекция Илиян Пеев, Бургас.

Между Несебър и село Равда.

Тип: Л. Глава на Зевс, надясно

О. ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΜΟΣΤΙΔΟΣ от двете страни на колчан и лък

7. AE, Ø 15, 2.02 г. Колекция, Илиян Пеев, Бургас. Обр. 9.

Между Несебър и село Равда.

8. AE, Ø 15, лична колекция, Несебър.

Несебър, стария град.

9. AE, Ø 15, лична колекция, Несебър.

Несебър, стария град.

Тип: Л. Глава на Мостис с шлем, надясно.

О. [ΒΑΣΙΛΕΩΣ] / ΜΟΣΤΙΔΟΣ – ризница с къси ръкави.

10. AE, Ø 14, 2.118 г., Археологически музей, Бургас. Обр. 10.

Тракийското селище между селата Косовец и Черна Могила, Айтоско.

---

[68] G. Ferrero, Nouvelle histoire romaine, Paris, 1936, 108ridate VI Eupator avec les populations et les cités de la Thrace et avec les colonies grecques de la Mer Noire occidentale, In: *Pulpudêva*, II, S. 1978, 296

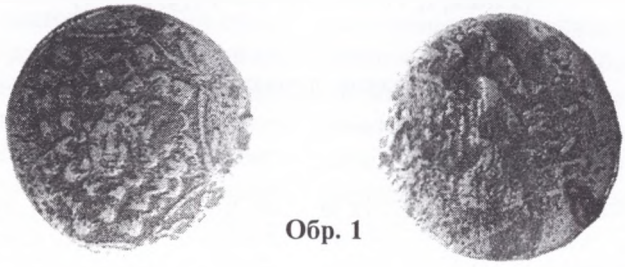

Обр. 1

Обр. 2

Обр. 3

Обр. 4

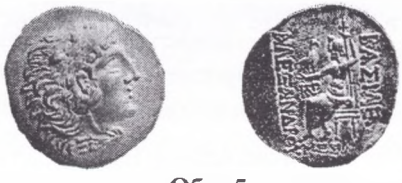

Обр. 5

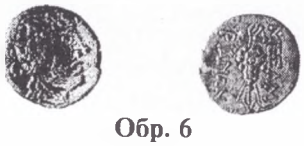

Обр. 6

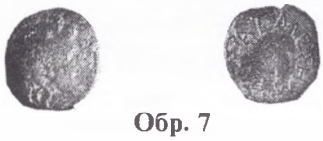

Обр. 7

Обр. 9

Обр. 10

МИТЪТ ЗА ТЕРЕЙ В „МЕГАРСКИЯ РАЗКАЗ“ НА ПАВЗАНИЙ
(Paus., I, 41. 8-9; X, 4. 8-10; I. 5. 1-4)

ВАНЯ ЛОЗАНОВА

Настоящето изложение се спира върху мита за тракийския цар Терей в „Мегарския разказ“ на Павзаний (Paus., I, 41. 8-9; X, 4. 8-10; и I. 5. 1-4) и породените от него въпроси около локализацията на мита за Терей, въз основа на която са направени и се правят генерални изводи за етно-културната ситуация в трако-елинския ареал. Разкриването на сложните взаимоотношения между мита и неговите драматургични интерпретации, както и техните наративни парафрази в античната литературна традиция, би премахнало веднъж завинаги много от наложилите се в модерните исторически реконструкции заблуди.

***

Във всички митологични версии Терей е цар на траките. Споровете относно ***локализацията на сценичното действие*** със зловещите и трагични събития като че разпалва Тукидид (II.29.2-3) със задочната му дискусия под формата на своеобразен коментар. Опитвайки се да освободи мита за Терей от противоречията – най-вероятно на драматургичните версии на староатическата сцена, той разграничава „Терей, съпруга на Прокне, дъщерята на Пандион“ от одриския владетел Терес, „както някои го приемат“, защото „той не произхожда от същите траки като онзи, а живеел в тогава населената с траки Давлида...“ Понеже, продължава историкът, славеят (в който се превърнала Прокне след злополучните събития) от много поети бил назоваван „давлийска птица“. Това прозвище, обаче, не се появява в никой от съхранилите се фрагменти на гръцките поети, за разлика от творчеството на римските,[1] което съвсем не случайно носи отпечатъка на староатическата драма. Авторите, следващи версията на Тукидид, безспорно отнасят и мито-драматургичното действие в Давлида.[2]

Страбон[3] също следва тази версия, но поради очевидна грешка при комбинирането на различните източници се е получило недоразумение, при което географът приписва на Тукидид „мегарската локализация“ на мита за Терей, принадлежаща на Павзаний: ...ἔτι δὲ μᾶλλον ἐν τῇ μεσγαίᾳ μετὰ Δελφοὺς ὡς πρὸς τὴν ἕω Δαυλὶς πολίχνιον, ὅπου Τηρέα τὸν Θρᾷκά φασι δυναστεῦσαι (καὶ τὰ περὶ Φιλομήλαν καὶ Πρόκνην ἐκεῖ μυθεύουσι, Θουκυδίδης δ’ ἐν Μεγάροις φησί)

Хилер фон Гертринген[4] приема това недоразумение за „mirus aut Strabonis aut librarii error“ подобно на М. Майер,[5] а Ул. Хьофер[6] съзира възможността преписвачът да е пропуснал пасажа между двойното δ’ ἐν, където е стояло името на друг автор: Θουκυδίδης δ’ ἐν <Δαυλίδι,... името на друг автор ...δ’ ἐν Μεγάροις> φησί. За съжаление този извор на Страбон е безвъзвратно загубен и така източникът на всички недоразумения остава само в сферите на хипотезите. Давлийската локализация е съхранена в редица по-късни интерпретации на тази версия: у Конон (*Fab.* 31: βασιλεὺς Θραικῶν τῶν περὶ Δαυλίαν καὶ τὴν ἄλλην Φωκίδα), в *Etymologikum Magnum*, Стефан Византийски и т.н.[7] От тази тради-

[1] **Catull**, 65.14; **Ovid**., Heroid., 15.154; **Seneca**, Thyest., 275.

[2] **Paus**., I, 41. 8; X, 4. 8; **Strabo**., IX, 3.13.

[3] **Strabo**, IX,.3.13.

[4] **H. von. Gärtringen.** De Graecorum fabulis ad Thraces pertinentibus, c. 41.

[5] **M. Mayer.** Mythistorica. – Hermes 27, 1892, c. 491.

[6] **U. Höfer.** Tereus. – Roschers´ Lexicon, vol. V.2, Sp. 374.

[7] s.v. Δαυλίς, vgl. **Nonnos**, Dionys., IV, 320 und XII, 75; **Seneca**, Thyest., 275; **Eustat.** ad **Hom.** Od., 18.75, 3 сл.; **Tzetz**., **Hes**., Op. 566.

ция Тремер[8] стига до заключението, че от най-стари времена в Давлида е съществувала легенда за метаморфозата на славея и лястовицата. Той обаче *apriori* е приел „мегарския разказ“ на Павзаний като първоначален, следвайки Хилер фон Гертринген и М. Майер, и откъсвайки го механично от атическия разказ, създава един „мегарски херос Пандион“.

Липсата на ясно разграничение между давлийската митологична версия за тази птица метаморфоза и драматургичните версии на мита за Терей е подвело мнозина изследвачи, започвайки от Хилер фон Гертринген и Фр. Велкер,[9] които отнасят драматургичното действие в Мегара или Давлида и интерпретират това обстоятелство като исторически факт, че там е царувал Терей.

Връх в напрежението на безмислената дискусия относно локализацията на мита за Терей е многосъставното сведение на Павзаний, накъсано в няколко разказа: I, 5.4; I, 41. 6-8 (в описанието на Атика) и X, 4.8 (в описанието на Фокида). В центъра на противоречията стои разказаното по повод описанието на гроба на Терей, който периегетът видял недалеч от хероона на Пандион в Атина (Paus., I. 41. 8-9). Разказът съдържа няколко относително самостоятелни и независими един от друг информационни пласта, характеризиращи различните източници на Павзаний. Този разказ, обаче, поражда веднага колебания относно мястото на трагичните събития и птичата метаморфоза, които тук, както още Ул. Хьофер забелязва,[10] са изкуствено обединени. Това впечатление се засилва и от финалната фраза на „мегарския разказ“ на Павзаний, където изразът „καὶ τὸν ἔποπα τὸν ὄρνιθα ἐνταῦθα φανῆναι πρῶτον λέγουσιν“, отнасящ се към птичата метаморфоза, виси без връзка и дори противоречи на обстоятелствата около самоубийството на Терей. А и фактът, че двете сестри, завръщайки се в Атина, погинали в сълзи, оплаквайки своите страдания и отмъщението, стои далеч от птичата метаморфоза. Като вътрешно обособен и независим от другите обстоятелства остава мотивът за случилото се с Терей и Филомела, както и последвалото убийство на детето Итис, което Терей не понесъл и се самоубил. Мегарците незабавно му издигнали надгробна могила и ежегодно му принасяли жертвоприношение по необичаен начин: наместо със свещени зърна ечемик, те покривали жертвеното животно с камъчета. В този разказ място за птичата метаморфоза няма. Пак според мегарците, Терей бил цар на областта Паге в Мегара, което очебийно противоречи на версията на Тукидид, поддържана не само от Павзаний, но и от известните му източници, че Терей е цар на траките във фокидската Давлида. Защото, продължава периегетът, следвайки „Археологията“ на Тукидид (I, 3.3), в древността голяма част от сега наричаната Елада била населявана от варвари...

Пасажът е предизвикал фантазията на не един любител на миграциите, в които често племената се движат като в пъстър калейдоскоп по картата на ойкумене.[11] Подобен подход е породил и абсурдното разграничение на т.нар. „средногръцки траки“ от „обитаващите Тракия“, и „историческите“ от „митологичните“ траки,[12] спрямо което с право възразява още Е. Роде.[13]

Х. Фон Гертринген[14] и К. Роберт[15] третират „мегарския разказ“ като предшественик на по-късно поетизирания от трагедията популярен образ, с което

---

[8] **Trämer.** Aëdon. – RE I.1, с. 470.

[9] **Fr. Welcker.** Die griechische Tragödie mit Rücksicht auf den epischen Cyclus geordnet. Bonn, 1839, 376 сл.

[10] **U. Höfer.** Цит. съч., с.373-374.

[11] **Ul. von. Wilamowitz-Möllendorf.** Euripides Herakles. Berlin, 1895², с. 9; **P. Kretschmer.** Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache. Göttingen, 1896, с. 242; **F. Back.** Zur Geschichte griechischer Göttertypen. – Jahrbücher für classische Philologie, 33, 1887, с. 448 сл.

[12] **Ul. von. Wilamowitz-Möllendorf.** Aus Kydathen. – Philologische Untersuchungen 1, 1880, с. 129 und Anm. 49.

[13] **E. Rohde.** Psyche. Seelencult und unsterblichkeitsglaube der Griechen. Tübingen, 1910, vol. II, с. 8, Anm. 49.

[14] **Fr. Hiller von. Gaertringen.** De Graecorum fabulis ad Thraces pertinentibus quaestiones criticae. Berlin, 1886, с. 48 ff. срв. рецензиите на **M. Wellmann** in Wochenschrift für klassische Philologie No10, 1887, 297 – 301 und **E. Maaß** in Deutsche Litteraturzeitung Nr. 49, 1886, Sp. 1751-1752.

[15] **C. Robert.** Die griechische Heldensage. Berlin, 1920, Bd. I, с. 158.

още Й. Тьопфер[16] и Г. Бузолт[17] не могат да се съгласят. Затова пък Е. Маас дори не поставя под съмнение обстоятелството, че Терей е мегарец, възприет от „гръцките траки", за да бъде отнесен чрез погрешни комбинации към „варварските траки".[18] Това абсурдно разграничение дължим на Ул. Фон Виламовиц-Мьолендорф,[19] който отделя от „историческите траки" „онези траки, които били почитатели на Сабазий и Хероса, Бендида и Котито..." Според него в Тракия живеят Θρέικες или Θρῆικες, като първата форма – главно използвана в епоса – е известна още на Леонид от Тарент.[20] Θρῆκες се появяват в трагедията, докато Θρήικιος – само при Пиндар. Формата Θρᾴκη носят атическите надписи, която се е наложила по-късно. „Множеството" от тези форми, според него, свидетелства за погрешното идентифициране на „варварските Θρῆικες" и „елинските Θρᾶκες".

М. Майер също подкрепя мегарската локализация на първоначалната родина и царството на Терей, където трябва, според него, да е било извършено и позорното дело на Филомела, и смъртта на Итис. М. Вогт[21] дори приписва „мегарския разказ" на някой локален мегарски историк. Спрямо подобни необосновани с исторически аргументи спекулации свенливо изказва оправданите си съмнения Ул. Фон Виламовиц,[22] който, подведен от рационалистичните разсъждения на Тукидид, е склонен да търси „родината на Терей" някъде по-близо до Атина...

Но смущението от множеството очевидни противоречия в разказа на Павзаний може да бъде преодоляно посредством систематизирането на отделните компоненти, характеризиращи разнородните източници на периегета. Въз основа на съпоставка и анализ на достигналите до нас тектове на античните автори, в центъра на които стои противоречивия „мегарски разказ" на Павзаний, може да се предложи типологическа стратификация на основните източници на митологичните версии, систематизирани в три основни групи:

Първа група: сведения, белязани от митологичните мотиви за птичата метаморфоза на славея и лястовицата с подчертано етиологически и фолклорен характер;

Втора група: мотиви, възхождащи към генеалогичния мит за атическата династия на Пандионидите;

Трета група: сведения, условно систематизирани като „вторично ритуализирани мотиви" с подчертано драматургичен характер.

А. Първата група сведения са белязани от множеството митологични мотиви за птичата метаморфоза на славея и лястовицата с подчертано етиологичен и фолклорен характер. В техния първоначален фолклорен архетип отсъстват съответните идентификации с персонажите от царския генеалогичен мит на Атика, както и тракиецът Терей. Така, в приписвания на Хезиод фрагмент 312 (по изданието на Р. Меркелбах и М. Уест)[23] в преразказ на Елиан в неговата *История на животните*,[24] се привежда митологичният мотив за птичата метаморфоза, за да се обясни защо славеят не спи цяла нощ, а лястовицата – половината. Химерий[25] разказва подобен атически мит, който лишава славея от език, понеже не винаги пее, но прекарва повечето време затворен и в мълчание.

Древността и популярността на тази фолклорна представа прозират в нейните локални вариации, в

---

[16] **I. Töpffer.** Attische Genealogie. Berlin, 1889, c. 38, Anm. 1.

[17] **G. Busolt.** Griechische Geschichte (bis zur Schlacht bei Chaeroneia). Bd. II. Die ältere attische Geschichte und die Perserkriege. Gotha, 1893², c. 79.

[18] **E. Maaß.** Op. Cit., Sp. 1752.

[19] **Ul. von. Wilamowitz-Möllendorf.** Aus Kydathen..., c. 129 und Anm. 49.

[20] A.P. VII. 633.

[21] **M. Vogt.** Die griechischen Lokalhistoriker. – Jahrbücher für classische Philologie. Supplbd. 27, 1902, 456-802 и по-специално стр. 737 – 743, Megara.

[22] **Ul. von Wilamowitz-Möllendorf.** Homerischen Untersuchungen. – Philologische Untersuchungen 7, 1887, c. 212, Anm. 10.

[23] Fragmenta Hesiodea. Ed. **R. Merkelbach** et **M. L. West**, Oxonii, 1967, 87-88, срв. фрг. 180 и 183.

[24] **Aelian**, Hist. Anim., XII.20.

[25] **Himerius,** Or. XXIV, 5.

които персонажите получават различни имена.[26] Такъв е вариантът, който Евстатий[27] привежда, позовавайки се на една γραφὴ παλαιά. В него съпруг на Аедон, персонификацията на славея преди неговата метаморфоза, е синът на Борей и Орития – Зетес.[28] Но Орития в някои от генеалогичните спекулации е дъщеря на Ерехтей, син на Пандион... Династията на Пандионидите е трайно обвързана по традиция чрез генеалогични отношения с тракийското пространство, независимо от неговата географско-историческа конкретизация.

Още Тремер[29] обръща внимание на обстоятелството, че в този кръг версии, често без локализация на митологичното действие, отсъства мотивът на „безсъвестната гощавка“. Убийството на детето е в отмъщение за съпружеската изневяра или зловеща грешка в резултат на завист. На общото трагическо настроение в този кръг сведения с етиологичен характер съответстват стиховете на Есхиловия *Агамемнон* (1050-1053 и още веднъж – в стиховете на хора: 1140-1145), третиращи мотива за плача на славея за Итис. Подобно на настроението в етиологическия разказ на Хезиод – Елиан, както и на характера на източниците му, е интерпретацията в стиховете на хора в Псевдо-Еврипидовия *Резос* (546-556).

В тях липсва фигурата на Терей и мотивът на неговия тракийски произход, както и обстоятелствата за смъртта на детето. На трагиците този кръг представи не е неизвестен и те го експлоатират често в творчеството си: в *Електра* (107) Софокъл споменава славея-детеубийца (τεκνολέτειρα), ἀ πανόδυρτος ἀηδών или ἃ Ἴτυν, αἰὲν Ἴτυν ὀλοφύρεται[30], безсънно ридаеща, пълна с ридание или силно ридаеща... Мотива за птичата метаморфоза като един самостоятелен наратив следва и Павзаний в заключението на своя многопластов разказ (в I. 41, 9).

Към същия митологичен кръг могат да бъдат отнесени и мотивите за метаморфозата на преследващата славея и лястовицата птица в ястреб или сокол, които със своята граблива природа подхождат много повече на историята за преследването на малките пойни птици, отколкото екзотичния и не така известен папуняк. Че в основата на драматургичния сюжет е залегнал един приказен мотив за метаморфозата на славея, подозира още и Е. Одер,[31] отбелязвайки, че извън драматургичния кръг на атинската класика папунякът (ἔποψ) рядко (не и преди V в. пр. Хр.!) се появява във вариращите митологични разкази.

Тази древна фолклорна традиция за птичата метаморфоза отзвучава и във 45 фабула (*Philomela*) на Хигин, където Терей се превръща в ястреб (accipiter). Е. Одер[32] смята, че митографът е следвал хипотезиса на една следсофоклева трагедия, която, според О. Рибек,[33] е била образец за Ливий Андроник. Същият мотив присъства в описанието на една картина на Ахилес Таций,[34] представяща легендата за Терей. Макар че в последвалия разказ (V.5) подробно е изложена познатата софоклева версия за метаморфозата на тракийския цар в папуняк, рисунката очевидно внушава друг, не по-малко популярен модел. Когато Левкипа, героинята на романа, излиза през вратата, ястреб, преследващ лястовица, удря с крилата си момичето по главата. Този модел е познат още на Есхил, който в един цитиран от Аристотел фрагмент[35] излага в резюмиран вид заключителния разказ на мита за птичата метаморфоза. Като почти буквален преразказ на същите стихове прозвучава пасажът на Елиан.[36]

Не е нужно да се приписва Есхиловия фрагмент на софоклевата трагедия *Терей*, както още Фр. Велкер предлага,[37] подкрепен с ентусиазъм от цяла

---

[26] **Trämer.** Aëdon. – RE I.1, 474.

[27] **Eustathios** ad **Hom.**, Od. XIX.517.

[28] **Etym. Magn.** s.v. Ζήτης; **Schol. Pind.**, Pyth. IV.324.

[29] **Trämer.** Цит. съч., 467 – 468.

[30] **Soph.**, El., 147; срв. **Soph.**, Tr. 156, 965; Aj. 628; O.C., 678.

[31] **E. Oder.** Der Wiederhopf in der griechischen Sage. – Rheinisches Museum 43, 1888, 543 сл.

[32] Пак там., с. 546.

[33] **O. Ribbeck.** Die römische Tragödie im Zeitalter der Republik. Hildesheim, 1968, c. 35.

[34] **Achilles Tatius**, V.3.

[35] **Aristot.**, Hist. Anim., IX. 49 = **Aeschyl.**, Fr. 294, Nauck.

[36] **Aelian.**, Hist. Anim., III. 26.

[37] **Fr. Welcker.** Цит. съч., Bd. I. с. 384.

поредица автори от Е. Одер до А. Кисо,[38] или на Филоклес, според И. ван Леойвен. Името на Терей отсъства тук, а метаморфозата следва приказния фолклорен мотив, етиологизиращ причините, поради които ястребът преследва малките пойни птици. Към характера на този фрагмент, отпечатал по-древната фолклорна традиция, съответства и интерпретираният от Аристофан чрез молитвата на жреца в комедията си *Птиците* (864-866) мотив за ястреба – „закрилник на домашното огнище“:

...δράσω τάδ᾽. ἀλλὰ ποῦ ᾽στιν ὁ τὸ κανοῦν ἔχων;
εὔχεσθε Ἑστίᾳ ὀρνιθείῳ
καὶ ἰκτίνῳ ἑστιούχῳ...

По-късното интегриране на този мотив с мита за Терей, което се долавя ясно в римските трагедийни подражания, е засилило внушенията за идентификация на мито-драматургичното пространство, обитавано от „мразещата рода на своята съпруга“ птица с древнотракийското. Ефектът на подобна идентификация, условно означен от мен като ΤΟΠΟΣ ΑΠΡΑΓΜΩΝ,[39] перфектно е експлоатиран от Аристофан в комедията му *Птиците*, което веднага навежда на мисълта, че той не е бил нов и изненадващ за атинската публика през втората половина на V в. пр. Хр. и вероятно е следвал една устойчива мито-драматургична традиция. Много е вероятно при процесите на тази идентификация и обединяването на първоначално самостоятелни митологични мотиви да се е породило противоречието на множествените локализации, които са съхранили спецификите на своите местни варианти. Така давлийската локализация познава предимно мита за метаморфозата на славея, назоваван от поетите затова „давлийска птица“, според сведението на Тукидид (II. 29). Същият мотив е чужд на „мегарския разказ“ на Павзаний и той с усилие се опитва да преодолее отклоненията от наложилия се посредством атическите драматургични интерпретации традиционен образ. Тази ефирна и леко разпадаща се връзка прозира ясно и в разказа на Аполодор,[40] където Терей е от Тракия и е изрично назован „син на Арес“ (...ἐκ Θρᾴκης Τηρέα τὸν Ἄρεος...), по подобие на Ликург, който е типологически сходен на него митологичен образ. Според него Терей не живеел, а застигнал в Давлида преследваните от него сестри, които тук помолили боговете да бъдат превърнати в птици и молбата им била изпълнена. Всъщност противоречието не е в множествеността на локализациите, а в ***множествеността на компонентите на драматургичния образ на мита за Терей***.

Б. Втората група митологични мотиви, усложняващи абстрахирането на сърцевината на мита за Терей, е генеалогичният мит на атическата династия на Пандионидите, който изглежда е стоял в центъра на познатата само по сведенията на схолиастите на Аристофановата комедия *Птиците* (ст. 281) тетралогия на Филоклес *Пандиониди*. Като описва на друго място (I.V,1-5) статуите на по-древните хероиепоними, от които извеждат имената си атическите фили, Павзаний вплита мита за Терей в един забъркан от недоразумения генеалогичен царски мит на династията на цар Пандион с очевидно късен и спекулативен характер. Самият периегет е объркан от генеалогичното раздвояване на персонажите на Кекропс и Пандион, недоразумявайки кои именно са почитаните от атиняните тук. Според него вторият Кекропс именно бил синът на Ерехтей, който пък бил син на Пандион (I), сина на Ерихтоний. Подобно на това имало и двама царе на име Пандион: единият, именно, бил синът на Ерихтоний, а вторият – син на втория Кекропс.

Та именно вторият Пандион бил свален от трона от Метионидите и изгнан с децата си в Мегара. Тук, обаче, наместо сестрата на своята майка – Зевксипа,[41] той получава за съпруга Филия, дъще-

[38] **E. Oder.** Цит. съч., с. 543; **A. Kiso.** The Lost Sophocles. New York etc., 1984, 71-72.

[39] **В. Лозанова.** Аристофановата комедия „Птиците“: ОРФІКА и ПОЛІТІКА. С., 1997, 31-77.

[40] **Apollod.**, 3, 14, 8.

[41] **Пак там**.

рята на Филас, царя на Мегара. Казват, продължава своя объркан разказ Павзаний, че Пандион се поболял и умрял, поради което и неговият гроб може да се види на брега на морето, на скалите, наречени на името на Атина Αἴθυιας. Неговите синове успели да прогонят Метионидите и се върнали в Атика, а Егей (който иначе по традиция е син на Ерехтей и баща на Тезей!), бидейки най-възрастният, поел царската власт. Но дъщерите на този Пандион били нещастни и не оставили деца, които да отмъстят за него. И едва тук неочаквано Павзаний извършва една прозирно изкуствена интерполация на известния мит за тракиеца Терей като съпруг на Прокне, дъщерята на атическия цар Пандион, който стои без връзка с „мегарската история“ за изгнанието на Пандионидите в Мегара. Според Аполодор (III. 14. 8), подкрепен от генеалогичните реминисценции във фабулите на Хигин,[42] баща на омъжената за „Терей от Тракия, сина на Арес“ Прокне е именно Пандион, бащата на Ерехтей (и Бутес), който пък от своя страна имал трима сина: Кекропс, Пандорос и Метион (епонимът на Метионидите) и три дъщери: Прокрис, Хтония и Оритиа, която била отвлечена от Борей! Заради царската си власт той се свързал чрез династичен брак с тракиеца Терей, който според източниците на Павзаний (V, 4), макар и женен за Прокне, обезчестил Филомела „противно на гръцките закони“ (οὐ κατὰ νόμον δράσας τὸν Ἑλλήνων) и осакатявайки обезчестената девойка, принудил жена си да му отмъсти.

Очевидно е, че „мегарската версия“ е породена именно посредством тази генеалогична спекулация и въвеждането на мотива за мегарското изгнание на Пандион, при което устойчивата му връзка с мита за Терей в атическата традиция е била механично запазена – но вече лишена от вътрешната й драматургична цялост.

Още веднъж се връща към същата тема Павзаний в своето описание на фокидската Давлида (X, 4.8), където отново повтаря давлийската версия, наситена с подчертано фолклорни мотиви, но този път интегрирана и с мотива за „зловещата гощавка„, следвайки най-вероятно традиционната за Атина версия на софоклевата трагедия. След това привежда разказа за птичата метаморфоза на Филомела в лястовица, а на Прокне – в славей, завършвайки изложението си с обстоятелството, че даже в своя птичи образ Филомела се бои от Терей.

В. Третата група мотиви в разказа на Павзаний могат условно да бъдат систематизирани като ***вторично ритуализирани мотиви***. Те очертават, изглежда, сърцевината, същността на мита за тракийския цар Терей и неговото страшно светотатство, извършено несъзнателно, но като възмездие за стореното от него преди това зло. Митологичният разказ внушава множество типологически съотносими към мита за тракийския цар Ликург и тиванския Пентей ритуални мотиви, които имат и специфични есхатологични функции. Тези ритуални характеристики обаче отличават вариантите, отнасящи митологичното действие в Тракия или при траките.[43]

Особено внимание винаги е предизвиквала онази част от „мегарския разказ“ на Павзаний, според която след като царят на траките извършил своето деяние спрямо Филомела, и Итис понесъл стореното от жените, Терей не го преживял. Той се самоубил в Мегара, а мегарците незабавно му издигнали могила и всяка година извършвали в негова чест по странен начин жертвоприношения, използвайки в ритуала камъчета, наместо свещени зърна ечемик.

Възприемайки сведението буквално, повечето изследвачи го интерпретират като реликт от древен мито-ритуален комплекс, който непременно трябва да означава, че Терей е имал своята първоначална родина в Мегара.

И все пак противоречията са очевидни и не малко. Смущаващо всеки познавач на древноелинската култура е самоубийството на Терей, което стои в пълно противоречие с неговата героизация и издигането му в култ с ежегодно жертвоприношение.

[42] **Hygin.**, Fab. 48, срв. Fab. 46.

[43] **Ovid.**, Met., 6. 490; 424; **Schol. Arist.** Av., 212; **Liban.**, Narr. 64; **Lactant.** ad **Stat.** Theb. 5, 121; срв. **Apollod.**, III. 14, 8.

Към този комплекс е трудно и почти невъзможно интегрирането на мотива за птичата метаморфоза като трагически епилог на Софоклевата трагедия *Терей* и индикира една различна мито-литературна традиция. Мотивът, обаче, на преобръщането на жертвения ритуал, на нарушаването на ритуалния модел веднага поражда съмнения, че сме не пред сведение с етно-културен характер, а пред драматургично-поетична парафраза на ритуално действие. Затова и всички опити да се предложи етно-културна интерпретация на ритуалния жест на покриването на жертвеното животно с камъчета, вместо със зърна ечемик, не са били убедителни. М. Нилсон, например,[44] се колебае между отношението с традицията да се поставят камъни върху гробовете, т.нар. крепиди, с което те нараствали, и очистителната церемония на *фармакос*, в която един осъден заради убийство бивал развеждан из града и замерян с камъни.[45] Това обяснение предпочита и Ул. Хьофер.[46] Ако обаче този мотив се възприеме като парафраза на една драматургична интерпретация на мита, то преодолявайки всички очевидни противоречия и несъответствия с останалите извори, той би се вписал великолепно в контекста на т. нар. „Motif of the Corrupted Sacrifice“,[47] характерен за старогръцката трагедия. Умножаващите се изследвания върху отношението между ритуалното и театралното действие дават възможност да се преоценят в нова светлина тези пораждащи илюзията за реалност параритуални мотиви, където подражанието на реалността трябва да се отличава от своя първообраз посредством условни и устойчиви индикации. Светът върху сцената е илюзорен и изкуствено конструиран; в него по специфичен маниер е означено разграничението от нормалния, ординерния ритуален модел посредством специфичен език и сценично действие, които са неизменна природа на театралния код. Не е ординерно жертвоприношение убийството на детето от майката, както и изяждането на плътта на сина от собствения му баща. Неговата преобърната, драматургично условна природа е проектирана в аномалното ритуално внушение, каквото може да се предположи в източниците на Павзаний. Тези ритуални аномалии и специфичен език търсят подчертаното морално внушение и илюзията за социален хаос, за обръщането на ординерните норми на човешкия космос – някога и някъде, което е съществена функция на ритуалните мотиви в драматургичното изкуство като цяло. Калхас, описвайки жертвоприношението на Ифигения от собствения й баща в есхиловата трагедия *Агамемнон* (ст. 151), го характеризира посредством многозначителния израз θυσίαν ἑτέραν, ἄνομόν τιν᾽ ἄδαιτο.[48] В самоубийството на Терей и в подчертаната дисхармония на ритуала при ежегодното му жертвоприношение на погребалната му могила – ἠρῷον ясно прозира театралният код и драматургичният език на нарушаване на нормалния ритуален ред. Ситуацията е фиктивна, театрализирано условна, създаваща драматургичната илюзия за подражание (μιμεῖσθαι) на реалността. Точно така аномално е жертвоприношението на другарите на Одисей,[49] които бидейки в неелинския, в „другия“ спрямо нормалния, ординерния действителен свят, вместо свещени ечемичени зърна използват дъбови листа. Жестът идентифицира не само недействителното ритуално действие – подражание, но и драматургичното пространство като проекция на „другия“ свят, в който събитията и нещата са преобърнати по модела на антиномията **култура-натура**. Староатическият театър често проектира драматургичното пространство с аномална събитийност именно в древнотракийския свят

[44] **M. Nilsson.** Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen. Leipzig, 1906, с. 462, Anm. 2; срв. с. 390.

[45] **Plato.** De Leg. 873B.

[46] **Ul. Höfer.** Tereus..., с. 374 с библиогрфия.

[47] **F. Zeitlin.** The Motif of the Corrupted Sacrificial Ritual in Aeschylus´*Oresteia*. – TAPA 96, 1965, 463-508; **B. Seidensticker.** Sacrificial Ritual in The Bacchae. – Arktouros. Ed. **G. W. Bowerrsock** et al. Berlin and New York, 1979, 181-190; срв. **P. E. Easterling.** Tragedy and Ritual. – В: **R. Scodel.** (Ed.) Theater and Soociety in the Classical World. The University of Michigan Press, 1993, 4-24.

[48] **P. E. Easterling.** Цит. съч., с. 19.

[49] **Hom.**, Od. XII.357.

– независимо от неговата географско-историческа конкретизация – като парадигма на един ΤΟΠΟΣ ΑΠΡΑΓΜΩΝ.

Подобен ред на мисли навежда на мисълта, че събитията в т.нар.„мегарски разказ“ на Павзаний за мита на Терей трябва да са били отнесени в оригиналния първоизточник на периегета към едно подобно драматургично, художествено условно пространство, където аномалното е норма на поведение, според драматургичните концепции. Това, струва ми се, засилва съмненията, споделени и от самия автор, относно достоверността на този разказ. В него няма място за птичата метаморфоза на двете сестри, Прокне и Филомела, които, завръщайки се в Атина, умират в сълзи и скръб. А твърдението на „мегарците“ (?), че папунякът се е появил първо при тях, няма отношение към мита за Терей и звучи нереално, подобно на бележката на Павзаний, че във фокидската земя лястовиците нито снасят яйца, нито мътят, нито правят гнезда по покривите на къщите си.[50] Още Ул. Хьофер[51] допуска възможността, че „мегарският Терей“ няма никаква връзка с мита за метаморфозата на нещастните птици, но идентифицирайки го с генеалогичния атически мит за Пандионидите, подобно на М. Майер,[52] не успява да предложи по-ясно обяснение. Тъй като обаче е напълно сигурно, че „мегарската версия“ на Павзаний не може да бъде епилог на софоклевата трагедия *Терей*, остава съмнението, че подобен развой на събитията е разкривала някоя друга трагедия със сходен сюжет – или известната ни от схолиите към аристофановата комедия *Птиците* филоклева тетралогия *Пандиониди*, или на останали за нас неизвестни автори.

DER TEREUS-MYTHOS IN DER "MEGARISCHEN ERZÄHLUNG" DES PAUSANIAS
(**Paus.**, I, 41. 8-9; X, 4. 8-10; I. 5. 1-4)

VANYA LOZANOVA

Resümée

In diesen Ausführungen werden Fragen behandelt, die mit der vieldiskutierten Lokalisation des Tereus-Mythos zusammenhängen und die auch eine gute Grundlage für allgemeine Schlussfolgerungen hinsichtlich der ethnisch-kulturellen Lage im thrakisch-hellenischen Areal bilden. Nach einem Vergleich, bzw. nach der Analyse der uns erreichten Texte von Autoren der Antike, in deren Mittelpunkt Pausanias´ widersprüchliche „megarische Erzählung steht, wird eine typologische Stratifikation der Grundquellen der mythologischen Versionen vorgenommen. Es wird hier die Ansicht vertreten, daß diese Angaben eine Kontamination dem Genre und Wesen nach verschiedener Quellen darstellen, und in drei Hauptgruppen systematisiert werden können:

Erste Gruppe – Mitteilungen, die mythologische Motive über eine Vögelmetamorphose der Nachtigall und der Schwalbe mit deutlich ätiologisch –volklorischem Charakter enthalten;

Zweite Gruppe – Motive, die sich auf die genealogische Mythe der attischen Dynastie der Pandioniden beziehen;

Dritte Gruppe – Angaben, die bedingungsweise als „Sekundär-ritualisierte Motive“ systematisiert werden könnten.

Zum Schluss wird eine Hypothese unterbreitet – nämlich: würde man die s.g. sekundär-ritualisierten Motive als Paraphrase einer dramaturgischen Interpretation des Mythos betrachten, dann schreiben sie sich ausgezeichnet in den Kontext des s.g. „Motif of the Corrupted Sacrifice“ ein, welches der altgriechischen Trgödie eigen ist. Die Aufdeckung der komplizierten Korrelation zwischen dem Mythos und seinen dramaturgischen Deutungen und narrative Paraphrasen in der literarischen Tradition, würde ein für allemal viele der sich durchgesetzten Irrtümer aus den modernen historischen Rekonstruktionen wegschaffen.

[50] **Paus.**, X. 4, 9.
[51] **U. Höfer.** Tereus...., c. 374.
[52] **M. Mayer.** Mythistorica...., c. 494.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ИДЕИ НА ИМПЕРАТОР ЮЛИАН АПОСТАТ И ПРЕСТОЯТ МУ В АНТИОХИЯ ПРЕЗ 362 -363 г.

ЗОЯ ПЕТРУШЕВА

Политическите идеи на император Юлиан са в тясна връзка с неговата концепция за властта, при чийто анализ трябва да се подчертае влиянието на неоплатоничното учение за трите свята. Първият свят е най-висшия. Там живее и управлява Върховното начало, най-висшият Бог, Великата Първопричина. В този свят господстват чистите идеали. Вторият свят е интелектуалния. Тук отново управлява върховното начало, но представено от своята изцяло духовна еманация – Логосът на Платоновата философия. Третият свят е светът на чувственото съществуване, вселената на видимите и осезаемите неща и в нея е владетелят, еманацията на Върховното начало, приело вече видима форма. Според теократичната концепция на Юлиан за управлението, всичко във видимия свят е потенциална проява на божественото. Влизайки в управлението на империята, той смята че изпълнява мисия свише. За да се разбере по-добре поведението на Юлиан като император, трябва да се подчертае влиянието, което му оказва Платоновото убеждение, че ако един владетел предпише идеалните закони и въведе идеала за социално съгласие, поданиците му ще се съгласят да действат съобразно желанията на своя управник. Юлиан се ръководи от идеята, че всяко дело на владетеля трябва да е на висотата на неговото призвание. Владетелят е медиатор между света на идеите и света на чувственото съществуване. Като земен владетел, самият Юлиан се чувства призван да защити реда в третия свят.

Своя поход срещу християнството императорът оправдава с желанието да възвърне миналото величие на Рим. Християнството според Юлиан подрива римските държавни устои и което е по-важно, унищожава класическата култура. В самотата на своята младост, когато е бил застрашен от участта на своя баща и на своя брат[1] и е трябвало да се справя с подозрителността на Констанций, Юлиан се отдава на книгите и те стават неговото единствено убежище. Бъдещият император се вдъхновява от образоваността, политическия ред и интелектуалната извисеност на отминалите векове. Литературата от II в., която той чете му представя едно просперираще общество с ефективни закони. Тази идилична картина няма нищо общо с времето, в което живее самия Юлиан – един век на промени, конфликти и несигурност. Проблемът, който занимава писателите и интелектуалците през IV в. е защо и как е изчезнал реда. Християните обвиняват Диоклециан, езичниците – Константин и неговите наследници. Юлиан вижда главната причина за всички беди, сполетели империята в отхвърлянето на старата религия на гръко-римския свят и свързаната с нея класическа култура. Когато неочаквано застава начело на империята той вече е твърдо решен да възстанови езичеството. Юлиан иска да създаде една независима духовна общност, обхващаща империята . Тази общност е така свещена и обособена, че мъжете и жените, които изоставят християнството, могат да бъдат приети в нея само след изпълненението на определени очистителни ритуали[2]. Езическата религиозна организация на Юлиан е управлявана от свещенослужители (жреци), независими от администрацията. Начело на всичко стои Pontifex Maximus. В законодателството си Юлиан декларира, че действа не като император, а като Pontifex Maximus, с което доказва теократичния характер на своята концепция за властта.

---

[1] Бащата на Юлиан, Юлий Констанций и брат му Гал са убити от Констанций II

[2] **Jul.** *ep.* 114,436 C

Във връзка с религиозните убеждения на Юлиан е необходимо да се направи едно уточнение. Императорът извършва по-скоро реформация на езичеството, отколкото възстановяване на класическата религия на античността. Неговият паганизъм от една страна е повлиян от неоплатонизма, а от друга е силно свързан с ориенталските култове. Пиер Адо разграничава два типа езическа неоплатонична религия, които той нарича съответно „Порфирианство" и „Ямблихианство"[3]. За първия вид езичество външните ритуали нямат голямо значение. В него се поставя ударение на философската истина, изразена под формата на религиозна доктрина. Последователи на това направление са Плотин, Порфирий, Викторин и Симах. Вторият тип е по-страстен, по-мистичен, по-отдаден на ритуалите, и е определян още като ориентални паганизъм . Това е религията на Ямблих и Юлиан.

Изтокът упражнява безспорно влияние върху духовния живот на Империята през Късната античност. По-голяма част от великите стоици не са гърци, а ориенталци. Източносредиземноморските философи дават основата на римското право. Най-известното училище за правни науки през III, IV и V век се намира в Бейрут, а не в Рим. Улпиан е от Тир, Папиан е от Сирия. Най-големите нехристиянски мислители също не са нито от Гърция, нито от Рим, а от Ориента. Плотин е египтянин, Ямблих, Порфирий и Либаний са сирийци. Гален е азиатец. Идеите на Изтока бавно променят римските политически институции. Под тяхно влияние принцепсите на Републиката, какъвто е Октавиан, се превръщат в източни монарси, каквито са Диоклециан и Константин. Рим, с дисциплината на своите легиони, с обществените служби и щедростта на своето управление, със справедливостта на законите си, завладява Изтока. Източните мислители, на свой ред покоряват Империята.

Юлиан осъзнава историческата опасност, която представлява Персия за Източните римски провинции. Но в похода срещу Сасанидите, той търси най-вече разрешение на своите вътрешнополитически проблеми. Защото и най-оспорваният политик би се превърнал в герой, ако успее да повтори подвизите на Александър Македонски – единствения покорител на Персия.

Но императорът все още се надява, че ще успее да докаже способностите си на добър държавник в Антиохия. За разлика от Константинопол, новата християнска столица, където Юлиан се чувства неразбран и изолиран, той си представя Антиохия като града на елинската образованост, града, чието население, както той се надява е запазило живи най-добрите традиции на гръцката култура. Но срещата на Юлиан с антиохийците се оказва едно от най-големите разочарования в неговия живот.

Преди още да пристигне в Антиохия, императорът е предубеден към нейните жители. Той смята, че антиохийците ще го разберат и приемат. Това прибързано заключение се основава на теоретичното предположение на Юлиан, че той самият, чрез личен избор и антиохийците, чрез правото на раждане, използват обща култура.

Императорът възнамерява да увеличи силата и великолепието на Антиохия и може би е смятал да направи този град втора столица на империята[4]. Вероятно истинската причина за подобен предполагаем план на Юлиан е, че който и да нападне Сасанидска Персия се нуждае от Антиохия като своя столица. Но поради много причини, градът не показва никакви признаци на благодарност към императора.

Разочарованието си от Антиохия Юлиан е изразил в своето последно литературно произведение – „Мизопогон" – „Враг на брадата"[5]. Според Амиан гневът е единствения мотив за генезиса на „Мизопогон" и това е пристрастна и преувеличена критика на родния град на историка.

„В яростсрещу всички тях / *членовете на антиохийския сенат.б.а.* / заради непокорността и упо-

[3] **P. Hadot,** *Marius Victorinus: Recherches sur sa vie et ses oevres.* Paris 1971, 47-58.

[4] **Jul.** XII 367D; **Lib.** XV, 52,53

[5] **L'Empereur Julien**, *Oeuvres compleler*, II, Paris 1972

ритостта им, той съчинил нападка, която озаглавил „Антиохийците или Мизопогон“, в която изброява в неприятелски дух простъпките на града, включвайки повече отколкото било оправдано.“[6]

Конфликтът между Юлиан и антиохийците ескалира във връзка със зърнената криза от 362 г. Императорът обвинява членовете на Антиохийския сенат в нежелание да сътрудничат за преодоляването на продоволствените проблеми. Но доколко куриалите са били в състояние да се справят с изхранването на собствения си град? От материалите за Антиохия през IV в. става ясно, че до средата на века курията още можела да обезпечава известна стабилност на градския продоволствен пазар. Куриалите доставяли значителна част от своите собствени селскостопански произведения, а в случай на необходимост и муниципални запаси, регулирайки по този начин цените предлагани от масата дребни земевладелци. В средата на IV в. Юлиан все още възлагал отговорността за нестабилният продоволствен пазар върху куриалите на Антиохия. Но това време е началото на краха на античната система за снабдяване на градовете.

През втората половина на IV в. курията, изглежда е неспособна да обезпечава пазара и истинските причини за това са две. От една страна – съкращаването на контролираното от нея куриално и муниципално земевладение,а от друга – концентрацията на все по-голяма част от земите около града в ръцете на независими собственици. С разпадането на античната поземлена основа за икономическа стабилност на полиса е свързана и засилващата се криза в системата за снабдяване на града. Антиохия увеличава своето население, но това ново население не се оземлява.

При продоволствената криза от 362 г. значение оказва не само лошата реколта, но и голямото струпване на хора в Антиохия. Император Юлиан е придружен от една от най-многобройните римски армии, събирани някога. За да разберем поведението на куриалите трябва да си припомним факта, че Антиохия е седалище на Comes Orientis, отговарящ за всички източни провинции. Освен това градът е отправен пункт за всички експедиции срещу Персия, поради което тук често пребивава и самият император. Присъствието на силни императорски власти ограничава самостоятелността в решенията на курията. Нейните членове постепенно загубват способността сами да се справят в кризисни ситуации[7].

Но Юлиан не може да разбере настъпилите промени и отново търси отговор на въпросите в историята. Той си припомня прочетеното в литературата за времето на Антонините, когато градските курии се смятат единствено отговорни за осигуряването на стабилни цени на хранителните продукти. Императорът се надява, че и сега куриалите на Антиохия ще се справят сами и ще го оставят да продължи подготовката за войната. Когато наближава зимата, Юлиан решава да вземе нещата в свои ръце, като разчита на подкрепата на градския съвет. Той е разгневен от бездействието на куриалите, тъй като е убеден, че те могат, но не искат да сътрудничат на императорската политика. Неговият гняв се засилва, когато вижда своите следващи усилия да разреши икономическата криза осуетени от егоистичните спекулации на богатите. След като курията на Антиохия не направила нищо, за да прекрати недостига на жито, Юлиан фиксира максимална цена на зърното и поръчва 40 000 мерки жито от съседните градове. Скоро след като пристигат, запасите изчезват от пазара. Тогава Юлиан предлага на града голямо количество жито, предназначено за неговата собствена употреба. Но те са незабевно изкупени от спекуланти и продадени на черния пазар.

Това, което Юлиан смята за кулминация на антиохийската неблагодарност е начина, по който са посрещнати неговите усилия да разреши икономическата криза:

„Тези, които аз храних, са неблагодарни към мен и като другите ме мразят.“ [8] – възкликва той, говорейки за обикновенните хора

---

[6] **Amm**. XXII' 14.2

[7] **J.H.W.G. Liebeschuetz,** *Antioch – City and Imperial Administration in the Later Roman Empire*. London 1972, 140-145

[8] **Jul** XII 370 B

Из Антиохия започнали да се разпространяват вулгарни песни, осмиващи личността на императора и Юлиан смята, че главните подстрекатели са принципалите. От друга страна, Либаний обвинява няколко чужденци за безредиците.

Неприличните шеги и клевети, които са „изговаряни и слушани из целия град“[9] били насочени най-вече срещу аскетизма и религиозната му преданост[10]. В силно християнизирания град, Юлиан извършва езически жертвоприношения, опитва се да възстанови старите култове. Антиохийците обаче отговарят с безразличие и дори с присмех на неговия религиозен патос. Юлиан ги обвинява в атеизъм[11] и това негово твърдение само по себе си доказва, че императорът игнорира реалността. Гражданите на Антиохия всъщност не са „безбожници“. Произходът на християнската общност там трябва да се търси още в апостолските времена. В средата на IV в. християните вероятно са били мнозинството от жителите на града. Йоан Златоуст, който проповядвал около 20 години след Юлиан твърди, че в Антиохия живеят 100 хиляди християни. Това може би е предположение или умишлено преувеличение. Но когато ученикът на Либаний казва на своето паство, че християнската църква храни 3000 бедняци в града, той все пак е разполагал с проверени цифри. Процентът на християните в Антиохия не е бил по-различен по времето на Юлиан. Имайки предвид ранната християнизация на града и силната антиохийска църковна община, лесно можем да си обясним, защо по време на Аполоновия фестивал през 362 г. курията не участва в жертвоприношенията организирани от императора. Юлиан обаче предпочита да обвинява града в атеизъм, отколкото да признае неприятния факт, че в Антиохия християнството е извоювало здрави позиции и е променило дълбоко начина на живот като цяло.

Разочарован от антиохийците, императорът отхвърля изцяло техните претенции, че принадлежат към Гръцката култура. Според него една раса може така да дегенерира, че да отхвърли своята собствена култура. Но тогава този народ е отхвърлен от съдбата .

Още от самото си идване Юлиан признава Антиохия за абсолютно автономен и свободен град в класическия смисъл. Поведението на антиохийците показва, че те виждат в императора един анахроничен лидер. Нецарственото поведение на Юлиан, изразяващо се в прекалено демократично отношение към хората, неговото езичество, неговата трезвеност и липсата на всякакво чувство за хумор, дразнят антиохийците. Ето защо те не показват към него в частност респекта, който инстинктивно изпитват към личността на императора по принцип. Юлиан прокламира толерантност, чиито граници антиохийците могат да изпробват. Той освобождава твърде либерални политически сили, които впоследствие е напълно неспособен да контролира[12].

В Антиохия Юлиан внезапно осъзнава, че неговата политика се е провалила и че в очите на своите поданици е един смешен и омразен владетел. Неговата самоувереност го напуска. Военното поприще, в което императорът е доказал себе си, е единствената възможност да възвърне самоуважението си. Той вярва, че боговете ще му помогнат да повтори делата на Александър Македонски. Тогава неговото езичество ще се възприеме от всички като единствената правилна религия, единствения култ, при който империята би могла да възстанови своето величие.

Императорът отказва да приеме новите реалности на своето време и обръща поглед към историята. Там той търси отговор на въпросите, които го вълнуват. В Антиохия Юлиан се ръководи от прочетеното в литературата на II в. и именно неговото анахронично поведение го прави обект на подигравки. Започвайки персийската кампания, Юлиан отново намира опора в историята. Повтаряйки делата на Александър Македонски, Юлиан вярва, че ще спечели сърцата на своите поданици и ще докаже правотата на своите идеи.

---

[9] **Jul.** XII. 364 B

[10] **Jul.** XII 338 D. 345CD. 355 A. 364 B; **Amm.** XXII' 14.3

[11] **Jul.** XII 363 A

[12] **P.Athanassiadi** *Julian.* London 1992. 221

Чувството за история играе голяма роля при формирането на политическите и теоретичните представи на императора. Действията на Юлиан определено се вписват в дефиницията на А. Тойнби за архаизма като алтернативен начин на поведение в социално разлагащ се свят[13].

Но архаизмът в поведението на Юлиан не противоречи на факта, че той в същото време е и предшественик на византийската култура[14]. Може да се каже, че Юлиан е император – богослов, който по право и дълг поучава своите поданици, определя в какво да вярват, съчинява славословия за божествените сили, предписва норми на поведение за служителите на култа. Дори само неговата литературна дейност по формирането на догмите и съчиняването на химни е достатъчна, за да го отличи рязко от всички персонажи на античната история като го поставя на истинското му историческо място – на линията водеща от религиозните манифести на Константин до догматическите и химнографски занимания на Юстиниян и другите византийски императори. Макар да се прекланя пред миналото и да търси опора в него, император Юлиан носи всички нови белези на своето време.

SUMMARY

Political ideas of emperor Julian were closely connected with neoplatonic doctrine about three worlds: the divine world (the world of pure ideas); the intellectual world; and the world of sensitive being. According to Julienne's theoretical conception about government, everything in the visible world was manifestation of divine. The ruler was mediator between the world of ideas and the world if sensitive being. Julian declared in his legislation that he was acting not as emperor, but as Pontifex Maximus and in this way he proved the theocratic nature of his power. The pagan restoration of Julian is still question that has given rise to much controversy. But what the emperor did was reformation of paganism rather that it's restoration in classical version. The religion of Julian was based on the Oriental cults and that is significant about the place of the East in the spiritual life of Empire during the Late Antiquity. Ideas of Orient modified Roman political institutions. Under it's influence the princeps of Republic, such as Octavian, had changed into the oriental monarchs, such as Diocletian and Constantine. Emperor Julian realized historical danger of Persia about wealthy east-roman provinces. But whit his campaign against Sasanidian he wanted first and foremost to solve his internal political problems. Julian had left Constantinople and turned to the Persian campaign. However the emperor still hope that he would manage to prove himself as good statesmen. Unlike Constantinople, the new Christian capital, Julian had imagined Antioch as city of Hellenic erudition, the city whose inhabitants, as he hoped , retain in his memory the best traditions of Greek culture. The emperor had jumped to the conclusion that Antiochenes would understand him. But what Julian had experienced in Antioch was one of the greatest failures in his life. His actions in Antioch was motivated from old-fashioned theoretical principles. Julienne's anachronistic behavior however did not contradict the fact that he was predecessor of Byzantine culture – the emperor, who taught his subjects how to act, described what was the true faith and more important – composed glorification about divine powers.

[13] **А. Тойнби,** *Изследване на историята.* II, София 1995, 273

[14] **С.С. Аверинцев,** *Поетика ранневизантийской литературы*. Москва. 1977, 45

ПОЛИХИСТОРЪТ МАКСИМ ПЛАНУДИС И РОЛЯТА МУ В КУЛТУРАТА НА ПАЛЕОЛОГОВА ВИЗАНТИЯ

ИВАЙЛА ПОПОВА

Характерна черта на византийската интелигенция през Палеологовия период, която може да се констатира и през предишните столетия, е многостранната подготовка и възможността за изява в различни области на духовното творчество – енциклопедизъм. Полихисторизмът е явление, характерно изобщо за средновековната епоха, когато науката и културата не са все още диференцирани и е възможно да се обхванат в различните им направления от едно и също лице. Ярък пример за полихистор през Палеологовия период е византийският учен-монах Максим Планудис (ca. 1255 – 1305)[1]. Той е забележителен колекционер и издател на антични автори и епиграми, преводач на латинска литература и виден педагог[2]. Интересите му се простират в почти всички области на знанието – математика, астрономия, география, риторика, граматика, поезия, метрика и т. н.

Сведения за живота му се откриват в неговата кореспонденция[3]. Планудис е роден в Никомидия в Мала Азия. Има брат, който наследява бащината собственост там и чичо от висшите кръгове в Константинопол, който го подкрепя по време на ученето му. Вероятно завършва образованието си през 1280 г., тъй като в тази година се явява като сътрудник и издател на том, състоящ се главно от поеми в хекзаметър (Cod. Laur. Gr 32, 16). Допълнителната схолия към този ръкопис, писана лично от Планудис, показва знанията му по латински, придобити преди създаването на тома.

Няма много сведения за ранните години от престоя му в столицата. Не се знае кой е учителят на Планудис във висшето образование, нито учителят му по латински език и литература. Данни за ранната му кариера има в една от неговите поеми, завършена на 10 април 1283 г.[4] Вероятно започва дейността си като копист на ръкописи и секретар в императорския дворец през 1283 г.

През 1296 г. след венецианска атака в Пера, Византия е във война с Венеция. В края на декември 1296 г. генуезците убиват венецианския байло и други венецианци и после бягат в Генуа. Това е първото генуезко действие във войната, което не е извинено от Андроник II Палеолог (1282 – 1328). Той изпраща Максим Планудис и орфанотрофа Лъв Вардалес да обяснят на венецианския сенат, че не е участвал в това зверство[5].

---

[1] Wendel, C. Planudes, Maximos. – Pauli – Wisova, RealenEncyclopadie, v. 20, 1950, cols. 2202 – 2253; Constantinides, G. N. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310), Nicosia, 1982, 66 – 89; Wilson, N. G. Scholars of Byzantium. London, 1983, 230 – 241; Wendel, C. Planudea. – Byzantinische Zeitschrift, 40, 1940, 406 – 445; Diller. A, Codices Planudei, Byzantinische Zeitschrift, 37 (1937), 295-301.

[2] Медведев, И. П. Ренессансные тенденции поздневизантийской культуры. – В: Культура Византии, т. 3, Москва, 1991, 224 – 241, с. 226.

[3] Treu, M. Maximi Planudis epistulae, Breslau, 1890, p. 191 (по-нататък цитирано като Treu, Planudis, Ep.); Constantinides, G. N. Op. cit., p. 42, n. 57.

[4] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 42, n. 57; Wendel, Planudes, RE, 2205.

[5] Пратеничеството е през 1296 г. сп. Х. Хунгер, вж. Hunger, H. Von Wissenschaft und Kunst der fruhen Palaiologenzeit. Mit einem Exkurs uber die Kosmikh dilvsiw Theodoros' II Dukas Laskaris. – Jahrbuch der osterreichischen Byzantinischen Gesellschaft, VIII, 1959, 123 – 155. А. Лаиу го датира през пролетта на 1297 г. Вж. Laiou, A. Constaninople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282 – 1328). Cambridge, Mass. 1972, p. 106.

Максим Планудис споменава два пъти за венецианското пратеничество в кореспонденцията си. В писмо до Лъв Вардалес той потвърждава, че двамата се страхували за безопасността си във Венеция, и че всъщност страдали много, докато били там[6]. Писмо № 29 до Димитър Сгуропулос, тогава митрополит на Тесалия, потвърждава, че когато Планудис и Вардалес се върнали от Венеция, открили, че конете им и екипажа са били пленени от пирати[7].

Известни са някои приятели на Планудис, изтъкнати светски и църковни лица[8]. Той е в приятелски връзки с ученика на Георги Кипърски, Никифор Хумнос, до когото пише през 1299 г.[9] Друг негов приятел е Йоан Гликас, бъдещият патриарх, както съобщава писмо, изпратено през късния период от живота на Планудис[10]. Освен това е свързан с великия логотет и протовестиарий Теодор Музалон, до когото пише в Мала Азия през 1292/1293 г., молейки го да окаже финансова помощ за императорската библиотека на манастира, където живее[11].

От друга страна Планудис явно не се е срещал с Мануил Фил, не са запазени и негови писма до Георги Пахимер (учител на М. Фил) или други преподаватели в Патриаршеското училище. Най-вероятно Планудис не е принадлежал към кръга на Патриаршеската школа, а по-скоро към кръга на патриарх Георги-Григорий Кипърски, тъй като неговите приятели Хумнос, Гликас, Музалон са ученици на патриарха.

Максим Планудис наследява интелектуалната, ако не и духовна роля на Гр. Кипърски, като например неговите връзки с Теодора Раулена. За нея Планудис съставя три поеми и дава информация за смъртта ѝ (декември 1300 г.) в бележка, писана лично от него, в кодекс Monac. Gr. 430[12].

Има други косвени факти, които посочват връзката между Планудис и Георги Кипърски – вероятно и двамата са преподавали в манастира Акаталептос (тук Планудис копира Cod. Marc. Gr. 481 (collocazione 863) през 1299 г.); и двамата знаят латински, копират и събират книги; колекционират и издават пословици. Имат общи приятели и познати, с които и двамата кореспондират – Андроник II, Йоан Гликас, Йоан Факрасий, Никофор Хумнос, Теодора Раулена и Теодор Музалон.[13]

Няма обаче сигурно свидетелство, че Планудис е ученик на Георги Кипърски. Запазените писма на Планудис принадлежат към периода след 1292 г., когато Георги Кипърски е вече мъртъв. Максим Планудис също не се появява в кореспонденцията на Г. Кипърски.

С възкачването на престола на Андроник II през декември 1282 г. започва нов етап в развитието на Византия. Унията с католическата църква от 1274 г. е отхвърлена и е възстановено сътрудничеството между държава, църква и народ. Хората, които заобикалят императора са ревностни православни и изтъкнати интелектуалци. Най-известни от тях са двамата учени – великия логотет Теодор Музалон и патриарх Георги Кипърски (1283 – 1289). Те са подкрепяни от ново поколение образовани хора, които заемат както държавни, така и църковни постове.

В тази богата интелектуална среда монахът Максим Планудис заема доминираща роля в

[6] Treu, Planudis, Ep., № 5.

[7] Laiou, A. Op. cit., p. 106. Nicol, D. M. Byzantium and Venice: a Study in Diplomatic and Cultural Relations, Cambridge, 1988, 212 – 227; Maximi Monachi Planudis Epistulae, edidit P. A. M. Leone, Amsterdam, 1991, p. XXIII (по-нататък цитирано като Leone, Planudis, Ep.); Sevcenko, I. Leon Vardales et les juges generaux ou la corruption des incorruptibles. – in: Society and Intellectual Life in Late Byzantium. London, VRp. 1981, XIII.

[8] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 43.

[9] Ibid., p. 43, n. 62; . От текста става ясно, че Планудис и Хумнос вероятно са били съученици. Следователно Георги Кипърски вероятно е един от учителите на Планудис.

[10] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 43, n. 63; Treu, Planudis, Ep., № 23.

[11] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 43, n. 64; Treu, Planudis, Ep., № 67.

[12] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 44, n. 68; Treu, Planudis, Ep.,N 68.

[13] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 45.

светското образование[14]. Преподаването се разглежда като неделима част от интелектуалната дейност през Палеологовия период. Предаването на знания става един от най-важните методи за самоутвърждаване на т. нар. „късновизантийски хуманисти“[15]. От ранните си години М. Планудис е определен за гражданска служба, в която влиза след завършване на образованието си, но внезапно изоставя всички преспективи за успешна кариера и се отдава на научна дейност в рамките на монашеския живот. Той остава настрана от политическите и църковни дела. Със заниманията си, изцяло посветени на обучението, успява не само да стане най-ерудирания и плодовит писател на този период, но и да прокара нови пътища и да възбуди интерес към различни клонове на науката, които до този момент остават пренебрегвани.

Малко се знае за ролята на Планудис в полемиката относно унията. Но по времето на Михаил VIII Палеолог (1261 – 1282) Планудис не се противопоставя на Лионската уния. Напротив, изглежда неговият превод на „De Trinitate“ на Августин дава нова сила на аргументите на униатите. В поемата, писана за Теоктист от Адрианопол на 10 април 1283 г., той се обръща към него като поддръжник на истинната догма. Малко след това Теоктист е осъден като униат на първия синод във Влахерни (1283), което ни позволява да предположим, че Планудис може би е клонял към неговата гледна точка[16]. Но дали Планудис е подкрепял искрено унията или е действал под заповедите на Михаил VIII е трудно да се отсъди. Той със сигурност защитава ортодоксалната гледна точка в по-късните си творби. Дори отхвърля възгледите на преведения от него Августин, с което си навлича гнева на Д. Кидонис, който го обвинява, че си променил позициите[17].

Планудис не е единственият чиновник, който става монах след възкачването на трона на Андроник II. Известни са и други случаи – като протонотария Теодосий Сапонопулос и Мелхиседек Акрополитис[18]. Възможно е те да са принудени да изоставят службите си и да станат монаси. Сам Планудис в писмо до Алексий Филантропинос споделя, че се страхува да се занимава с богословски проблеми и прави това, само когато е наложително[19].

За неговия ранен монашески живот не се знае много. Не е известна и точната година, когато напуска гражданската служба. Смята се, че това става между 1283 г. и 1292 г.[20] Малко след като става монах, Максим Планудис е определен за пожизнен игумен на манастира на Петте светци на хълма Авксентий.[21] Тази длъжност му дава възможност свободно да развива своята интензивна дейност в Константинопол, където преподава и ръководи известната си висша школа[22].

Учените предполагат, че училището на Планудис се намира в манастира Хора. Ако това е така, някои са склонни да приемат, че той също е и монах там[23]. Вендел например, достига до тези заключения на основата на три откъслечни свидетелства[24]: писмо на Планудис, в което той

---

[14] Ibid., p. 66.

[15] Кривушин, И. В. Византийское образование при Палеологах. – В: Традиции образования и воспитания в Европе XI – XVIII веков. Сборник статей и материалов. Иваново, 1995, 20 – 33, Вж. с. 22.

[16] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 67, n. 5; Laurent, V. Un théologien unioniste de la fin du XIIIe siècle, le metropolite d'Adrinople Theoctiste“, Revue des etudes byzantine , 11 1953, 187-196. . За издаването на тази поема Вж. Treu, Planudis, Ep., p. 204.

[17] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 67, n. 6; PG, 161, col. 312 BC; Лоран вярва, че Планудис бил заставен да пише своите антилатински творби след 1283 г., това е цитирано от St. Runciman, St. Runciman, The Last Byzantine Renaissance, Cambridge, 1970, 59-60.

[18] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 67, № 9.

[19] Ibid., p. 67, n.10; Treu, Planudis, Ep., № 113.

[20] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 68.

[21] Wendel, Planudes, RE, 2205.

[22] Leone, Planudis, Ep., p. XXI.

[23] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 68, n. 13; Wendel, Planudes, RE, 2208, 2252.

[24] Wendel, C. Planudea, 406 – 445; Wendel, Planudes, 2208,

споменава за манастира Хора[25], друго негово писмо, в което говори за императорския манастир, в който живее[26] и бележка на латински във Ватикански ръкопис (Cod. Vatic. Gr. 177) с информацията, че този ръкопис принадлежи на философа Максим от манастира Хора[27]. Според Г. Константинидис тези данни обаче, не са достатъчни, за да се твърди със сигурност, че Планудис е бил в манастира Хора.

Също така, само въз основа на автографния ръкопис (Cod. Paris. Gr. 1671[28]), засвидетелстван в Хора век по-късно, не може да се приеме, че Планудис се мести от Хора в Акаталептос. Възможно е този ръкопис да е занесен в Хора от великия логотет Теодор Метохитис след смъртта на Планудис, при възстановяването на манастира през 1316 – 1321 г. В кореспонденцията на Планудис няма доказателство, че той някога е живял в Хора или пък, че се мести от Хора в Акаталептос през 90-те години на 13 в. Ако е имало някакво преместване, би трябвало то да бъде отразено в писмата му, които съдържат важни подробности за неговия живот.

Планудис явно е имал връзки с различни манастири в Константинопол, които споменава в писмата си (като Пантепоптес, Филантропенос, Перивлептос, църквата Св. Йоан Кръстител и др.). Известно е, че резидира в манастира Акаталептос, поне от септември 1299 г., ако не и порано. По това време той завършва и подписва на fol. 122^{v} своя автографен ръкопис от този манастир (Cod. Venet. Marc. Gr. 481), съдържащ основната част на т. нар. „Антология“ на Планудис и парафразата на Евангелието на св. Йоан от Нонос от Панополис[29].

От писмата на Планудис могат да се извлекат данни за училището му. Той живее в императорски манастир, където има императорска библиотека. Детайли за библиотеката се съдържат в писмото на Планудис до Теодор Музалон[30]. Планудис има възможност да избира ако не всички, то поне някои от учениците си. Така, например, не приема ученика, препоръчан му от логотета на дрома Йоан Гликас, защото нивото му било ниско от изискваното от Планудис. Той се надява да му преподава в близко бъдеще, след като младежът изкара предварителен курс при друг учител[31]. Планудис обещава на своя приятел Факрасий да преподава на сина му Йоан, когато той достигне необходимото ниво[32]. От тези детайли е очевидно, че училището на Планудис е институция, осигуряваща висше образование. Училището му не е строго монашеско, обучат се много светски лица, изучават се класически автори[33].

Планудис започва да преподава като светско лице най-рано в 1280 г., годината, в която завършва колекцията от поеми в хекзаметър, без съмнение подготвена за учебни цели. В копирането на тази сбирка той е подпомаган от шестима други кописти. Те може би са първите ученици на М. Планудис, тъй като се знае, че в по-късните години използва помощта на учениците си при писането своите произведения[34].

В края на 80-те години на 13 в. Планудис насочва интереса си към астрономията. Ръко-

---

[25] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 68, n. 14; Treu, Planudis, Ep., № 79.

[26] Treu, Planudis, Ep., № 67.

[27] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 69, n. 16. В бележката, написана на елегантен латински, се чете: Claudii Ptolemei liber geographie et est p(ro)p(r)ius d(omi)ni Maximi philosophi greci ac monaci monasterio Chore in Constantinop(o)li emptus a quodam Andronoco Yneote. Но в този текст не се твърди, че „Maximus philosophus“ е в действителност Планудис.

[28] Diller, A. Op. cit., 295-301. Кодексът съдържа събрани творби на Плутарх.

[29] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 70, Вж. p. 70, № 23; Diller, A. Op. cit., 295-301; Hunger, H. Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit. Mit einem Exkurs über die Κοσμικη δίλωσις Theodoros' II Dukas Laskaris. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, VIII, 1959, 123 – 155.

[30] Treu, Planudis, Ep., № 67.

[31] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 71, n. 29; Treu, Planudis, Ep., № 23.

[32] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 71, n. 30; Treu, Planudis, Ep., № 8.

[33] Leone, Planudis, Ep., p. XXVIII.

[34] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 72.

писът Edinburgh Adv. 18. 7.15 от Националната библиотека на Шотландия, съдържащ Клеомед, „Циркулярна теория за звездите“ и Арат, „Phainomena“ („Явления“) със схолия и помощен текст, има бележка в полето от Максим Планудис. Бележката на fol. 54^{v} говори за лунно затъмнение на 21 август 1290 г., която дата може да бъде взета за terminus ante quem[35]. Планудис използва тези свои творби в преподаването на астрономия.

Около 1292/93 г. Планудис се занимава с изучаването на математика и завършва математическата си творба за индийските числа и работата си върху „Аритметика“ на Диофант от Александрия. Автограф на Планудис е запазен в Cod. Ambros. Gr. & 157 sup. Този ръкопис съдържа фрагменти от Ψηφοφορια κατ' Ινδους η λεγομενη μεγαλη[36] и книгите I – II на Диофант[37] със схолията на Максим Планудис. Тези произведения също са използвани в преподавателската дейност на Максим Планудис като учебници по аритметика. Дълго време учените смятат, че М. Планудис е първият, който използва индийските цифри във Византия, докато не е открита една анонимна аритметика от 1252 г., която явно му е послужила за източник. В нея са използвани цифрите в западно арабската им форма, а при М. Планудис – в източно арабска форма[38].

Интересът на Планудис към Диофант е засвидетелстван и в кореспонденцията му. Той копира Диофант от ръкопис, който се намира в императорската библиотека на неговия манастир. Планудис обновява и свързва някои математически творби в един том, преди да го изпрати на Т. Музалон по негова молба в Мала Азия към 1292/93 г. Този том най-вероятно сега е codex Matritensis 4678 (преди № 48)[39].

Към 1294 – 1296 г. Планудис издава творбите на Плутарх[40], които са оцелели в два автографни ръкописа – Cod. Ambros. Gr. 126 inf. и Cod. Paris. Gr. 1671[41]. Първият съдържа „Moralia“, I-69 и е писан от 10 кописти към 1294/95 г. Един от тях очевидно е Йоан Заридис, ученик на Планудис (има споменаване на fol. 238^{r}). Вероятно някои от останалите 8 кописти също са ученици на Планудис. Самият той е десетият копист и издателят. Този ръкопис е датиран от Турин[42] на основата на кореспонденцията на Планудис с двама от неговите близки приятели Алексий Филантропинос и Мелхиседек Акрополитис.[43] Вторият пергаментов том на Плутарх, съдържащ „Животописи“ и „Моралия“ I-69 (Paris. Gr. 1671) Планудис завършва и подписва на 11 юли 1296 г.[44]

Планудовият Cod. Venet. Marc. Gr. 481 (съдържащ „Антологията“) е друг известен датиран автографен ръкопис на Планудис. Той подписва този ръкопис през 1299 г., но прави поправки поне до 1301/1302 г.[45] „Антологията“ на Планудис е из-

[35] Ibid., p. 72, n. 33; Cunningham, I. C. Greek manuscripts in the National Library of Scotland, Scriptorium, 24, 1970, 367 ff.

[36] Издадено от Gerhard, C. J. Das Rechenbuch des Maximus Planudes, Halle, 1865.

[37] Издадено от Tannery, P. Diophanti Alexandrini Opera Omnia, vol. II, Leipzig, 1895, 125 – 255 (Teubner Series), а коментара на Планудис е преведен на латински от Xylander, G. Diophanti Alexandrini rerum arithmeticarum libri sex, quorum primi duo adiecta habent scholia Maximi (ut coniectura est) Planudis, Basel, 1575.

[38] Гукова, С. Н. Естественнонаучные знания в палеологовский период – В: Культура Византии, т. 3, Москва, 1991, с. 362.

[39] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 74, n. 40; Wendel, Planudes, RE, 2228

[40] Wendel, C. Planudea, 406 – 445, Вж. 410 – 414.

[41] Diller. A, Op. cit., 295-301.

[42] Turin, A. Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy, I-II, Urbana-Chigago-London, 1972, p. 83 and plates 66, 230e.

[43] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 74. (В писмото до Филантропинос Планудис изразява намерението си да копира книги на Плутарх и иска пергамент. Вж. Treu, Planudis, Ep., № 106; Laiou, A. Some Observations on Alexios Philantropenos and Maximos Planudes. – Byzantine and Modern Greek Studies, 4, 1978, 89 – 99, A?. n. 94. Лаиу датира това писмо след 3 април 1295 г. Според Константинидис авторката явно не е взела предвид искането на Планудис за пергамент, нито непубликуваните писма на Константин Акрополит за датирането на писмото. Той подкрепя датировката на M. Treu.)

[44] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 75.

[45] Diller. A, Op. cit., 295-301.

дадена във Флоренция през 1494 г. Голямата й ценност е показана чрез многобройните ръкописи, в които е запазена, както и от факта, че това е единствената известна сбирка от епиграми и малки поеми на класически и византийски гръцки език чак до откриването през 1606/7 г. от френския хуманист Клод дьо Сомез в Bibliotheca Palatina, Хайделберг, ръкопис от 11 в. с епиграмите на Константин Кефалас (сегашният ръкопис Palat. Heidelberg Gr. 23 + Paris. Suppl. Gr. 384). Този ръкопис включва 3696 епиграми, разделени на 15 книги. Това е проучтата „Anthologia Palatina". По-късно е прибавена 16 книга с още 388 епиграми от „Антологията" на Планудис, които липсват в Антологията на Кефалас[46].

Както вече споменахме, учениците на Планудис му помагат при компилирането на текстовете. Става въпрос както за сбирката (συναγωγη) от ексцерпти на езически и християнски автори[47], така и за „Антологията" от класически и византийски епиграми и малки поеми.[48] Изданията му на пословици[49], на Езоповите Басни[50] и на Плутарховите „Животописи" и „Моралия" са били от голяма полза за учениците му.

Някъде към 1300 г., Планудис приготвя своята схолия към Тукидид, настоящия Cod. Monac. Gr. 430[51], както можем да установим от бележката на fol. 11^{v}, отнасяща се до смъртта на Теодора Раулена на 6 декември 1300 г. Вероятно това копие на Тукидид също е използвано като учебник в училището му. Неговият голям интерес към този автор е показан и с друг ръкопис на Тукидид, (Cod. Casselanus Ms. hist. f. 3), датиран 1302 г., за който се предполага, че е коригиран от Планудис[52].

Без съмнение за преподавателски цели Планудис подготвя своята голяма творба върху „Географията" на Птолемей (Cod. Vatic. Gr. 177[53]), както и компилативна книга по хармония, която днес не е запазена.

Големият интерес на Планудис към Птолемей е показан и в писмото му до Филантропинос от 1295 г., в което той споменава за намерението си да копира Птолемеевите творби[54]. Планудис смята, че е преоткрил Птолемеевата „География" след дълга забрава[55].

А. Дилер, който изследва ръкописната традиция на Планудис, твърди, че е открил много ръкописи на Птолемей, съдържащи най-старите оцелели карти, като може би на Максим Планудис е заслугата за тяхното възстановяване[56]. Според О. Бородин всички запазени византийски ръкописи на Птолемевата „География" се отнасят към 13 – 15 в., като някои от тях са с карти. В ред ръкописи се образува атлас от карти на света плюс 26 регионални карти, включително в текста на VIII книга на „Географията". В други случаи, текстът на „Географията" е илюстриран с 65 карти, разхвърляни в цялата книга (една на света и 64 регионални). За първия вариант днес се използва наименованието „версия А", за втория – „версия В". Въпросът за авторството на картите е спорен. Произходът на „версия А" по-

---

[46] Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, П. Павлов Хронологична енциклопедия на света, т.VI, В. Търново, 1996, с. 397; Constantinides, G. N. Op. cit., p. 76.

[47] Diller. A, Op. cit., 295-301. В тази колекция от се съдържат уникални фрагменти от Дион Касий и Йоан Лидийски. Сбирката включва още откъси от Платон, Аристотел, Страбон, Павзаний, Василий Велики, Синезий, Йоан Антиохийски, Константин Манасий и др.

[48] Издадена от Dübner ,F., Ed. Cougny. Epigrammatum Anthologia cum Planudeis et Appendice Nova, 3 vols., Paris, 1872 – 1927.

[49] Издадени от Kurtz, Ed.Die Spichtwörtersammlung des Maximus Planudes, Leipzig, 1886.

[50] Публикувани отчасти от Hausrath, A. Die Äsopstudien des Maximus Planudes, Bizantinische Zeitschrift, 10, 1901, 91 – 105.

[51] Diller. A,Op. cit., 295-301.

[52] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 76, n. 56; Wendel, Planudes, RE, 2223.

[53] Diller. A, Op. cit., 295-301.

[54] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 76, n. 57; Treu, Planudis, Ep., № 119, p. 171, а Лайу датира това писмо през втората половина на 1295, Laiou, A. Some Observations..., 95-97.

[55] Wendel, Planudes, RE, 2229.

[56] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 77, n. 61; Diller.A. The Vatopedi Manuscript of Ptolemy and Strabo, American Journal of Philology 58, 1937, 174 – 84; Diler, A. List of privinces in Ptolemy's Geography, Classical Philology 34, 1939, 228-238.

някога се свързва с името на александрийския картограф Агатодемон[57]. Смята се, че Агатодемон е съставил само картата на света, а 26-те регионални са създадени във Византия, в обкръжението на М. Планудис. С дейността на Планудис и учениците му се свързва и „версия В". Тези ръкописи имат голямо влияние през 15 в. За пръв път „Географията" на Птолемей се появява на Запад през 1406 г. в превод на Якопо д'Анджело, ученик на византийския ерудит Мануил Хризолорас. Картите (версия А) са преведени от Франческо ди Лапакчино и Доменико Бонинсени не по-късно от 1409 г. За пръв път Птолемеевата „География„ е издадена във Виченца през 1475 г. без карти, но през 1477 г. в Болоня, е публикувана заедно с географския атлас.

Творбите, за които стана въпрос до тук, са само малка част от Планудисовите произведения, покриващи почти всички области на византийската наука. В програмата, по която преподава Максим Планудис, са включени граматика, поезия, метрика, реторика, висша математика (т.е. аритметика, музика, геометрия, астрономия), география, философия и може би медицина. Той не само преподава тези предмети, но и пише свои учебници по тях. Неговите граматични произведения съдържат: Еротимата – граматика под формата на въпроси и отговори (Περι γραμματικης διαλογος); творба по синтаксис (Περι συνταξεως των του μερων[58]); творба за транзитивните и интранзитивни глаголи (Περι μεταβατικων και αμεταβατων ρηματων[59]); кратък речник по атическо изразяване (Αττικισμοι[60]).

Към произведенията, използвани при преподаването му, могат да се прибавят изданията и коментариите на Планудис върху Пиндар (Олимпийски, Питийски, Немейски оди I – 6)[61]; изданието на творбите на Хезиод и схолията на „Erga megala" („Велики дела") (I-749); схолиите върху Софокъл („Аякс", „Електра")[62]; схолиите върху Еврипид („Хекаба", „Орест", „Финикийки")[63]. Той издава още и парафразата от Нонос на евангелието от Йоан[64] и „Dionysiaka"[65] на същия автор. Планудовото издание на „Дионисиака" от Нонос е най-ранният източник на тази творба и всички следващи ръкописи произлизат от Планудис. Същото може да се каже за неговото издание на Трифиодор „Превземането на Илион"[66]. И двете творби са запазени в автографа Cod. Laur. Gr. 32, 16[67]. Планудис освен това пише „Idyllium"[68] в 270 хекзаметъра, по модела на този на Теокрит, който също издава.

Планудис пише корпус по реторика основан главно на progymnasmata на Афтониос и на творби на Хермоген (Περι στασεων, Περι ευρεσεως, Περι ιδεων, Περι μεθοδου δεινοτητος). Основната стойност на творбите на Планудис е във факта, че се осланя на по-старата традиция, която остава незасегната от християнските коментарии от 10 и 11 в. Някои включват тук неговия „Енкомион за зимата" (χειμωνος εγκωμιον)[69], не-

---

[57] О. Р. Бородин – Развитие географии в поздней Византии – В: Культура Византии, т. 3, Москва, 1991, 376-395, Вж. 379 – 380.

[58] Издадена от Bachmann, L. Anecdota Graeca, II, Leipzig, 1828.

[59] Издадена от Hermann, G. De emendenda ratione graeca grammaticae, 1801, 391 – 421.

[60] Издаден от Boissonade, J. F.Anecdota Graeca, I, Paris, 1829, 408-409.

[61] Irigoin, J. Histoire du texte de Pindare,Paris, 1952, 247-69.

[62] Turin, A. The Sophocles Recension of Manuel Moschopoulos, TAPA, 80, 1949, 94-173

[63] Turin, A. The Byzantine Manuscript tradition of the tragedies of Euripides, Urbana, 1957, 53-82.

[64] Editio princeps – Martinus Iuvenis, Paris, 1556.

[65] Издадено от Ludwich, A. Nonni Panopolitani Dionisiaka, 2 v. Leipzig, 1909-1911.

[66] Ludwich, A. Tryphiodorea, Progr. Regimontii, 1895.

[67] Diller. A, Codices Planudei, 295-301; Hunger, H. Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit. Mit einem Exkurs über die Kosmikh dilvsiw Theodoros' II Dukas Laskaris. – Jahrbuch der osterreichischen Byzantinischen Gesellschaft, VIII, 1959, 123 – 155.

[68] Издаден от Holzinger, C. R. v. Ein Idyll des Maximus Planudes, Vienna, 1893.

[69] Издаден от Boissonade, J. F. Anecdota Graeca, v. II, Paris, 1830, 310-39; както и Treu, M. Maximi Planudis, Comparatio hiemis et veris, Progr. Gymnas. Ohlau, 1878.

говият βασιλικος λογος[70], посветен на коронацията на Михаил IX и дори „Енкомиона“ му за светците Петър и Павел[71].

Според Вестерник, „Basilikos“ представлява идеализиран портрет на императора или по-точно идеал за император под формата на портрет. Това е първото есе на Планудис в жанра, адресирано директно до младия император Михаил IX Палеолог, няколко дни преди коронацията му на 21 май 1295 г. Текстът е по ръкопис Москва, Gr. 315 (441 Vladimir, CCCII Matthaei), без f. 360-443, съдържащи малка колекция на творби от М. Планудис, копирани към кр. на 14 в. от Максим Маргуниос[72]. В адресирания до Михаил IX и Андроник II „Basilikos“, се съдържат всички компоненти на концепцията за вселенската империя. Според Планудис, византийците – това са победоносни, нетърпящи поражение римляни, разпространяващи своето влияние на цялото ойкумене. Древната родина на императора Михаил IX е древният Рим на Тибър, а новият – Константинопол, Царица на градовете, е „от природата владетелка на света„[73].

Не са достигнали до нас работи на Планудис върху Аристотел. Но тази липса не означава, че не е използвал „Organon“ на Аристотел в преподаването си. От друга страна, откъси от Платонови творби са включени в „συναγωγη“, което е направил Платон достъпен за учениците. Ръкопис на Платон (Cod. Vond. Phil. Gr. 21) е бил писан в Планудовия кръг около 1300 г. и Планудис лично е съгрудничел в копирането на този том.[74]

Някои от учениците на Планудис са добре известни. Най-прочути от тях са Мануил Москопулос и Георги Лакапинос. Братята Йоан и Андроник Заридес, както и монасите Меркуриос и Григори са също негови ученици, а твърде вероятно и Йоан Захариас и някои си Касианос.

Максим Планудис умира на около петдесетгодишна възраст през 1305 г. До самата си смърт той не прекратява интелектуалната си дейност[75].

Ново за византийската култура през Палеологовия период е събудилият се интерес към възприемането на културни ценности от съседни народи. Това е особено характерно за хуманитарните науки. Така се поява забележима ориентация към западната култура, разширява се кръга на преводната литература от латински и италиански езици. Особени заслуги в рецепцията на латинската литература има М. Планудис. Той превежда на гръцки Цицерон „Somnium Scipionis“[76] с коментара на Макробий, „Метаморфози“ и „Послания на героини“ („Heroides“) на Овидий, „De consolatione philosophiae“ на Боеций, „De trinitate“ на Августин[77], „Сатири“ на Ювенал, Disticha Catonis[78], апокрифното съчинение от 7 в. De duodecim abusivis saeculi[79], приписвано на Августин или на св. Киприан[80].

---

[70] Издаден от Westernik, L. G. Le Basilikos de Maxime Planude, Byzantinoslavica, 27, 1966, 98-103, текст 100-103; 28 , 1967, 54-67; 29, 1968, 34-50.

[71] За изданието на енкомиона за св. Петър и Павел Вж: PG , 147, cols. 1017-1112.

[72] Westernik, L. G. Op. cit.,, 27, 1966, 98 – 99.

[73] Поляковская, М. А., И. П. Медведев – Развитие политических идеи в поздней Византии,. – В: Культура Византии, т. 3, Москва, 1991, 255 – 279, Вж. с. 266.

[74] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 83, n. 106; Diller. A, Codices Planudei, 295-301.

[75] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 87.

[76] Pavano, A. M. Maximi Planudes. M. Tulii Ciceronis Somnium Scipionis in Graecum Translatum. Roma, 1992.

[77] PG, 147, cols. 587 – 613 (части)

[78] Disticha Catonis представлявя сборник от морални максими в стихове и проза,част от които са християнски. Наречен е така от неизвестен автори или съставител в знак на уважение към поученията, които Марк Катон дава на сина си по практическа етик. Сборникът е съставен вероятно през 3 в. и е допълнен през 6 в.; Schmitt, W. O. Cato in Byzanz. – Klio, 48, 1967, 325 – 334; Boas, M. Planudes' Metaphrasis der sog. Disticha Catonis, Byzantinische Zeitschrift, 31, 1931, 247 – 257.

[79] Γεωργιου Ν. Γιαννακη - Μαχιμου Πλανουδη, Μεταφραση του Περι των δωδεκα βαθμων της παραχρησεως του ψευδο - Αυγουστινου. - ΔΩΔΩΝΗ (ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΕΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΩΝ, 3, 1974, 217 - 285.

[80] Wendel, Planudes, RE, 2203, 2241 – 2245; Wendel, C. Planudes als Bücherfreund. – Zentralblatt für Bibliothekswessen, 58 (1941), S. 77 – 87; Schmitt, W. O. Lateinische Literatur in

Благодарение на неговите преводи Изтокът за пръв път се запознава със съчиненията на Овидий[81], Макробий, Боеций, Августин, които правят голямо впечатление на съвременниците му[82]. Владеенето на латински език във Византия по това време е все още твърде рядко умение[83]. Но М. Планудис знае езика достатъчно добре, за да превежда не само светски автори (Цицерон, Овидий), но и произведения на Августин и Боеций, които могат да се определят като „вътрешно" знание, тоест с богословско-философски характер[84]. Преводът на „De Trinitate" на Августин запознава Изтока с основната богословско-догматична творба на Западната църква. Преводът вероятно е направен, за да се намерят аргументи в споровете между двете църкви. В текста Планудис вярно предава латинската доктрина за filioque[85]. Ако се приеме тезата за проуниатската му позиция, (на основата на факта, че той храни очевидни симпатии към западната култура и мисъл), би могло да се приеме, че този превод е създаден с цел да се сложи край на споровете. От друга страна, Планудис не е единственият от православните богослови, които ще преведат и изучават основните творби на тринитарната латинска патристика, за да докажат „православната" същност на Августин по отношение на схоластичните аргументи[86]. Като цяло, позицията на М. Планудис по отношение на църковната уния остава открит проблем. Запазените му писма не съдържат никакви податки, обясняващи мотива на византийския монах да се заеме с превода на такава важна творба като „De Trinitate".

За да се оцени преводаческата дейност на Максим Планудис не трябва се изключват някои предварителни наблюдения, които за пръв път прави К. Крумбахер[87]. Първото от тях е, че през Средновековието преводите на гръцки не са изцяло свободни и не са твърде литературни, преводачите твърде много се придържат към латинския текст и са далеч от гръцкото изразяване, като по този начин се губи колорита на творбата. Освен това във Византия латинските изследвания са пренебрегвани, което също се отразява върху качеството на превода. И Планудис не успява винаги да остане адекватен на стилистическото разнообразие на оригиналния текст, нито да избегне една неосъзната християнизация на същия. От друга страна обаче би могло да се каже, че богатството на културните му интереси, свързани с преподавателската дейност имат своята роля в преводите. Анализът на преводите показва, че М. Планудис познава латинската биография на Боеций, чийто превод, заедно със схолиите също му се приписва. В превода на Боеций М. Планудис показва добро познаване на самата творба като цяло, както и на специфичната философска терминология[88]. За италианските хуманисти на 15 в. преводът на Планудис на „De consolatione philosophiae" е бил от голямо значение[89]. Това личи от писмо на Амброджо Траверсари от Базел от 1435 г., в което съобщава за

Byzanz. – Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft, 17, 1968, 127 – 147, Вж. S. 132; И. П. Медведев, И. П. Ренессансные тенденции..., 235 – 236;.

[81] Фрейберг, Л. А., Т. В. Попова – Византийская литература эпохи разцвета 9 – 15 в., Москва, 1978, с. 221; Превода на Овидий е публикуван – P. Ovidii Nasonis Heroides with the Greek translation of Planudes, Oxford, 1848.

[82] Гукова, С. Н. Школа и образование в поздней Византии – В: Культура Византии, т. 3, Москва, 1991, 395 – 411, Вж. с. 400; Geanakoplos, D. G. Interaction of „Sibling" Byzantine and Western Culture in the Middle Ages and Renaissance (330 – 1600). New Haven – London, 1976, p. 101, 110 – 111; Gill, J. Byzantium and Papacy 1198 – 1400. New Brunswick, New Jersey, 1979, p. 149.

[83] Nicol, D. M. The Byzantine Church and Hellenic Learning in the Fourteenth Century. – in: Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World. Collected Studies, London, 1972, XII, 23 – 57.

[84] Кочев, Н. Проблеми на културата във Византия, на Балканите и на Запад през 13 – 15 век., София, 1998, с. 22; Nicol, D. M. Church and Society in the Last Centuries of Byzantium, Cambridge, 1977, p. 54.

[85] Leone, Planudis, Ep., p. XLVII.

[86] Ibid., p. L.

[87] Ibid., p. XXXIII.

[88] Ibid., p. XXXIX.

[89] Schmitt, W. O. Lateinische Literatur in Byzanz., S. 133.

притежаването на гръцкия превод на „De consolatione“. Вероятно той е имал не само произведението на Планудис, но и латинския текст. И по-късно интересът към гръцкия текст не намалява.

Интересът на М. Планудис към начина на изразяване и мислене на древните, личи и в една преводна сбирка с пословици, по-точно – ново поетизиране, т. нар. „Disticha Catonis“. Открити са 29 ръкописа само в Атонските манастири, които явно са били популярни и използвани[90]. За дидактични цели, наред с Disticha Catonis, Планудис превежда и граматиката на Псевдо-Донат, широко разпространена в латинския си вариант през цялото Средновековие и Ренесанса[91]. Планудовият гръцки превод на тези две творби е разпространен в Италия в многобройни копия през 15 в.

Смята се, че преводите на Планудис на Цицерон, Макробий, Боеций са добри и отговарят на византийската религиозност. Преводаческата дейност на Планудис е продължена по-късно от Димитър Кидонис и брат му Прохор, Мануил Калекас, Генадий Схоларий[92]. Интересът на Максим Планудис е насочен повече към класическия, отколкото към съвременния латински и той не показва склонност да изостави православието, за разлика от някои свои последователи.

Според В. Шмит, изследователите по погрешка приписват на Планудис много латински преводи – като „Галската война“ на Цезар, трактатите на Боеций „De dialectica“ и „De differentiis“, „De civitate Dei“ на Августин, „Summa theologica“ и „Expositio super symbolo apostolorum“ на Тома Аквински, както и много други[93]. Голям брой от известните ръкописи с негови преводи сочат, че в първите години на хуманизма те често служат като пособие за обучение по гръцки език на Запад. В същото време многобройните му преводи от латински на гръцки език способстват за културното сближение на Изтока и Запада през Ренесанса[94].

М. Планудис е продуктивен писател, отдаден на класическата античност. Владеенето на латински му позволява да преведе на гръцки някои от най-известните римски светски и църковни автори[95]. Изглежда странно, че такива изтъкнати енциклопедисти като Т. Метохитис и Н. Григорас не знаят латински. Трябва да припомним, че техните изтъкнати съвременници на Запад по това време също не могат да четат в оригинал Платон и Аристотел. Това е фактът, който окуражава много от византийските учени да смятат, че тези автори принадлежат само на тях. Тяхното изключително притежание и разбиране за античното гръцко наследството им дава основата да го оценяват по-високо от богатството на латините на Запад. Думата „елин“, която във византийския свят означава езичник или предхристиянин, започва да получава ново и много почетно значение[96].

Интересни са отзивите на съвременниците за Максим Планудис. Г. Пахимер му отделя малко място, но след споменаването на мисията му във Венеция, акцентира на интелектуалните му способности. Повече съобщават тези, които са по-близки с него. Георги Лакапинос споменава, че бил „най-добрият учен с възхитителна интелигентност и морална добросъвестност“[97]. Той освен това говори за него като за най-почита-

[90] Ibid., S. 134.

[91] Leone, Planudis. Ep., XL – XLI.

[92] Schmitt, W. O. Lateinische Literatur in Byzanz.., S. 136.

[93] Ibid., S. 145.; Wendel, Planudes, RE, 2203, 2246 – 2249, посочва като съмнителни по отношение на неговото авторство преводите на Боеций, „De dialectica“, Цезар, „Bellum Gallicum“, Цицерон, „Cato maior“, „Rhetorica ad Herrenium III“, Петър Испански „Summulae logicales“, Тома Аквински „Summa theologiae“, Тома Аквински „Expositio super symbolo apostolorum“.

[94] Васильев, А. А. История Византийской империи. Т. II От начала Крестовых походов до падения Константинополя. Санкт-Петербург; 1998, с. 419; Constantinides, G. N. Op. cit., p. 89.

[95] Nicol, D. M. The Last Centuries of Byzantium, 1261 – 1453. Cambridge, 1993, p. 165.

[96] Ibid.

[97] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 87, n. 139.

ния и незабравим учен. Андроник Заридес подчертава ролята му в интелектуалния живот в Константинопол и казва: „Щастлив е покровителят на знанието, когото времето чак до нашето поколение е откроило, че разказът [за него] трябва да изглежда малко невероятен на онези, които не са го срещали“[98]. Ученикът му, монахът Григорий, говори за Планудис като набляга на репутацията му в областта на граматиката, поезията, реториката, на знанията му по латински и задълбочените му изследвания върху Евклид и Птолемей[99].

Авторитетът на Планудис като учен остава дълго след смъртта му. Той е високо ценен от Тома Магистър и Димитър Триклиний. От него е повлиян и Теодор Метохитис[100]. Творбите му са много популярни и са запазени в голям брой ръкописи. Мануил Габалас и Макарий Хризокефалос включват в своите томове неговия превод на „Disticha Catonis“, докато Димитър Кидонис се сдобива с превода му на„De trinitate“ на Августин. В началото на 15 в. Йосиф Вриений притежава неговата граматика. Между 41 книги, основно богословски, притежавани от Нил Дамилас в 1417 г. има том, съдържащ Боеций и Катон, най-вероятно в превод на Планудис. Кардинал Висарион, който притежава копие от неговия превод на Августин, се възхищава от многостранното му образование и владеенето на двата езика – гръцки и латински[101].

Личността на Максим Планудис е важна за културата на Палеологова Византия. Широките му научни интереси и занимания се простират от коментари и издания на класически текстове, през произведенията му върху граматиката, реториката, математика, астрономия, география, до преводите на латински светски и църковни автори. Благодарение на преподавателската дейност, неговите разностранни знания от почти всички известни области на науката се предават на по-младите поколения и допринасят за духовното обогатяване на късновизантийските интелектуалци. Изключително приносен момент в дейността на полихистора М. Планудис са гръцките му преводи на някои от значимите произведения на латинската класика, както и на ключови произведения на латинската догматика. С това Планудис поставя началото на културната рецепция на западното мислене във Византия, продължена в дейността и творчеството на византийските латинофили Димитър Кидонис, Мануил Калекас, братята Максим, Теодор и Андрей Хризоверги.

[98] Ibid., p. 87, n. 141.
[99] Ibid., p. 88, n. 142; Treu, Planudis, Ep., 190-191.
[100] Constantinides, G. N. Op. cit., p. 88.
[101] Ibid., p. 89, n. 151; PG , 161, col. 317 C.

НЯКОЛКО НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ МЕСТНОТО КОРАБОПЛАВАНЕ И МОРСКАТА АКТИВНОСТ НА РИМЛЯНИТЕ ПО ЗАПАДНИЯ БРЯГ НА ПОНТА (II в.пр.Хр. – III в.сл.Хр.)

КАЛИН ПОРОЖАНОВ

От II в.пр.Хр. до средата на III в.сл.Хр Рим води политика на системно и трайно установяване на Балканския полуостров, като постепенно включва древнотракийските земи в провинциите Македония (148 г.пр.Хр.), Мизия (15 г.), Тракия (45 г.) и Дакия (106 г.). Западното Черноморие, обаче, обхваща крайбрежието само на провинциите Мизия (Долна Мизия от 86 г. с главен град Томи, дн. Констанца) и Тракия (от 45 г. с главен град Перинт, дн. **Ерегли** на Мраморно море). Най-добре проучена от подводната археология е тази част от крайбрежието, която се представя основно с днешното Българско Черноморие. Тук се имат предвид и резултатите от немногобройните експедиции на румънските колеги, провеждани на север до устието на р. Дунав.

I. Корабоплаването през епохата на римското владичество в тракийските земи се представя със сигурност от два вида щокове, откривани при подводни археологически проучвания. Това са оловни щокове-напречници на дървени котви, които обслужвали корабите от това време. На определени места в крайбрежните води се откриват само щоковете-напречници на някогашните дървени котви, защото за разлика от дървото, което изгнива лесно във водна среда, оловото се запазва без някакви особени промени.

Според типологията на античните щокове от Средиземно и Черно море споменатите два вида щокове са типове III и IV или обозначени с букви тип В и тип Г [1].

Единият тип – тип III (или В) – са оловни щокове, характеризиращи се с четвъртита кутия в средата, която служи за закрепване на дървения ствол на котвата. Тези щокове, по принцип, не се свалят от котвата и в българската подводна археология са добили известност с названието *неподвижни щокове „римски" тип*. Те, несъмнено, са средиземноморско италийско явление. Датират се от началото на II в.пр.Хр. до края на III в. сл.Хр.

Другият тип – тип IV (или Г) – са оловни щокове с отвор за болт в средата, с или без ограничително прагче за закрепване на дървения ствол на котвата. В модерната историография аргументирано е изказано мнението, че те са местно западночерноморско изобретение, като биват наричани *гръко-тракийски котви*, които са *от Тракия Понтика*[2].

Очевидно, и двата вида щокове обслужват котви на кораби, плавали по Западното Черноморие от II в.пр.Хр до III в. сл.Хр., включително. Тук е мястото да отбележа, че направените анализи на проби от оловните щокове от Българското Черноморие, за съжаление, не внесоха яснота по въпроса за произхода на рудите, от които е извлечено оловото. Една от най-важните пречки за това се оказа фактът, че оловните щокове мно-

[1] H o l d a n e, D. Recent Discoveries about the Dating and Construction of the Wooden Anchors-. In: *Thracia Pontica*, 3, troisiиme symposium international a Sozopol 1985. Sofia, 1986, 416-427; П о р о ж а н о в, К. Пристанищата по Западното Черноморие през Античността (по данни от олонните щокове от България).– *Археология*, 2000, 1-2 (под печат).

[2] K a p i t a n, G. Graeco-Thracian Wood Anchors.– In: *Thracia Pontica*, 3,..., 381-394.

гократно са били претопявани за ново използване и преизползване.

За да се внесе яснота в решаването на поставения за разглеждане в началото проблем е редно да се започне с преглед на находките на щокове от тези пет столетия, които са предимно резултат от подводни археологически проучвания.

Най-напред трябва да се види къде са местонамиранията, какви са количествата и съотношенията на *римските* (тип III или В) спрямо *местните* (тип IV или Г) оловни щокове. Екземпляри от тези два вида са открити [3] по Западното Черноморие, както следва, от север на юг:

1. Констанца (ант. Томи) – 2 бр. тип III; 4 бр. тип IV;

2. Мангалия (ант. Калатис) – 1 бр. тип III;

3. Шабла (ант.Карон лимен) – 1 бр. тип III;

4. Каварна (ант. Бизоне) – 1 бр. тип IV;

5. Варна (ант. Одесос) – 1 бр. тип III; 1бр. тип IV;

6. Созопол (ант.Аполония Понтика) – 1бр. тип III (+ 6 бр., за които не е сигурно, че са от този тип); 14 бр. тип IV;

7. нос Колокита – 1бр. тип IV;

8. нос Св. Димитър (югоизточно от устието на р. Ропотамо) – 9 бр. тип IV

9. нос Кендинар (източно от н. Св.Димитър) – 1 бр.тип IV;

10. нос Маслен нос – 7 бр. тип III (+3 бр.оловни стегачки); 14 бр.тип IV;

11. залив Мириос – 1 бр. тип IV;

12. Приморско – 8 бр. тип III (+7 бр.оловни стегачки); 19 бр. тип IV;

13. нос Урдовиза (при гр.Китен) – 1 бр. тип IV;

14. залива при устието на р. Бутамята (при с. Синеморец) – 1 бр. тип IV.

Преди да обобщя, трябва да поясня, че оловните стегачки се срещат по Българското Черноморие, поне до сега, само с *римски* тип щокове. Тяхното предназначение е да стягат и да държат здраво дървените рогове на котвата към дървения й ствол.

И така, общо се локализират 14 пристанищни места с 20 (26 ?) щока от III тип и 68 щока от IV тип. Разделянето на местонамиранията по типове щокове, обаче, допълва по-ясно очертаващата се картина.

Щоковете от тип III (*римски*) са намирани при: Констанца – 2; Мангалия – 1; Варна – 1; Созопол – 1 (+6 ?); Маслен нос – 7; Приморско – 8. Общо те са 20 (или 26 ?) щока от 6 котвени места.

Щоковете от тип IV (*местни*) са открити на следните места: Констанца – 4; Шабла – 1; Каварна – 1; Варна – 1; Созопол – 14; Колокита – 1; Св.Димитър – 9; Кендинар – 1; Маслен нос – 14; Мириос – 1; Приморско – 19; Урдовиза – 1; Синеморец – 1. Общо, това са 68 щока от 13 котвени места.

Веднага прави впечатление, че:

първо – на местата, където се откриват и от двата типа щокове (а това са акваториите на Констанца, Варна, Созопол, Маслен нос и Приморско), количеството на щоковете от тип IV (*местни*) е почти винаги около около два пъти по-голямо от тип III (*римски*);това се оказва като правило за района.

второ – броят на местонамиранията на щоковете от тип IV (*местен*), които са 13, е приблизително два пъти по-голям от броя на местонамиранията на щоковете от тип III (*римски*), които са 6;

трето – общото количество на щоковете тип IV (*местен*) е 68, което е около три пъти по-голямо от това на щоковете от тип III (*римски*), което е 20 (26 ?).

Тези работни заключения, основани на статистическите данни от подводната археология, навеждат на предварителния извод, че през вековете на римското присъствие по Западното Черноморие, внушително доминират *местните* оловни щокове, което ще рече – и местните кораби. Изглежда, че въпреки наказателните мерки,

[3] Л а з а р о в, М. *Потъналата флотилия*. Варна, 1975, 75-84; П о р о ж а н о в, К. *цит.съч.*

провеждани по суша по Западното Черноморие в началото на периода – през I в.пр.Хр. – то морската хегемония на местните кораби и навигатори остава трайна – общо за целия период.

II. Тези изводи се подкрепят и от откритата от тази епоха керамика[4] по Западното Черноморие.

Най-напред трябва да се каже, че по Западното Черноморие, до сега, са открити само няколко цели и неголямо количество фрагментирани италийски амфори, които са характерни за Средиземноморието през II–III в.

За началните векове на римското присъствие неримската керамична тара е сравнително оскъдна и се представя от 2-3 типа, няколко на брой, амфори и фрагменти. През II–III в. неримските амфорни типове се увеличават двойно, подобрява се качеството им, а и количеството на тази тара е вече по-забележимо.

Очевидно, тези археологически факти от Западното Черноморие говорят за сравнително нормален и активен стокообмен по време на икономическата стабилизация в провинциите Тракия и Долна Мизия най-вече през II–III в. Очевидно е, че в този обмен има партньори от Западното Средиземноморие (има се пред вид основно Италийския полуостров). Но, както изглежда, той е по-активен и се води предимно с традиционни партньори от Черно море и Източното Средиземноморие.

III. Този втори извод се подкрепя и от изображенията на кораби, най-вече върху монети от региона, които се датират именно II–III в.[5]

Най-много са монетите на **Анхиало** (дн. Поморие), който през тези векове се издига значително за сметка на съседните Аполония и Месамбрия. Монетите с корабни изображения са от времето на *Марк Аврелий* (161-180 г.) до *Гордиан III* (238-244 г.), включително.

По времето на *Максимин Тракиеца* (235-238 г.) и *Гордиан III* (238-244 г.) и римската колония **Деултум** (дн. Дебелт), до която тогава се достига от морето по Мандренското езеро, също сече монети с изображения на кораби.

Калатис (дн. Мангалия) е друг западночерноморски град, който представя кораби върху свои монети, носещи образа на Отацилия Севера, съпруга на *Филип I Араб* (244-249 г.).

Повече от корабите, представени на западнопонтийските монети от II и III в., са с окръглена форма, високи бордове и заострен напред нос, който завършва обикновено с таран. Те имат една мачта с голямо четвъртито ветрило, а също и гребла. Очевидно е, че те са сравнително неголеми ветроходно-гребни кораби, които са леки, маневрени и бързи и имат универсално предназначение – за транспорт, търговия, война, дори и пиратство. В специализираната литература за корабостроенето и корабоплаването през римската епоха те се наричат *naves actuariae*, което потвърждава техния практически универсализъм.

Неголеми кораби, с универсално предназначение, обаче, са великолепно засвидетелствани[6] още в Омировия епос, където са назовани *nêos*, за разлика от търговския ветроходен кораб *fôrtis*.

---

[4] Според сведения, които дължа на К. Господинов от Бургаския археологически музей, две цели италийски амфори от II в., а също така и фрагменти, са открити in situ до стена на античен пристанищен склад в Ахтопол. Находките се намират в Бургаския музей. От II-III в. има и няколко италийски съда и от Несебър, както ми съобщи директорът на музея Д. Кожухаров. Използвам случая и изказвам благодарност и на двамата колеги за предоставената ми информация.

Виж още: Л а з а р о в, М. *цит. съч.*, с.104-106;

[5] J u r u k o v a, J. Griechisches Mьnzwerk. Die Mьnzpragung von Deultum. – In: *Schriften zur Geschichte und Kultur der Antike*, 8. Berlin, 1973, S. 36, Taf. 16 N 267, Taf. 17 N 274, Taf. 25 N 424, Taf. 27 N 454, 455; Л а з а р о в, М. *цит.съч.*, 101-103; Р а е в, Г. Древният Деултум и морето. – *Черноморски фронт*, № 13573, 24.09.1986; B o u n e g r u, O. Representations de NAVES ACTUARIAE sur la cфte Ouest de la Mer Noire. – In: *Studia antiqua et archaeologica*, II, Iasi, 1995, 147-160; I g n a t o v, P, I. P r o k o p o v. Representations of Ships and Sea Symbols on the Coins of Thracian Sea Societies (2nd-3rd Centuries A.D.). – In: *Thracia Pontica*, 6...Sozopol, 1997, 115-118.

Те несъмнено представят местна традиция[7], която възхожда към втората половина на II и началото на I хил.пр.Хр., както в Егейско и Мраморно, така и в Черно море и продължава през цялата Античност. Ето защо, познавайки добре и наблюдавайки постоянно тези местни кораби гравьорите без проблеми ще изобразяват по монетите кораби със същите функции – такива каквито са и римските *naves actuariae*.

Впрочем, повече от изображенията на кораби върху монети на градовете по тракийските крайбрежия и земи в Югоизточна Европа представят също такъв тип кораб като Омировия *пйос*, назован през римската епоха *naves actuariae*. С такива изображения са много от монетите[8] на градовете: Византион (*Макрин* 217-218 г. и сина му *Диадумен* 218 г.), Перинт, където е седалището на адмиралтейството на римския флот за Тракия (от *Септимий Север* 193-211 до *Гордиан III* 238-244 г., включително), Хадрианопол (от *Антонин Пий* 138-161 г. до *Гордиан III* 238-244 г., включително), Филипопол (от Антонин Пий 138-161 г. до *Елагабал* 218-222 г.).

Монетните емисии с корабни изображения, сечени в Хадрианопол и Филипопол през II и III в. дават основания да се мисли, че *naves actuariae* са плавали, освен по море, също така и по долното и средното течение на р. Хеброс (дн. Марица). Това несъмнено потвърждава универсалността на *naves actuariae*. Нека не забравяме, че р. Марица е плавателна до горното си течение почти до края на XIX в.[9]

Впрочем, изображения на такъв тип кораб се откриват и върху печати на тухли и керемиди от римския дунавски град **Нове** (при дн. Свищов)[10].

Други изображения върху монети представят както дълги многовеслени римски военни кораби тип *liburna*, така и чисто ветроходните римски търговски кораби тип *corbita*.

За изследване на поставения тук проблем е важен и още един факт. Дори и през II и през първата половина на III в., когато се наблюдава икономически възход и явлението романизация, особено в провинция Долна Мизия, Рим не успява да утвърди обичайните за Западното Средиземноморие корабни корпорации (*corpora navicullariorum*)[11], чрез които да контролира и регулира търговията по Западното Черноморие. Това ще стане факт за Западното Черноморие едва през IV, V и VI в. Изглежда, силната местна морска традиция и доминацията на местните мореплаватели в търговията по море не са позволили това и са запазили своето значение както през II–I в.пр.Хр., така и в епохата на Принципата.

Все още оскъдните находки на италийска керамика по Западното Черноморие са основание и за следващия работен извод, а именно, че оставените тук оловни щокове от IV (*римски*) тип, най-вероятно, са предимно от римски военни, а не толкова и само от римски търговски кораби. Римските военни кораби, базирани по Западното Черноморие, най-вероятно, са имали превантивни защитни задачи, тъй като основната концентрация и разположение на военни кораби е било в многобройните пристанища по Долнодунавския limes.

---

[6] P o r o z h a n o v, K. Ship in Homers Epic Works. – In: *Tropis*, IV, 4th International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens, 1991. Athens, 1996, 367-374; П о р о ж а н о в, К. *Общество и държавност у траките средата на II – началото на I хил.пр.Хр. (в контекста на палеобалкано-западномалоазийската общност)*. София, 1998, 106-117= *Studia Thracica*, 6.

[7] P o r o z a n o v, K. Ships in Thrace during the Bronze Age. – In: *Tropis*, III, 3rd International Symposium on Ship Construction in Antiquity, Athens, 1989. Athens, 1995, 347-351; П о р о ж а н о в, К. *Общество и държавност у траките...*, 106-117.

[8] Л а з а р о в, М. *цит.съч.*, 101-103; Ю р у к о в а, Й. *Монетосеченето на градовете от Долна Мизия и Тракия през II-III в. Хадрианополис*. София, 1987; B o u n e g r u, O. *op.cit.*; I g n a t o v, P., I. P r o k o p o v. *op.cit.*

[9] Р а й ч е в с к и, С т. *Българинът и морето*. София, 1998, 91-95.

[10] Б о ж и л о в а, В. Изображения на кораб върху монети, тухли и керемиди. – *Нумизматика*, 1, 1988, 27-30.

[11] B o u n e g r u, O. Observations sur l'organisation et l'activitй des associations de navigateurs de Dacie et de Mйsie. – *Studia antiqua et archaeologica*, II, Iasi, 1995, 161-164.

Римски военни и търговски флотилии и изградена стройна пристанищна система, в Европа, има освен по бреговете на Долни Дунав, свързани със защитата на Долнодунавския limes, така и по р. Рейн. Използваните там речни кораби обаче ще се отличават от типичните универсални морски и морско-речни кораби тип *naves actuariae*.

Впрочем, не е излишно да се припомни, че на Балканския полуостров Рим е трябвало да се брани не толкова от сериозни морски врагове, колкото да се пази от вражески нападения по суша – от север. Ето защо, бреговете на р. Дунав, а не Западното Черноморие, ще се окажат наситени с римски пристанища, които ще приютяват както римските военни ескадри, така и флотилиите на римските транспортни и търговски кораби. И едните, и другите ще съответстват на утвърдената римска традиция[12], и ще бъдат предназначени специално за плаване и действие в големи реки.

Освен тях, обаче, през Римската епоха, както по морята, така и по реките на Древна Тракия, ще плават универсалните ветроходно-гребни кораби тип *naves actuariae*, наследили местните древни корабни традиции, свързани с универсалния Омиров кораб тип *nêos*.

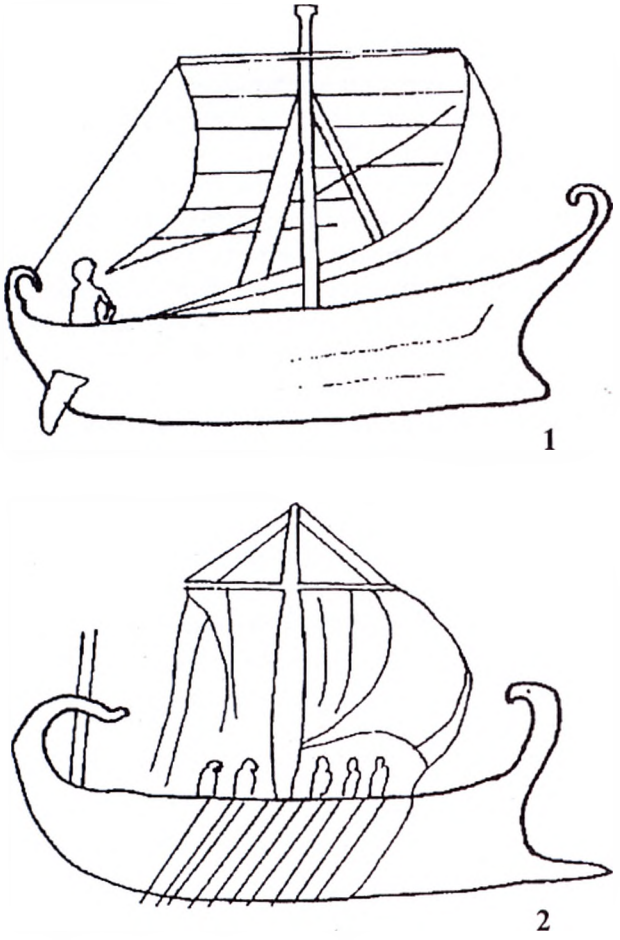

Фиг. 1. *Naves actuariae:* **1 – монета на Калатис; 2 – монета на Перинт.**

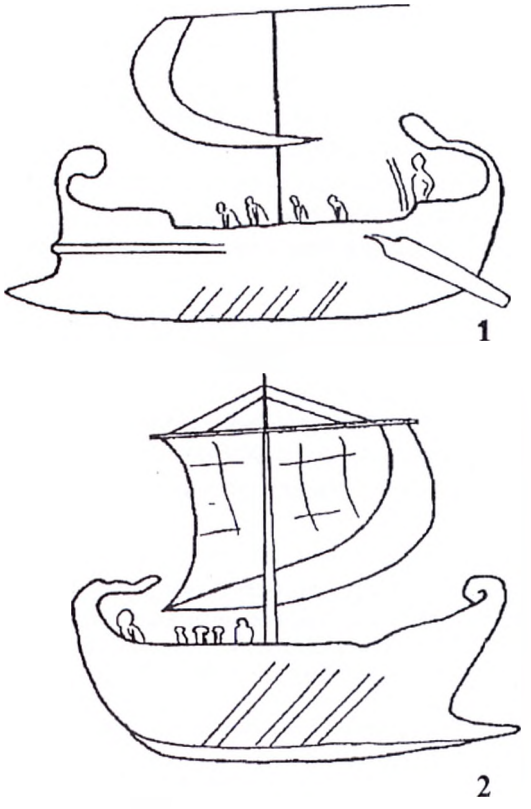

Фиг. 2. *Naves actuariae:* **1 и 2 – монета на Перинт.**

[12] B o u n e g r u, O., M. Z a h a r I a d e. Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux Ier – VIe Siecles. – In: *Colloquia Pontica*, 2, Oxford, 1996, 45-72.

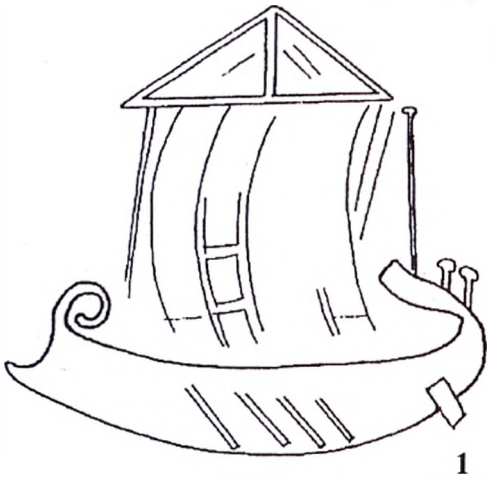

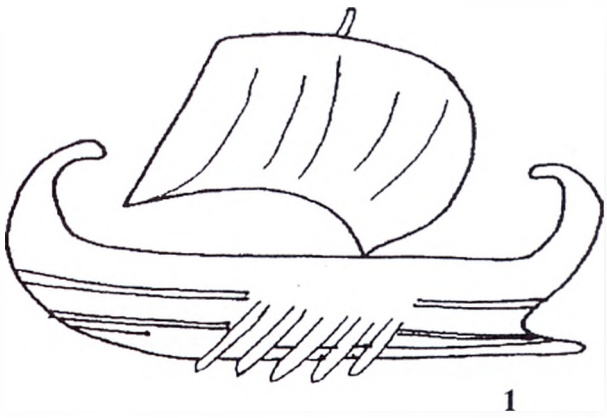

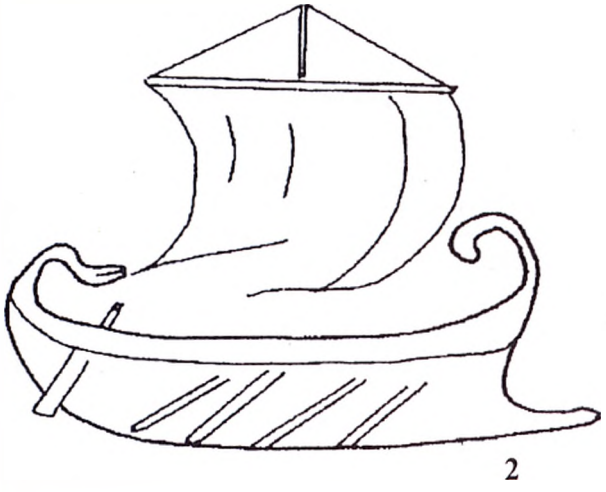

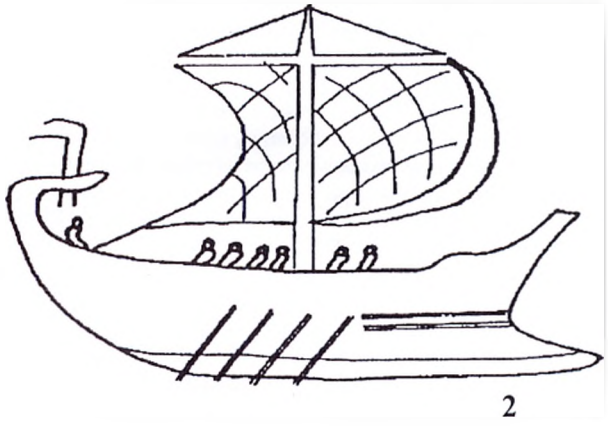

Фиг. 3. *Naves actuariae:* **1 и 2 – монета на Анхиало.**

Фиг. 4. *Naves actuariae:* **1 – монета на Филипопол; 2 – монета на Адрианопол.**

SOME OBSERVATIONS ON LOCAL SHIPPING AND ROMAN MARINE ACTIVITIES ALONG THE WEST PONTIC COAST (2 nd c.B.C. – A.D. 3 rd century)

Abstract

Kalin Porozhanov

I. The Lead Anchors-Stocks. In the age of Roman domination in the Thracian lands shipping was certainly represented by two kinds of anchor-stocks constantly discovered during underwater archaological investigations. One of the types III or „C" to be known as *fixed (immobile) stocks of Roman type*. They are doubtlessly a Mediterranean Italic phenomenon dated into the period from the beginning of the 2nd c. B.C. to the end of A.D. 3rd century. The other of the types is IV or „D". It is from the same period. In modern historiography maintaining that this type is a local invention of the Western Black-Sea area called *Graeco-Thracian anchors from Thracia Pontica*.

The working conclusions based on the underwater archaeology suggest a preliminary inference: during the age-long period of Roman presence in the West Pontic area the local lead anchor-stocks prevalailed and respectively – the local ships, too.

II. The Ceramics In the area concerned have so far been discovered only several whole and limited number of fragmented Italic amphorae typical of the Mediterranean during A.D. 2nd–3rd centuries. As regards the first centueies of Roman presence here, the non-Roman ceramic tare seems to be relatively scantu, mainly represanted by 2 or 3 types, several amphorae and fragments. During the 2nd and 3rd centuries the quantity of non-Roman amphorae types doubled. These archaeological facts from the West Pontic region speak for a relatively normal and even intensive trade in the period of economic stabilization in the provinces Thrace and Moesia Inferior, particulary in the 2nd–3rd century A.D.

The finds of Italic ceramics, which are still very few in number, suggest that the lead anchor-stocks of type IV (Roman) found here, are most likely and predominantly behind from Roman military vessels rather, than from Roman narchant ships.

III. The Ships on the Coins. The grater part of the ships represented on the West-Pontic coins from the 2nd and 3rd centuries is from the towns: **Anchialo**, **Deultum**, **Kalatis**. They posed a taran, a mast with a large quadraguler sail, and also oars. In literatute they are definited as *naves actuariae*, which confirm their *universal practical application*. *Naves actuariae* are characteristic of a grate part of the coins from the towns: **Byzantion**, **Perinthos**, **Hadrianopolis**, **Philippopolis**. The coin emmissions with ship representation in Hadrianopolis and Philippopolis gives us a reason to admit that *naves actuaria* have sailed not only on sea, but also along the river Hebros (present-day Marica). This fact certainly confirms the *universal destination of these vessels*.

The strong local naval tradition and the prevailing local seafarers in marine trade obviously did not allow this, keeping thus their relevance both during the 2nd — 1st c.B.C., and during the 1st–3rd centuries A.D. However, over the seas and along the rivers in the Roman Age sailed the *universal sailing-rowing vessels* of the type *naves actuariae*, which had inherited the ancient local traditions related to the universal Homeric ship of the type *neos*.

ПЪТЯТ АНХИАЛО – МАРЦИАНОПОЛ: КЪСНОАНТИЧНИ СЕЛИЩА И УКРЕПЛЕНИЯ В ПРОХОД ДЮЛИНО НА ИЗТОЧНА СТАРА ПЛАНИНА

ХРИСТО ПРЕШЛЕНОВ

Проход Дюлино в Камчийско-Еминския дял на Източна Стара планина е един от двадесетте ясно очертани старопланински проходи, през които минават пътища със стратегическа значимост. По всяка вероятност през античната епоха местното население използува още толкова седловини, през които макар и по-трудно,е възможно пресичането на планината [1]. Охраната на пътя през проход Дюлино по билото на планината през късноантичната епоха се осигурява от взаимосвързана система от отбранителни, стражеви и наблюдателни съоръжения, разположени по и в близост до трасето му. Сред тях основна роля има почти непрекъснатата преградна стена (фиг. 1,1.) между Черноморския бряг при Обзор и р.Елешница на запад /на отделни участъци заменена от землен вал (фиг. 1,2) /, снабдена в уязвимите сектори с крепости, включени в нея или изградени в непосредствена близост. С тяхното проучване по различно време са се занимавали К.Иречек [2], К. Шкорпил [3], В. Бешевлиев [4], Ст. Недев [5], експедиция „Месамбрия – Хемус“ [6], Р. Рашев [7], П. Сузтал [8], АИМ –БАН и АМ Несебър [9].

Най-значим център в проход Дюлино през античната епоха е селището на естествено защитения рид Градището с 304 м надморска височина на около 2,5 км на северозапад по права линия от с. Паницово (фиг.1,3). Край западния и северния му склон протича р. Еркечка . На около стотина метра на североизток по склона има извор. Оттук се осъществява визуална връзка с морския бряг при Обзор и сигнална и оперативнотактическа с пътя на север за долината на р. Камчия. Наблизо е и разклонението за морския бряг по долината на р. Двойница и за крайбрежния път северно от Несебър. По второстепенни маршрути се достига южния бряг на р. Еркечка и р. Двойница. Тези естествени топографски предимства са усвоени от местното тракийско население. През къснокласическата и ранноели-

---

[1] **Ив. Христов**, *Планинска Тракия – население, култура и религия в древността*. София 1999, 72.

[2] **К. Иречек**, *Пътувания по България*. София 1974, 872 – 877.

[3] **К. и Х. Шкорпил**, *Североизточна България в географско и археологическо отношение*. НУНК VIII /1892/ 44 – 58; **K. Škorpil**, *Стратегически постройки вь черноморската область на Балканския полуостровь*. Byzantinoslavica II(1930)204 – 230.

[4] **V. Beševliev**, *Bemerkungen über die antiken Heerstraßen im Ostteil der Balkanhalbinsel*. Klio 51 (1969) 485; **V. Beševliev**, *Zur Deutung der Kastellnamen im Prokops Werk „De Aedificiis“*. Amsterdam 1970, 89 – 90, 139 – 140, 142 – 143 ; **В. Бешевлиев**, *Географията на България у византийските автори*. ИНМВ 23/1987/ 42 – 43.

[5] **Ст. Недев**, *Пътища между Марцианопол и Анхиало – Аетос през римската и ранновизантийската епоха*. ИВИНД 13/1972/ 160-173; **Ст. Недев**, *Бележки за античната пътна система в Източна България*. Векове V, 1 /1976/ 53 – 58.

[6] **П. Делев**, *Източна Стара планина*. В: Ал. Фол / съст./, Тракийски паметници. III. Мегалитите в Тракия II. Тракия Понтика. София 1982, 391 – 397.

[7] **Р. Рашев**, *Старобългарски укрепления на Долния Дунав /VII – XI в./*. Варна 1982, 11, 14, 50 – 55.

[8] **P. Soustal**, *Tabula Imperii Byzantini 6. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. Wien 1991, 133, 145.

[9] **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, Ст. Димова**, *Археологически проучвания на територията на община Несебър*. АОР –1995. София 1996, 114 – 116; **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, М. Донева**, *Теренни обхождания на територията на община Несебър*. АОР –1999.

нистическата епоха на най-високата североизточна част на рида се формира ясно изразен културен пласт, в който се срещат фрагменти от хиоски, тасоски и хераклейски амфори и амфорни печати, атически червенофигурни и чернофирнисови съдове, местна сива керамика и груби тракийски съдове със сивочерен цвят и релефна украса от хоризонтални ленти с коси насечки, вдлъбнати ямички и езичести издатъци [10]. На югоизток от рида по левия бряг на Алчак дере се срещат скални гробници и ниши [11]. Етнически това присъствие се свързва с нипсеите. На изток до морския бряг при Аристеум може да се търсят границите на територията /или поне на част от нея/ контролирана от местния династически дом, чиито взаимоотношения с Месамбрия Понтика са регламентирани договорно при Мопсиестий, Тарутин, Медиста, Котис и Садала[12].

През късноантичната епоха в условията на ескалираща варварска заплаха геостратегическите преимущества на рида са открити отново. В съответствие с новите полиоркетични изисквания по ръба на плоското било на рида, в подножието на чиито стръмни склонове от запад и север протича р. Еркечка, е изградена крепост с неправилна многоъгълна форма, ориентация север-северозапад – юг-югоизток и площ 4,0 ха. Достъпът до нея е възможен от юг по тясна седловина [13]. Крепостната порта е изградена по класическите канони в средата на южната стена с ширина около 3,5 м и е фланкирана от две кули. Така предижването до нея оставя нападателите за дълго уязвими с открит фланг. Този относително по-достъпен сектор е подсилен с ъглови и четири междинни /U-образни ?/ кули , издаващи се на около 4,5 м пред лицето на стената, разположени несиметрично на средно 30 – 35 м една от друга с възможност за взаимодействие между тях. Кули има и по западната стена, които както и куртината , са в опус имплектум с различна концентрация на счукани тухли в хоросана. След отстраняването на относително тънкия почвен хоризонт стената е изградена върху основната скала. На места по източната стена се забелязва субструкцията, издаваща се навън като едностъпален банкет Укрепената площ на селището е плътно застроена. На север-северозапад от крепостната порта е прокарана улица, край която личат деструкциите на постройки от ломен камък. В най-високата североизточна част на укреплението улицата извежда до раннохристиянска базилика, ориентирана изток-запад с отклонение 8° на изток [14]. По своята планова схема сградата попада сред „елинистическите“ трикорабни едноапсидни църкви – в преходната група между тези с издължен и тези със скъсен наос при съотношение наос – притвор – 12,40 м : 16,50 м = 3,72 : 4,95 , най-разпространена в Тракия през късноантичната епоха. При реализиран принцип на двустранна симетрия проектното съотношение между ширината на страничните и централния кораб е 2,75 м : 5,85 м = 1 : 2,12. Конструктивната система на сградата се създава от дървения двускатен покрив покрит с керемиди, свързаните с него гладки остъклени стени с дебелина 0,62 – 0,69 м и подпорите преразпределящи покривния товар посредством каменни бази /0,5 х 0,5м/, включени до две трети от ширината си в непрекъснати стилобати при ин-

София 2000 /под печат/.

[10] **Хр. Преславов, Д. Кожухаров, Ст. Димова**. *Проучвания на раннохристиянска базилика в укрепено селище „Голямо Еркечко градище", с. Паницово, община Несебър през 1996г. Научен архив на АИМ-БАН. София 1997.*

[11] **П. Делев**, *Източна...* 394 – 395.

[12] **Ал. Фол**, *Пътят Енос – Кабиле – Хем и земите на изток от него. Историко – географски очерк на областта до края на VI в. пр. н. е.* В: Ал. Фол /съст./, *Тракийски паметници...* 23, 27 –28; **G. Mihailov**, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. I*[2]. Serdicae, 1970, № 307.

[13] **Хр. Преславов, Д. Кожухаров, М. Донева**, *Теренни обхождания ...*

[14] **Chr. Preslenov**, *Frühchristliche Basilika der befestigten Siedlung beim Dorf Panicovo, Gemeinde Nessebar, Bulgarien.* In: Kongreßakten des XIV Weltkongresses für christliche

терколумний 2,75 м. Средната дебелина на стените и стилобатите съответства на 2 римски стъпки. Тя е кратна на ширините на наоса, притвора, трите кораба, както и на формиращите ги квадрати, съответно 0,69 м, 1,38 м, 2,75 м, 4,13 м, 5,50 м и изглежда е основен проектен модул на сградата. Художествено пластичното въздействие на вътрешното пространство се постига посредством положена аффреско върху двупластова мазилка стенна живопис. Долният декоративен регистър включва правоъгълни пана с вписани в тях кръгове, ромбове и триъгълници

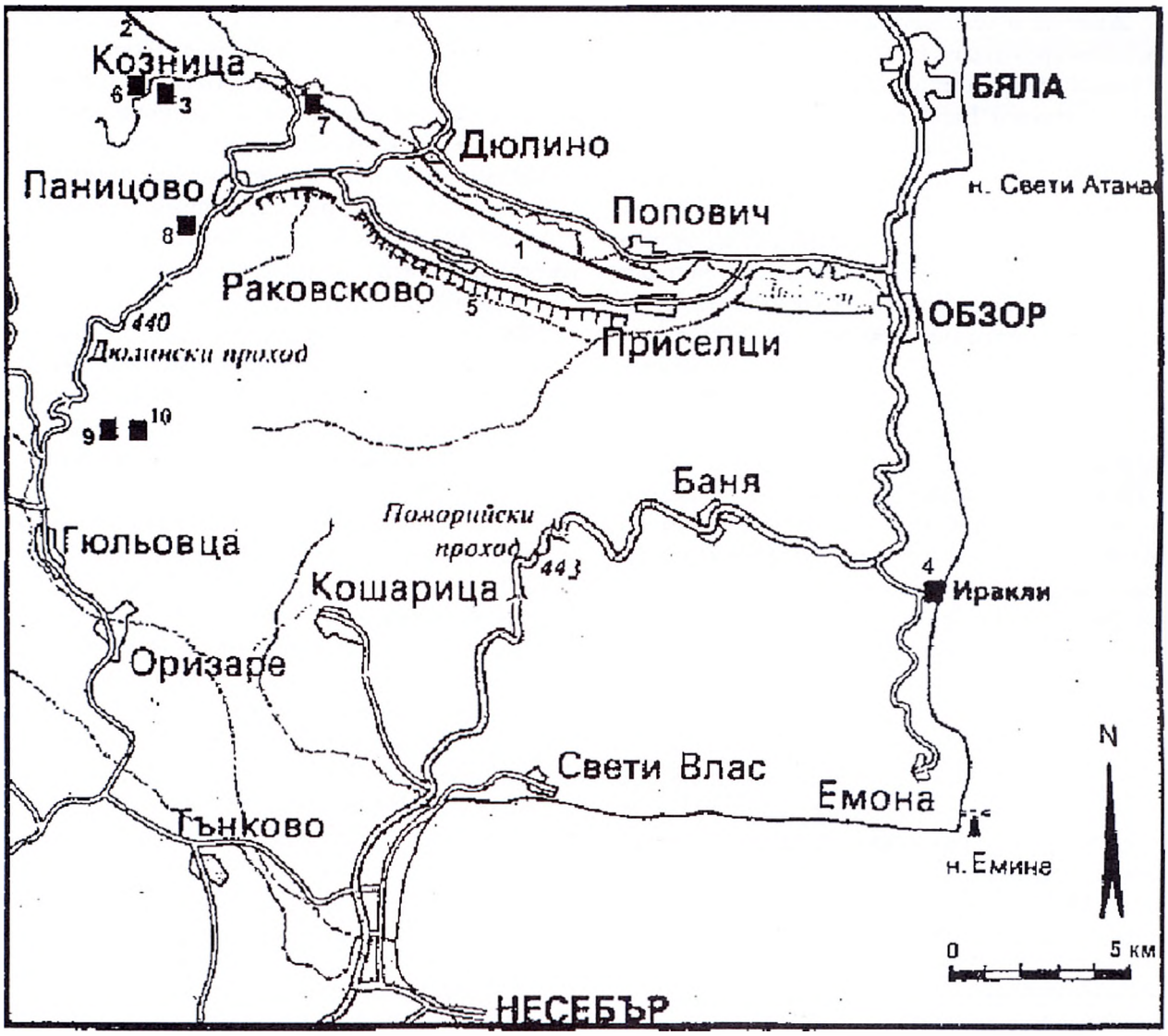

Картографска основа: по Южно Черноморско крайбрежие 1: 400 000. Картография ЕООД, 1998.

Фиг. 1. Късноантични селища и укрепления в проход Дюлино – Източна Стара планина

и разположени в рамка около тях растителни орнаменти изпълнени със свободна ръка. Над тухлената подова настилка паната са ограничени от непрекъснат перваз с бяла, червена и бялочерна ивица. Колоритът включва още кобалтово синьо, ултрамарин, розово, малахитово светло- и тъмнозелено, черно.

Животът в селището в организирана форма прекъсва през първата четвърт на VII в. Следите от опожаряването му засега са най-ясно доловими в базиликата. Върху пода ѝ сред овъглени греди, гвоздеи, керемиди и прозоречно стъкло се срещат фрагменти от глинени и стъклени съдове с конвексно дъно с умбо в центъра и глинени еднофитилни крушовидни лампи с отворен диск и канал. Според обхвата на укрепената си площ, плътността на застрояване и урбанитета си селището е от категорията на не- или полуградските укрепени средища. То е стратегически център, край който преминава едно от пътните трасета [15] за Марцианопол, сигнализирано с милиарни колони. Една от тях, открита в м. Градището при с. Паницово, е поставена по време на управлението на император Юлиян през 361-362 г. и преизползувана при съвместното управление на Валентиниан, Валент и Грациан между 367 и 375 г. [16], изглежда във връзка с пребиваването на император Валент и армията му в Марцианопол и Дуросторум [17]. Този удобен маршрут се използува и от местното тракийско население. В надпис открит от иманяри в раннохристиянската базилика се съобщава, че Флавий Зенис, баща на 12 деца, centenarius от XI Клавдиев легион в Дуросторум е прослужил двадесет години през първата половина на IV в. в оръжейните работилници на Марцианопол [18]. Освен по отношение на военния набор, селището и административно принадлежи на Втора Мизия, оставайки на линията на или северно от намиращите се в тази провинция според Прокопий Херкуленте /с днешна локализация при нос Кочан в землището на с. Баня, община Несебър (фиг.1,4)/ и Скатрина [19]. При опитите за локализация на второто укрепление – известната от римските итинерарии пътна станция Скатре – по-често се предпочитат укрепени обекти в триъгълника с. Дюлино – с. Козница – с. Паницово [20]. Вероятният тракийски произход на името [21] и посочените военностратегически, комуникационни и топографско-урбанизационни показатели поставят укрепеното селище на рида Градището при с. Паницово сред потенциалните за идентифициране с пътна станция Скатре центрове по билото на Еминска планина.

На около 30 м пред южната порта минава път, които на югоизток е преграден със землен вал с ров, свързващ го с главната линия на късноантичната преградна стена (фиг.1,1) и вал (фиг.1,2) по южния бряг на р. Двойница от морския бряг при Обзор до р. Елешница на запад. На места на този участък те са преустроени и използувани и през Ранното Средновековие – свидетелство за значението на пътя и след основаването на Българската държава. От VIII в. той се охранява вече от изградените на билото на Еминска планина по южния склон на вододелното възвишение валове с ров от юг [22] (фиг.1,5). Защитниците на това внушително ранносредновековно гранично землено отбранително съоръжение не използуват крепостта, разрушена вероятно при някое от аварско-славянските нападе-

Archäologie. Wien (im Druck).

[15] За тях вж. **P. Soustal**, *Tabula...*, thematische Karte.

[16] **Ил. Бонева**, *Нов епиграфски паметник от пътя Анхиало – Марцианопол*. Векове XVIII, 5 /1989/ 73 – 74.

[17] **В. Велков**, *Сведенията на Темистий за Тракия*. Сб. Г. И. Кацаров II. София 1955, 246 сл.

[18] **Г. Михайлов**, *Epigraphica*. ИНМБ II /1965/ 150 – 153.

[19] **V. Beševliev**, *Zur Deutung der Kastellnamen...* 89, 139 – 140.

[20] **К. Иречек**, *Пътувания...* 876; **V. Beševliev**, *Zur Deutung Kastellnamen...* 89; **Ст. Недев**, *Пътища...* 170.

К.Шкорпил локализира Скатре по друго трасе, включващо се в това през проход Дюлино на северозапад от с. Солник, Варненска област /**К. и Х. Шкорпил**, *Североизточна България...* 45/.

[21] **V. Beševliev**, *Zur Deutung der Kastellnamen ...* 140.

ния между 584 и 626г [23], по първоначалното ѝ предназначение. Тяхното присъствие се долавя при източната крепостна стена и в централния и северния кораб на раннохристиянската базилика, където над падналия и грубо подравнен керемиден покрив се откриват фрагменти от кухненски и трапезни съдове, сред които преобладават разнообразни по форма гърнета с врязана украса, земеделски и занаятчийски инструменти /ръкавести лемежи, мотики, обков на дървени лопати, косери, ножове, поти, шлака, прешлени за вретено/. Територията на селището е обитавана и след превръщането на старопланинските валове от гранична във вътрешноукрепена линия след началото на IX в, когато с договора от 814 г. границата на България се премества на юг по вала Еркесия. Сред ранносредновековната керамика в селището се срещат сивочерни гърнета с врязана украса от хоризонтални успоредни и/или вълнисти линии в различни комбинации, някои пресечени от снопчета начупени линии и набождания, с плоски дъна и силно извити или заоблени венчета [24].

Чрез локални пътни трасета селището се свързва с укрепленията (фиг.1,6-7), включени в или свързани с късноантичната отбранителна стена и валът по южния бряг на р. Двойница – р. Еркечка , които участват и в охраната на подстъпите към пътя в прохода от север. На северния бряг на р. Еркечка на рида в местността Фидан пунар, на около 1,0 км на северозапад от селището е изградено укрепление с почти правилна четириъгълна форма по плановата схема „квадрибургиум“, ориентирано по географските посоки (фиг.1,6). Има площ от 0,1 ха с кули в ъглите, прост вход от запад и стени от ломен камък на бял хоросан с дебелина около 2,0 м. Намира се във визуално-съобщителна и оперативна връзка с укрепеното селище на рида Градището, а посредством вал с ров от изток по продължение на западната му стена се свързва с късноантичната защитна преграда между р. Еркечка и р. Куру Камчия, преустроена и използвана на този участък през Ранното Средновековие [25] (фиг.1,2).

На около 5,0 км на изток по течението на р. Еркечка на тераса след вливането ѝ в р. Двойница в местността Гермето се намира друго укрепление включено в преградната стена (фиг.1,7). Има петоъгълна форма, ориентация изток-запад, площ около 0,6 ха, кули в ъглите /в югоизточния и североизточния ъгъл – U-образни/ с дебелина на стените 1,75 – 2,00 м, изградени в опус микстум. От югоизточния ъгъл на укреплението преградната стена също в опус микстум с дебелина 1,2 м на изток достига р. Диля дере [26] (фиг.1,1).

Пътят по билото на планината югоизточно от рида Гильов ръг, на около 1,0 км югозападно от с. Паницово се охранява от каменна преградна стена с включено в нея укрепление Градището и вероятно от вал, понастоящем напълно разрушени. Те участват в защитата на прохода и през Ранното Средновековие, като усилват изградените български гранични землени укрепления [27] /фиг. 1,8/.

От юг подстъпите на пътя през прохода се охраняват от крепост разположена на заравненото било на рида Голямата чука над Бяла река (фиг.1,9). Има неправилна шестоъгълна форма, площ около 0,4 ха и прост вход от юг-югоизток.

[22] **Р. Рашев**, *Старобългарски укрепления*... 53, 55.

[23] За тях вж. **Хр. Димитров**, *Аварите и Малка Скития* /565 – 626/. ИПр. XLVIII, 8 – 9 /1992/ 108, 111, 115 –118.

[24] **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, М.Донева**, *Археологически проучвания на късноантично укрепено селище при с. Паницово, общ. Несебър – обект „Раннохристиянска базилика". АОР – 1999. София 2000 /под печат/.*

[25] **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, М. Донева**, *Теренни обхождания* ... За укреплението и вала вж. и **K. Škorpil**, *Стратегически постройки*... 212 – 213; **Р. Рашев**, *Старобългарски укрепления*... 55.

[26] **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, М. Донева**, *Теренни обхождания*... За Караманджа кале вж. и **K. Škorpil**, *Стратегически постройки*... 209 – 210.

[27] **K. Škorpil**, *Стратегически постройки*... 227 – 228; **П. Делев**, *Източна*... 392-393; **Р. Рашев**,

Изградена е от ломен камък на хоросан с оскъден примес на счукани тухли и дебелина на стените около 2,7 м На изток-югоизток е в пряка визуално-сигнална и пътна връзка с крепостта на рида Вълска чука /предполагаема площ около 1,3 ха/ (фиг.1,10), откъдето се осъществява визуален контрол на придвижването по пътя от долината на р. Хаджийска на север към прохода [28]. Крепостта на рида Голямата чука запазва стражеви и наблюдателни функции и през Ранното Средновековие – на територията му освен фрагменти от късноантични битови и амбалажни съдове се срещат и фрагменти с врязана украса от хоризонтални и вълнисти линии с набождания над тях и белоглинени съдове.

Доказал в резултат на хилядолетно развитие своите военностратегически и комуникационни предимства, пътят през проход Дюлино запазва значението си и в структурата на съвременната пътна мрежа по Българското Черноморие.

THE ROAD ANCHIALO-MARCIANOPOL:LATE ANTIQUE SETTLEMENTSAND FORTIFICATIONS IN THE PASS OF DYULINO IN THE EASTERN PART OF STARA PLANINA MOUNTAIN

Christo Preshlenov

The pass of Dyulino in the Kamchiya/ Emine part of Eastern Stara Planina Mountain is one of the twenty well-defined mountain passes where strategically important roads lead through. The road protection through the pass during the late antiquity was ensured by an interrelated system consisting of fortification, guard and observation facilities on the mountain ridge near its roadbed. The most significant center in the pass is the settlement on the naturally defended hill „Gradishteto" (340 m upon the sea level) that lies about 2,5 km to the Northwest of the village Panicovo (Fig.1,3) . In the 5th–4th c. BC a clearly shaped culture stratum formed out on its territory whose ethnic bearers were the Thracian tribes of Nipsei. During the late antiquity a fortress with an irregular polygonal form was constructed at the end of the plain crest (orientation north-northwest and area of 4,0 ha). To the north-northwest of the fortress wall a street was traced in which the destructions of a building of crumbled stones are visible. On the highest northeast part of the hill the street leads to the settlement's early Christian basilica. Its planning puts it among the churches with three aisles and one apse. The artistic and plastic effect of the inner space is achieved by a mural painting laid affresco on a two-stratum coat.

By the area of the fortress, density of overbuilding and urbanity the settlement represents the category of semi-urban fortified centers. The organized life discontinued there after some of the assaults of the Avars and Slavs between 584 and 626. In the early Middle Ages the settlement was inhabited by the guards of the walls constructed on the south slope of the crest of Eminska Mountain on the watershed with moats to the South (Fig.1,5) . This situation continued even after it turned from a borderline into an inner fortified line after the beginning of the 9th c. A leading role in the defense of the approach to the road in the pass to the North had the 40 km long late antique barrage wall (in some sections represented by a rampart) between the Black Sea coast near Obzor and Eleshnica river to the West with the related fortifications (Fig.1,1,2). Among the latter is the erected at the north bank of Erkechka river 1,0 km to the Northwest of the fortified settlement near the village Panicovo quadrangular fortification with an area of 0,1 ha (Fig. 1, 6). A rampart with a moat connected it to the main defense barrier and the embraced in the wall five-cornered fortification with an area of 0,6 ha. The latter was constructed on a river terrace at the Erkechka river's mouth into Dvoinica river by the village Koznica (Fig. 1, 7). To the South the fortress with an irregular six-cornered form and an area of 0,4 ha guarded the pass on the hill over Byala River near the village Gilyovca (Fig. 1,9). It possessed a signal and way connection to the neighboring fortress on the Valska chuka (with an area of perhaps 1,3 ha) (Fig.1.10) where from the visual control over the road in the Hadziyska river valley to the North was used.

Старобългарски укрепления... 53.

[28] **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров, М. Донева.** *Теренни обхождания...* За крепостите на Голямата чука и на Вълска чука вж. и **П. Делев,** *Източна...* 392.

СВЕДЕНИЯТА НА СВ. АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ ЗА ТРАКИЯ И ДАКИЯ ПРЕЗ 4 в. сл. Хр.

СТАНИСЛАВА СТ. СТОЙЧЕВА

Св. Атанасий Александрийски (ок. 293\8 г. – 02. 05. 373 г.) е един от най-известните и почитани, още през античността, църковни учители и писатели. Той оставя внушително литературно наследство[1]. В значителна част от прозведенията на св. Атанасий Александрийски откриваме сведения за светската и църковна история на диоцезите Тракия и Дакия през 4 в. Избрахме да се спрем подробно на тази тематика защото св. Атанасий е единственият от християнските писатели, познавал отвътре историята на Балканските провинции през първата половина на 4 в. Освен това, историко-догматичните произведения на св. Атанасий не са издавани на български език[2], въпреки тяхната фундаменталост

[1] Отбелязваме 3 апологии; т.нар. история на арианите (Послание до монасите); 1житие; 1сказание; 2 окръжни послания (енциклики); 3 синодални писма (енциклики); 1 послание за съборите; 1 послание до император Йовиан; 15 писма (послания)до частни лица; 2 писма до иноци; 39 празнични (пасхални) послания; 6 слова; 1 трактат за девството и фрагменти от слова за девството; фрагменти от аскетични трактати; тълкувания върху Псалмите, Песен на Песните, Еклезиаст, Генезис; фрагменти от тълкувания върху Книга на Йов, Евангелия от Лука и Матей и Първо послание на ап. Павел до Коринтяни. Известни са и няколко произведения със съмнително авторство и множество апокрифни догматични текстове, приписвани на св. Атанасий (срв. J. Quasten, Patrologia. I padri graeci. Torino ed. Marietti 1980, 32 – 37, 67 – 68). Ed. princeps: B. Athanasii archiepiscopi Alexandriae opera quae reperiuntur omnia ex officina Commeliana. Heidelb. 1 -2 (1600 – 1601) (гръцки текст). Ed. post.: Maxima bibliotheca veterum patrum et antiquorum scriptorum ecclesiasticorum, primo quidem a M. de la Bigne in lucem edita. Lugdun 1 – 27 (1677 – 1707) (в латински превод); Sancti patris nostri Athanasii ... Opera omnia extant. Accurante B. de Montfaucon. Paris 1 – 3 (1698, 1700) (гръцки текст с латински превод); Collectio nova patrum et scriptorum graecorum. Accurante B. de Montfaucon. Paris 1 – 2 (1706) (включва неиздавани текстове на св Атанасий); Bbibliotheca veterum patrum antiquorumque scriptorum, postrema lugdunensi longe locupletior atque accurantior. Edidit Gallandius. Ven. 1 – 5 (1765 – 1781); Sancti patris nostri Athanasii ... Opera omnia extant. Accurante N. A. Giustiniani. Patav. 1 – 4 (1777) (включва неизвестни текстове и допълва Montfaucon); Sancti patris nostri Athanasii ... Opera omnia extant. t. 1-4. Patrologiae cursus completus. Series graeca. Accurante et recognescente l' abbe Y. – P. Migne. Paris 25 – 28 (1857 – 1866) (изданието се основава на Montfaucon и Giustiniani); два руски превода – Творения иже во святых отца нашего Афанасия, архиепископа Александрийского в 4 ч. Москва 1851 – 1854 (по Montfaucon) и Творения иже во святых отца нашего Афанасия, архиепископа Александрийского в 4 ч. Свято – Троицкая Сергиева Лавра 1902 – 1903 (по Y. – P. Migne). От края на 19 в. в Берлинската Академия започва работа по събиране и систематизиране на Атанасиевите манускрипти (69 бр.). През 1934 – 1935 са публикувани първите части от критическото издание на H. G. Opitz – Athanasius Werke herausgegeben im Auftrage der Kirchenvater – Kommission der Preussischen Akademie der Wissenschaften von H. G. Opitz. II. 1. Die Apologien. Berlin – Leipzig (1934); III. 1. Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites. Berlin – Leipzig (1935). През 20-те и 30-те години на 20 в., върху Атанасиевите текстове работят също J. Lebon, R. P. Casey и Ed. Schwartz. Работата на изчезналия по време на нацисткия режим, Opitz е продължена след Втората Световна война от W. Schneemelcher и M. Tetz, а във Франция – от J. M. Szymusiak, Ch. Kannengiesser и др. В последно време в областта работи K. Metzler. В настоящата статия се придържаме основно към изданието на H. G. Opitz. Позоваваме се на Migne, PG, 25 – 26 за Tomus ad Antioh., Epist. ad Iov., Ad Afros., Epist. ad episc. encyclica, Epist. enc. ad episc. Aeg; De Syn., Ad Drac. и Epist. Fest. (гръцки вариант), които нямат нови критични издания.

[2] На съвременен български език са преведени само отделни редове от „Апология срещу арианите“ и от „История на Арианите“ – срв. В. Пандурски, Св. Атанасий

за християнската история и въпреки популярния на Балканите култ към светеца[3].

Тук правим необходимото уточнение, че св. Атанасий не е историк. Той пише най-често апологии и енциклики, в които естествено повече полемизира, отколкото регистрира и анализира. Това е обяснимо, взимайки предвид целите на автора – защитата на ортодоксалната вяра и собственото му оневиняване пред властите[4].

Св. Атанасий бил роден в град Александрия (Египет) в християнско семейство. Светско и църковно образование получил в родния си град. В тази връзка, Григорий Назиански отбелязва, че младият Атанасий „употребил малко време за изучаване на светските науки“[5] и наблегнал на Светото писание. Рано св. Атанасий бил забелязан от епископ Александър Александрийски, който го взел под свое покровителство[6]. През 319 г. св. Атанасий бил ръкоположен за дякон, а през 325 г. присъствал на Никейския събор като презвитер – секретар на Александрийския епископ. От 08. 06. 328 г. до смъртта си на 02. 05. 373 г. св. Атанасий Александрийски бил епископ на град Александрия и най-авторитетен египетски духовник[7].

Още съвременниците на Александрийския епископ оценявали неговите личност и дела в двете крайности. От една страна делото и учението на св. Атанасий били възприемани като закон за ортодоксията[8]. Другата част от античния свят го описвала като човек, „...който сам се смятал за по-важен, отколкото имал право и се бъркал в чуждите дела“[9]. Крайното отрицание и сляпата привързаност към св.Атанасий, регистрирани в античните текстове, свидетелстват за значимостта на „феномена Атанасий“ в историята на 4 в.

Популярният мит представя св. Атанасий като непримирим защитник и пропагандатор на Никейската Вяра още от 325 г.[10] Така един от първите изследователи на живота и творчеството на св. Атанасий – Fr. Bohringer – пише: „Атанасий и тържеството на Никейската Вяра са толкова тясно свързани, че е невъзможно да се отдели едното от другото“[11]. Този силен израз не-

---

Александрийски на събора в град Сердика – София. Духовна култура 36. 1 (1956), 27 – 33; В старобългарски превод съществуват „Четири слова срещу Арианите“ (A. Vaillant, Discours contre les Ariens de saint Athanase. Version slave et traduction en francais. Sofia 1954) и „Житие на Антоний Велики“ – срв. И. Цоневски, Атанасий Александрийски – в: КМЕ 1 (1985), 135 – 136; Е. Коцева, Атанасий Александрийски – в: Д. Петканова (съст.), Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. София 1992, 44 – 45.

[3] В. Пандурски, op. cit., 28. Православната църква чества св. Атанасий Александрийски на два пъти : на 31 януари нов стил\18 януари стар стил (дата на завръщането му от първото изгнание през 338 г.) и на 02. 05. (датата на смъртта). За историко-културната интерпретация на честването на св. Атанасий и на Атанасов ден – Ал. Фол, Тракийският Дионис. Книга втора : Сабазий. София 1994, 187 – 189; 208 – 211, 229, 231, 234, 244 – 245 и Д. Ботева, Етрополският свети Атанас, Сабазий и прорицалището на бесите. Минало 3. 2 (1996), 18 – 28.

[4] Св. Атанасий бил подсъдим по ред държавни и църковни обвинения: за неканонично ръкополагане в епископски сан (Philost. H. E. II, 11); за неправомерно налагане на данъчни повинности върху цял Египет, за възпрепятстване на износа на египетско зърно за Константинопол за поругаване на светия олтар и обредна посуда и накрая по обвинение в убийство и магьосничество (Athan., Apol. contra Arian., 9 – 12, 17 – 18, 60 – 65). Срв. Amm. Marc., XV 7, 8, който отразява популярната сред езичниците и арианите версия за обвиненията срещу св. Атанасий.

[5] Greg. Naz., Orat. XXI, 5

[6] Greg. Na z., Orat. XXI, 9

[7] За биографията на св. Атанасий:А. В. Горский, Жизнь святого Афанасия Великаго, архиепископа Александрийского. Свято – Троицкая Сергиева Лавра 1902; Г. Шавелски, Свети Атанасий Велики – светител на църквата и светилник на православието. София 1924. Ed. Schwartz, Zur Geschichte des Athanasius (Gesammelte Schriften, Bd. III). Berlin 1959; M. Tetz, Zur Biographie des Athanasius von Alexandrien, Zeitschrift für Kirchengeschichte. (1979), 158 – 192; A. Martin, Athanase d'Alexandrie et l'eglise d'Eggypte au IV – e siecle (328 – 373). Rome : Ecole francaise de Rome 1996

[8] Sozom. H. E. II, 17, a Sulp. Sever, Chron., II 36 го нарича episcopum jurisconsultum.

[9] Amm. Marc., XV 7, 7

[10] Socr. H. E. I, 8; Sozom. H. E. II, 17; Theod. H. E. I, 26

[11] Fr. Bohringer, Athanasius und Arius (Die griechischen Vater des dritten und vierten Jahrhunderts, II Hälfte). Stuttgart 1874, 581

съмнено е верен, ако не забравяме, че про-Никейската работа на св. Атанасий започва едва от средата на 4 в. До това време св. Атанасий не споменава в произведенията за Никейската Вяра или за термина „омоусиос“[12]. Във всички случаи, било то заради ревностна защита на ортодоксията, било то заради защитата на собствената си кауза, св. Атанасий прекарал повече от 15 г. в заточение и гонение (от общо 47 г. на епископско служение). Бил низлаган пет пъти от епископски сан и пет пъти бил в изгнание от Александрия: през 336 – 338 г.; през 339 – 343 г. (през 346 г. той се завръща в Александрия); през 355\6 – 361 г.; през 362 – 363 г. и през 365 – 366 г.[13] По време на своите заточения св. Атанасий Александрийски пребивава в Тиваидската пустиня, в Галия и не на последно място – на Балканите. В Балканските провинции виждаме Атанасий на два пъти и то в разстояние само на пет години. През 338 г. Александрийският епископ пребивавал в град Виминациум[14] (провинция Горна Мизия, диоцез Дакия), а през 343 – 344 г. живял близо година в градовете Сердика и Наисос[15] (провинция Вътрешна Дакия, диоцез Дакия). Освен това св. Атанасий бил предварително добре запознат с географията, историята и етническата картина на балканските провинции[16]. Естествено, познавал и свидетелствата за разпространението на апостолското слово на Балканите[17].

Ще направим опит за систематизация на сведенията на св. Атанасий за Тракия и Дакия през 4 в. Най-общо те се свеждат до четири големи теми: съборни деяния за 325 – 369 г.; гонения срещу ортодоксални епископи.; императорски престои и походи; оръжейни фабрики. Приемаме този тематичен подход за работа, защото Атанасиевите сведения за Тракия и Дакия не са свързани единствено с авторовите престои тук, за разлика от сведенията на късноантични автори, като Темистий[18] например. Св. Атанасий винаги е бил добре информиран за случилото се на Балканите и неговите сведения хронологически обхващат един голям период (325 г. – 369 г.), далеч надхвърлящ времето на двата Атанасиеви престоя в диоцеза Дакия. Това явно се дължало и на непрекъснатите епистоларни контакти на св. Атанасий с епископи от западните[19] и от балканските[20] провинции. Така например, св. Атанасий водил интензивна кореспонденция с епископ Александър Тесалоникийски. Тук отбелязваме няколко особености при Атанасиевите методи на събиране на информация. Св. Атанасий получавал информация от първа ръка, но и му били препредавани сведения от трети лица[21]. Били му изпращани и документи на трети лица. В случаите, когато последните били на латински език, св. Атанасий изисквал и съответния гръцки превод[22]. За съжаление понякога св. Атанасий не прави разлика относно степента на достоверност на препредаваната информация. Що се отнася конкретно до известията, (пре)предавани от Александър Тесалоникийски, то е задължително да се отчете религиозната конфронтация на последния с дакийските епископи[23]. Накрая, повечето от балканските епископи (ортодокси и ариани) св. Атанасий познавал лично и обикновено проследявал техния жизнен път. Та-

---

[12] J. N. D. Kelly, Early christian creeds. New York 1976, 257 – 258

[13] H. Lietzmann, Chronologie der ersten und zweiten Verbannung des Athanasius – in: H. Lietzmann, Kleine Schriften, Bd. II. Berlin 1958, 251 – 259; Ed. Schwartz, op. cit., 328 – 329

[14] Athan. Apol. ad Const., 5

[15] Athan. Apol. ad Const., 4

[16] Athan. Contra Gentes, 23, 25

[17] Athan. Ad Drac., 4

[18] V. Velkov, Themistius as a source of information abouth Thrace – in : V. Velkov, Roman cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam 1980, 171 – 172

[19] Athan., Apol. contra Arian., 51 – 52, 58; Hist. Arian. 26, 44

[20] Athan., Apol. contra Arian., 65 – 66

[21] ibid

[22] Athan., Hist. Arian. 26, 44

[23] St. Stoytcheva, Bischop Protogenes of Serdica. His life and theological views (335 – 351). Byzantinoslavica 60. 2 (1999) (под печат).

ка при св. Атанасий откриваме много общо с Либаний, що се отнася до поддържането на епистоларни контакти[24].

Основните въпроси които поставяме в настоящата статия, са дали очевидството на св. Атанасий се е отразило на достоверността на неговите сведения за Тракия и Дакия и как би се проявило едно евентуално авторово пристрастие?

СЪБОРНИ ДЕЯНИЯ

Хронологически най-ранни са сведенията на св. Атанасий за участието на църквите от Тракия и Дакия в заседанията на Първия вселенски събор в Никея през 325 г. Прави впечатление, че това са единствено текстове от категорията на т. нар. списъчни изложения. Необходимо е да припомним, че св. Атанасий е работил целенасочено по съставянето на различни списъчни изложения. Именно той възстановява и публикува през 362 г. листата на присъствалите в Никея епископи[25].

Св. Атанасий съставя две Никейски листи, в които откриваме сведения за църквите и епископите от Тракия и Дакия – листата в Ad Iov. imp., 2 и тази в разгледаната от нас обстойно Epist. enc. ad ep. Aeg., 8[26]. Листата в Epist. enc. ad ep. Aeg., 8 освен че подрежда църквите по географски признак, отразява и тяхното място в църковната йерархия към 325 г. Тракийските епископи са вписани в края на листата. Челно място е отредено на епископите от диоцеза Дакия, непосредствено след Антиохийските и Римските епископи. Разглежданата листа отбелязва поименно участието на епископи от дакийските провинции Горна Мизия и Вътрешна Дакия на Никейския събор (Протоген Сердикийски и Кириак Наисоски)[27]. Като тракийски представители са отбелязани единствено епископи от провинция Европа[28]. Листата в Ad Iov. imp., 2 е съставена по епархии. Тя също отбелязва присъствието на представители на Горна Мизия и Вътрешна Дакия на Първия Вселенски събор. Но за разлика от предходната листа тук не е включена нито една църква от Тракия. Така за св. Атанасий явно е било сигурно само присъствието в Никея (325 г.) на епископите от диоцеза Дакия.

Участието на епископи от Тракия и Дакия в църковните събори от 335 – 336 г. (съборите в Тир, Йерусалим и Константинопол) е засвидетелствано в произведенията на св. Атанасий. Тракийски и дакийски епископи виждаме да участват в една от най-важните комисии, съставени по време на Тирския събор (335 г.), а именно известната следствена комисия, изпратена в Мареотис, Египет, да разследва св. Атанасий Александрийски[29]. Тук виждаме за пръв път имената на двамата млади епископи-ариани Урсакий от Сингидунум и Валенс от Мурза – „млади по възраст и нрав“[30], според св. Атанасий. В комисията е бил включен и най-известният за това време тракийски епископ – арианският писател Теодор Хераклейски. Същите трима епископи виждаме и като участници на последвалия Константинополски събор (февруари 336 г.)[31]. В случая представлява интерес това, че св. Атанасий дава неточна представа за числеността и участието на балканските епископи в Константинополския събор[32]. Съпоставяме сведенията на

[24] Г. Л. Курбатов, Либаний о Фракии. ИИИ 11 (1962), 153 – 154

[25] Socr., H. E. I., 13; А. Спасский, История догматических движений в эпоху вселенских соборов. Москва 1996, 208 no. 1, 431 – 432; За т. нар. Synodicon на св. Атанасий – Ed. Schwartz, op. cit., 77 – 82; E. Honigmann, Sur les listes des eveques participant aux conciles de Nicee, de Constantinople et de Chalcedoine. Byzantion 12 (1937), 333 – 334

[26] Ст. Стойчева, Атанасиевата Epistola encyclica ad episcopos Aegypti et Lilbyae, 8 като извор за балканския епископат през 325 – 358 г. – в : Jubilaeus III в памет на Б. Геров. София 2000, 127 – 135

[27] Ст. Стойчева, op. cit., N. 5, 7 b,

[28] Ст. Стойчева, op. cit., N. 12. 1, 2

[29] Athan., Apol. contra Arian., 13, 28, 72 – 76

[30] Athan., Apol. contra Arian., 13

[31] Athan., Apol. contra Arian., 87

[32] За дейността на Константинополския събор – St. Stoytcheva, op. cit

св. Атанасий с Историческите фрагменти на Хиларий Пиктавийски[33] и отбелязваме, че текстът на св. Атанасий пропуска присъствието на най-известните Дакийски епископи – Протоген Сердикийски и Кириак Наисоски. Този факт намира лесно обяснение, като се вземе предвид това, че на събора православните епископи на Сердика и Наисос, заели про-арианска позиция и осъдили св. Атанасий на заточение. Протоген Сердикийски пък се проявил като официален обвинител на съдения от събора православен епископ Маркел Анкирски[34].

Най-голям дял сред разглежданите текстове заемат тези, посветени на Сердикийския събор от 343 – 344 г. Тези сведения на св. Атанасий бяха подложени на справедлива научна критика още в началото на 20 в. от проф. А. Спасский[35]. Тук е особено важно да се подчертае, че за Сердикийския събор св. Атанасий пазел най-скъп спомен. Това естествено се дължало на факта, че след близо десетгодишен съдебен процес, най-накрая в Сердика св. Атанасий бил оправдан и реабилитиран[36]. Св. Атанасий считал Сердикийското постановление дори за по-авторитетно от това на Римския събор (341 г.). Накрая, в Сердика били осъдени личните врагове на св. Атанасий и последният смятал това за своя лична победа. По тези причини нашият автор смело нарича събора „великия Сердикийски събор“ и го смята за единствения църковен събор, достоен за упоменаване редом с Никейския събор (325 г.)[37].

Атанасиевите сведения за деянията на Сердикийския събор са поместени главно в „Апология срещу арианите“ и в „История на арианите“. „Апология срещу арианите“ помества енциклики на Западните отци от Сердикийския събор, предадени чрез дословен цитат[38], но не и нарративен авторов текст. В същото време, тези енциклики представляват само малка част от Сердикийските документи и са подбрани явно тенденциозно. Така например, липсват писмата на Западните (ортодоксални) отци до Констанций II и до Римския епископ, писмото на председателстващите на събора (Протоген Сердикийски и Осий Кордовски) до Рим, текстът на Сердикийския Символ на Вярата. Не е поместен нито един арианski документ от Сердика. Затова пък почти всички поместени от св. Атанасий документи са били адресирани до епископите в Египет, Либия и Мареотида т. е. до подчинените на св. Атанасий църкви и епископи. Двете Атанасиеви послания, писани в Сердика през 343-344 г., също са били отправени до подчинените му епископи[39]. Всъщност, всички западни епископи, в това число и Юлий Римски, се запознавали с делото срещу св. Атанасий само чрез документи, създадени от св. Атанасий и от подчинените му духовници[40]. Може да се мисли, че в случая има и целенасочено игнориране на арианските документи от страна на св. Атанасий. Тези арианski документи били преведени за пръв път на латински език едва към 356 – 359 г., а с текста на Никейския Символ западните епископи били запознати от арианските лидери през 355 г.[41] В казаното дотук виждаме голямата разлика между сведенията на св. Атанасий и Историческите фрагменти на Хиларий Пиктавийски, които също представляват сбирка от документи, но показват и ортодоксалното и арианското виждане за събора. Тук сме напълно съгласни с проф. Спасский, че по-дос-

[33] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 3

[34] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 3, 1. 14, 1. 27

[35] А. Спасский, op. cit., 324 no. 2

[36] Athan., Apol. contra Arian., 1

[37] Athan., Apol. de fuga., 26; Epist. enc. ad episc. AEg., 7

[38] Athan., Apol. contra Arian., 36 – 50

[39] Двете писма са запазени в латински вариант (Migne PL 56, 850 – 854; C. H. Turner, Ecclesiae occidentalis monumenta iuris antiquissima. Oxonii I. 2 (1899), 654 – 662) и са със спорно авторство. Авторството на св. Атанасий е отхвърлено от C. J. Hefele Histoire des Conciles. Paris I. 2 (1907), 811 – 812, но е възприето от J. Zeiller, Les origines chretiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire Romain. Paris 1918, 242 – 243 и от Ed. Schwartz, op. cit., 60

[40] А. Спасский, op. cit., 324 no. 2

[41] J. N. D. Kelly, op. cit., 258

товерният източник за историята на събора е Хиларий Пиктавийски[42]. Още повече, че големите църковни историци от 5 в. излагат и Сердикийските събития с думите на св. Атанасий.

Атанасиевата „История на арианите" помества авторов разказ за събитията от 343\4 г., следващ текста на енцикликите от „Апология срещу арианите"[43]. Но „История на арианите" внася някои важни подробности относно външната страна на събора и контактите между ортодокси и ариани в Сердика[44]. Ще се спрем именно на тези сведения, често пренебрегвани в научната литература.

Откриваме сведения за престоя на западните и източните епископи в град Сердика. Източните отци, 73 на брой, били настанени в императорската резиденция (palatium)[45]. Но за това къде били настанени западните отци, близо 100 на брой, св. Атанасий не споменава нищо. L. W. Barnard предположи, че ортодоксите са били настанени в сердикийския praetorium[46]. Според личното свидетелство на епископ Осий Кордовски, предадено от св. Атанасий, самият Осий (съпредседател на събора) бил настанен в сградата на Сердикийската епископия[47]. Това е най-ранното и единствено за 4 в. сведение, споменаващо наличието на епископска резиденция (episcopium) в Сердика. Знаем, че по това време Сердикийската църква е разполагала със значителни имущества[48], така че съществуването на episcopium в Сердика е възможно за ранния 4 в. Най-вероятно Протоген Сердикийски е дал подслон и на римските легати, и на самия св. Атанасий.

Ортодокси и ариани не контактували пряко помежду си. Арианските епископи се изолирали в императорската резиденция и изпращали известия чрез сердикийското духовенство. За пратеник на арианите св. Атанасий посочва презвитерът Евстатий[49]. Атанасиевото свидетелство прави важно уточнение за състоянието на църковната организация в Сердика, тъй като за 4 в. от Сердика не са известни епиграфски паметници, указващи за съществуването на каквито и да е църковни служители[50]. Това сведение е твърде ценно и защото показва, че с арианските епископи контактували изключително подвластните на Протоген Сердикийски презвитери. Намираме две обяснения на описаното – първо, сердикийските духовници изпълнявали своите домакински задължения и второ, Историческите фрагменти на Хиларий Пиктавийски ни дават основание да смятаме, че източните отци се отнасяли с доверие към епископ Протоген Сердикийски и му възлагали известни надежди в своя полза[51].

Сведенията на св. Атанасий за поименния състав на арианската и православната група също навеждат на интересни размисли. Без съмнение разглежданият автор дописва имена на ортодокси в Западните енцикликите[52], за да направи групата по-внушителна. Що се отнася до имената на дакийските епископи в западната група, то сведенията на св. Атанасий до голяма степен се припокриват с тези на Хиларий Пиктавийски[53]. Но правим уточнението, че пълната листа на имената на епископите от диоцеза Дакия откриваме в личното Атанасиево послание до Мареотидските църкви, изпратено от Сердика, т. е. в документ, запазен единствено в латински

[42] А. Спасский, ibid.

[43] Athan., Hist. Arian., 15 – 17

[44] За вътрешната дейност на Сердикийския събор – St. Stoytcheva, op. cit.

[45] Athan., Hist. Arian., 15

[46] L. W. Barnard, The Council of Serdica 343 A. D. Sofia 1983, 48

[47] Athan., Hist. Arian., 44

[48] В. Велков, Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София 1959, 221

[49] Athan., Hist. Arian., 16

[50] В. Велков, op. cit., 219 – срв. V. Besevliev, Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin 1964, 1 – 20

[51] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 3, 1. 14, 1. 15 – 16, 1. 18 21, 1. 27

[52] Athan., Apol. contra Arian., 50

[53] Hil., Coll. Antiar. Paris. B II. 4

вариант[54]. Това е и единствената Сердикийска листа, оглавявана от епископ Протоген Сердикийски, а не от Осий Кордовски. Тук Протоген приложил и кратко лично послание до Мареотидските църкви в края на Атанасиевото послание. В разгежданата листа провинция Крайбрежна Дакия била представена с трима ортодоксални епископи – Виталис (Акве), Калв (Кастра Мартис) и Валенс (Ескус). От Вътрешна Дакия присъствали известните Протоген Сердикийски и Гауденций Наисоски. Провинций Дардания св. Атанасий вписва чрез епископите Парегорий (Скупи) и Македоний (Улпиана). Накрая, отлика от списъка на Хиларий наблюдаваме при сведенията на св. Атанасий за Горна Мизия. Тук фрагментите на Хиларий не регистрират нито един ортодоксален епископ, докато св. Атанасий вписва двама – Аманций (Виминациум), представен чрез презвитера Максим, и Зосим (Хореум Марги). Вероятно точно тук очевидството на св. Атанасий и неговият престой във Виминациум са оказали влияние при изброяването на епископите от провинцията. Така св. Атанасий свидетелства за наличието на по-нисши църковни чинове във Виминациум, което говори за една добра църковна структура в града.

В същото време св. Атанасий премълчава имената на източните отци и се ограничава да спомене единствено тези на лидерите[55], т.е. на своите най-заклети лични врагове. Сравнявайки с имената на арианите, така както са ни предадени от Хиларий, установяваме, че източната група епископи е включвала и известни и почтени духовници като Василий Анкирски и Дианий Кесарийски[56]. Така описаното от св. Атанасий, че източната група се състояла единствено от компрометирани епископи, не отговаря на истината. Освен това св. Атанасий ни оставя единствено две имена на тракийски епископи (Теодор от Хераклея и Демофил от Берое)[57]. Отново от Хиларий научаваме, че те били повече – присъствали и епископите на Филипопол, Кабиле и Анхиало[58]. Следователно, св. Атанасий е „намалил" броя на арианстващите тракийски епископи, вероятно за да изведе на преден план множеството ортодоксални епископи от Балканите.

Друга важна подробност, предадена от св. Атанасий, е присъствието на държавни служители на събора. Заедно с източните отци в Сердика пристигнали комесите Флавий Стратегий, наречен Мусониан, и Исихий[59]. По това време и до до 353 г. Фл. Стратегий е заемал поста на комес и презес на Тиваида, Египет[60]. Вторият комес е заемал поста castreusis sacri palatii и така под негово ръководство са били архиварите и писмоводителите при събора[61]. Според св. Атанасий, присъствието на тези двама военоначалници в Сердика било изключително в угода на арианите и било израз на проарианските пристрастия на Констанций II. Но ние сме по-склонни да възприемем едно друго обяснение. Имаме основание да смятаме, че Стратегий и Исахий са изпълнявали ролята на официални императорски легати, спазвайки традицията, въведена от Константин I още през 313 г. Известно ни е, че видни държавни лица и военни са били „командировани" на всички църковни събори от първата половина на

[54] Athan., Ad Mareot. eccl. epist. (Migne PL, 56, 851 - 852; C. H. Turner, op. cit., 659 – 662). Част от имената са потвърдени от Енцикликата на Сердикийския събор до Мареотидските църкви (Migne PL, 56, 848 – 849; C. H. Turner, op. cit., 657 – 658)

[55] Athan., Apol. contra Arian., 36, 43, 48

[56] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 28; срв. А. Спасский, op. cit., 325. Това е характерно и за други епископски листи на св. Атанасий – Ст. Стойчева, op. cit., no. 10

[57] Athan., Hist. Arian., 17

[58] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 28 no. 70 (Евтихий от Филипопол), no. 71 (Север от Кабиле), no. 72 (Тимотей от Анхиало). Към тази група N. Stanev, Le concile de Sardique de 343 : etape nouvelle dans la lutte des idees au IV– e siecle. Thracia 11 (1995), 460 причисли и no.66 (Амоний епископ), с възможна локализация на катедрата по западното Черноморие.

[59] Athan., Hist. Arian., 15; Apol. contra Arian., 36

[60] Amherst – Papyr. II, 140 (за 349 г.)

[61] Not. Dign. Or. XV, 2.1-6.

4 в. и до 359 г. включително[62]. Те са имали задължението да следят за реда по време на събора и да уреждат евентуалните спорове. Следователно, присъствието им в Сердика не е изключението, описано от св. Атанасий. Освен това, комесът Стратегий се ползвал с репутацията на човек, познаващ в тънкост християнските религиозни спорове и християнското богословие[63]. Като експерт по описаните дела го виждаме в двора на Константин I на два пъти, като през 330 г. Стратегий бил натоварен с отговорна мисия по време на Антиохийския събор[64]. Най-вероятно Стратегий Мусониан е бил изпратен в Сердика именно като вещ в християнските спорове и с прерогативите на помирител. Накрая, на базата на сведенията на Хиларий смятаме, че не източните епископи, а западните ортодокси се възползвали от присъствието на комесите в Сердика. Така западните отци се опитали да принудят с военна сила източните да присъстват на съборните заседания[65].

Колкото до присъствието на Флавий Филагрий в Сердика през 343 – 344 г., то св. Атанасий е категоричен, че това лице не е било сред официалните императорски пратеници. Единственото сведение за Филагрий, във връзка със Сердикийския събор, откриваме в празничното послание на св. Атанасий от 343 г. (Index 15). Според този текст, именно Фл. Филагрий посъветвал източните епископи да напуснат града и събора. От друг текст на св. Атанасий знаем, че по това време Филагрий се намирал в Тракия[66] и не е присъствал на събора. Най-вероятно Филагрий е дал своите съвети по време на прехода на източните епископи през Тракия, на път за Сердика[67]. Същевременно източните отци не споменават в своята енциклика (предадена от Хиларий) нито за Филагрий, нито за неговия съвет. Склонни сме да допуснем, че в случая св. Атанасий е дописал името на Филагрий изключително от лични подбуди.

Накрая, интерес представлява това, че св. Атанасий не оставя никакви подробности около своето собствено пребиваване в Сердика. De facto, извън официалните сведения от енцикликите, той премълчава всичко, отнасящо се до личния му престой в Сердика. Това е очебийно на фона на добрите Атанасиеви спомени, свързани с престоите му в Трир[68] (Галия) и в Наисос[69] (Дакия). Възможно обяснение може да се търси в това, че Сердикийският домакин на св. Атанасий не е бил сред неговите първи защитници. Веднага след завършването на събора св. Атанасий се отправил към съседния Наисос, където на 20 Pharmuthi (=15 април) 344 празнувал пасхата с местното паство[70].

Обобщавайки сведенията на св. Атанасий за Сердикийския събор (343 – 344 г.), смятаме, че в тези си известия св. Атанасий влага повече чувства, отколкото достоверност. Отново преповтаряме казаното от проф. Спасский[71], че за изучаването на историята на този събор научните из-

[62] През 313 и 325 г. е бил изпратен тогавашният magister officiorum Филумен (Optat. Milev., I 26; Philost. Cod. Angelic. A. f.17; Athan., Apol. contra Arian., 60). През 330 г. – комесите Флавий Стратегий и Акакий (comes Macedoniae/ Cod. Theod. XI 3,2) (Euseb., Vita Const. III,62). През 335 г. – комесът Флавий Дионисий и нотарият Мариан (Athan., Apol. contra Arian., 79 – 81 ; Euseb., Vita Cfonst. IV 42, 44; Socr. H. E. I, 28). През 351 г. (Сирмиум) – също са присъствали висши държавни функционери (Socr. H. E. II, 30). През 359 г. на събора в Селевкия – комесът Леона и комесът и презес за Исаврия Василидий Лавриций (Socr. H. E. II, 39 – 40; Sozom. IV, 22), а на събора в Аримини – префектът Таврус (Athan., De Syn. , 8; Hil. , Coll. Antiar. Paris. VI . 3 ; Sozom., H. E. IV, 17; Sulp. Sev., Chron. II, 41)

[63] Amm.. Marc., XV 13, 1 – 2

[64] Euseb., Vita Const., III 59, 62

[65] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 22

[66] Athan., Hist. Arian., 18

[67] Ed. Schwartz, op. cit., 330; L. W. Barnard, op. cit., 65 – 66

[68] А. В. Горский, op. cit., 50

[69] Г. Н. Николов, Политико-административно и църковно развитие на град Ниш (4 – 6 в.). ГСУ – ЦСВП „И. Дуйчев" 1 (1987), 187; L. W. Barnard, op. cit. 52; J. Zeiller, op. cit., 261

[70] Ed. Schwartz, op. cit., 331

[71] А. Спасский, op. cit., 326 no. 1

следвания трябва да се базират на сведенията на Хиларий Пиктавийски. Допълваме, че реална преценка за случилото се в Сердика през 343 – 344 г. прави още един автор, също очевидец на Сердикийските събития. През 358 г. (т. е. почти едновременно с написването на Атанасиевите „Апология срещу арианите“ и „ История на арианите“[72]) исторически вярна равносметка за Сердикийския събор прави и полу-арианския Анкирски събор и респективно – епископ Василий Анкирски. Според Василий, главната характеристика на събора не било оправдаването на св. Атанасий и другите подсъдими ортодокси, а именно това, че бил направен опит (макар и неуспешен) за църковно помирение и била внесена яснота в позициите на източния и западния епископат[73]. Следователно срещу сведенията на св. Атанасий за Сердикийския събор притежаваме две идентични оценки на очевидци[74] на събора и при това продукт на различни течения в арианството[75].

Сведенията на св. Атанасий визират и деянията на т. нар. Никски събор от зимата на 359 – 360 г.[76] De facto, Атанасиевото сведение е хронологически най-ранното, но и най-лаконичното в сравнение с църковните истории от 5 в.[77] В Нике (Устодизиум, дн. Хавса\Одринско) – малък град в близост до Адрианопол – се разиграли позорни за християнството събития, регистрирани с точност от св. Атанасий. Тук св. Атанасий е напълно прав, че случилите се в Нике насилия и измама не могат да се нарекат църковен събор[78].

Хронологически най-късните съборни деяния, визиращи църквите в Тракия и Дакия, са тези на Александрийския събор от 362 г[79]. Решенията на събора били насочени конкретно срещу дейността на епископ Протоген Сердикийски и срещу неговия Символ на Вярата. Научаваме, че Сердикийският събор от 343/4 г. отхвърлил Протогеновият Символ и го заклеймил като опит за покушение срещу Никейския Символ[80]. В същото време, към 362 г. разпространението на Протогеновия символ в източните провинции било голямо. Този символ се явявал един вид конкурентен на Никейския символ и това наложило Александрийския събор да вземе мерки[81]. Така Сердикийският символ бил забранен да се чете, да се изповядва и да се цитира[82]. Изрично било забрането и разпространението на Символа в Западните провинции на Империята, и по специално – в Италия[83].

Листата в Epist. ad Afros episcopos, 1 (от 369 г.) отразява реакцията на балканския епископат относно решенията на Александрийския събор от 362 г. Тя визира църквите, потвърдили решенията на този събор. В листата отсъстват наименованията на важните провинции и църкви в Дакийския диоцез – Горна Мизия и двете Дакии – а е вписана единствено Дардания. Отсъствието на тези провинции и църкви от списъка се обяснява с това, че те най-вероятно не са потвърди-

---

[72] Написването на „Апология срещу арианите“ се поставя през 357 г., това на „История на Арианите“ – през 358 г. – срв. J. Quasten, op. cit., 37 – 38, 40

[73] Epiphan., Panar. Haer., LXXIII, 2 – 11

[74] Епископ Василий Анкирски бил участник в Сердикийския събор от източната група (Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 28 no. 23). Присъствал и на събора в Константинопол (336 г.), където бил ръкоположен за епископ на град Анкира, Галатия не без подкрепата на Протоген Сердикийски.

[75] За позициите на полуарианите и конкретно на Василий Анкирски – А. Спасский, op. cit., 371; J. N. D. Kellly, op. cit., 287 – 288

[76] Athan., Ad Afros., 3, 10

[77] За Никската формула – А. Спасский, op. cit., 395 – 396; J. N. D. Kellly, op. cit., 291

[78] Athan., Ad Afros., 3

[79] Athan., Tomus ad Antioh., 5, 10

[80] Athan., Tomus ad Antioh., 5

[81] J. N. D. Kellly, op. cit., 256, 278 – 279

[82] Athan., Tomus ad Antioh., 5

[83] Athan., Tomus ad Antioh., 10 – епископ Евсебий Верчелски изрично указва, че няма да дава гластност на Сердикийския Символ в Италия и ще спре неговото разпространение.

ли Александрийските постановления. Това предположение е обосновано, като се вземе предвид фактът, че тези постановления са били насочени точно против дейността на църквите в диоцеза Дакия и против разпространението на Сердикийския Символ на вярата. Липсата на диоцеза Тракия в листата също е очебийна, но лесно обяснима с арианските пристрастия на тракийските епископи. В разглежданата листа се упоменава и мнението на Римската църква по отношение на Александрийските решения от 362 г. Рим бил единодушен с Александрийския епископ и явно също потвърдил забраната върху Сердикийския Символ.

ГОНЕНИЯ СРЕЩУ ОРТОДОКСАЛНИ ЕПИСКОПИ

Темата за преследването на ортодоксални епископи от страна на арианите, или от страна на про-арианските настроените държавни власти, е обширно застъпена в творчеството на св. Атанасий Александрийски. За територията на Тракия присъстват сведения за голямото гонение от периода на анти-Никейска реакция (330 – 343 г.).

Тласък на гонението дало заточването на епископ Евстатий Антиохийски в Тракия. Притежаваме една листа на заточеници и изповедници[84], където е включено името на споменатият Евстатий Антиохийски, но без да е упоменато мястото на неговото заточение. Въпреки това, сведението на св. Атанасий дава една важна подробност от практиката на заточване на духовници. Антиохийският епископ бил заточен заедно с голямо число от подчинените му презвитери и дякони[85]. В същата листа е вписано името на Адрианополския епископ Евтропий. Този епископ, подобно на Евстатий Антиохийски бил заточен с императорска заповед през 336 г[86]. От наративния текст на Историята научаваме за гонения и срещу други тракийски епископи. Наследникът на Евтропий в Адрианопол, епископ Лукий, претърпял гонение на два пъти – към 336 г. и през 348 г., когато бил окован с вериги през ръцете и врата и бил заточен[87]. В случая разказът на св. Атанасий цензурира голяма част от информацията за поведението на епископ Лукий. Според нашият автор, епископът се „отнасял към арианите смело и ги обличил в нечестие“[88]. Но според Хиларий Пиктавийски[89], Лукий приложил на практика към арианите същата нетолерантност, каквато проявили и те към него, с което естествено си навлякъл гонението. Така св. Атанасий показва само ортодоксалната версия за гонението в Тракия, докато Историческите фрагменти на Хиларий показват, че и двете страни прилагали груба сила в спора и проливали кръв. De facto, историята на гоненията, описана и от св. Атанасий, и от Хиларий, показва религиозния фанатизъм, обхванал не само християнските маси, но висшето духовенство, било то ортодоксално, било то арианско[90].

Според св. Атанасий към 339 г. било предприето и преследване[91] от страна на държавата към епископите Диодор от о-в. Тенедос, Олимпий и Диодор са присъствали на Римския събор от 341 г., заедно с Лукий от Енос и Теодул от Траянополис, който починал мъченически[92]. Вероятно Олимпий Адрианополски пострадал от гонението[93]. Със сигурност Олимпий и Диодор

[84] Athan., Hist. Arian., 4 – 5
[85] Athan., Hist. Arian., 4
[86] Athan., Hist. Arian., 5
[87] Athan., Hist. Arian., 19
[88] Athan., ibid.; E. Schwartz, op. cit., 273
[89] Hil., Coll. Antiar. Paris. A IV. 1. 9
[90] А. Спасский, op. cit., 327 no. 2 – 329; Р. Хошек, Православни и еретици в ежедневния живот в Тракия през IV век – в : В. Велков (ред.), Национален симпозиум „Поселищен живот в Тракия“ II. Ямбол 1986, 162 – 163
[91] Athan., Apol. de fuga, 3
[92] Athan., Apol. contra Arian., 45
[93] Athan., Apol. contra Arian., 33

присъствали и на Сердикийския събор, където отново показали следите от претърпените мъчения[94]. Накрая, в Сердика епископ Олимпий се проявил като един от активните създатели на канони[95].

Заключаваме, че гоненията срещу ортодоксите в диоцеза Тракия били провеждани не самоцелно от арианите, а по силата на императорска заповед. Освен това, те били съсредоточени по долното течение на р. Хеброс[96], в провинциите Хемимонт и Родопа, т. е. в области разположени в близост до Константинопол и до арианска Хераклея. Освен това, гонението от 330 – 343 г. определя, че до това време споменатите области са били под властта на ортодоксални епископи. Така може да се мисли, че след 330 г. е започнал реалният процес на арианизиране на църковната администрация, наложен с помощта на светската власт. Всъщност към 328 г. (335 г.) отбелязваме и присъствието на първия арианski епископ в Тракия – Теодор Хераклейски[97].

Разглеждайки сведенията на св. Атансий за гоненията, отбелязваме една особеност. Нашият автор е традиционно прецизен при изброяването на православните страдалци, но за разлика от диоцеза Тракия, за територията на диоцеза Дакия той не отбелязва нито един преследван епископ. Това е твърде показателно, като се има предвид, че авторът отбелязва гонението срещу епископ Домнион от Сирмиум през 336 г.[98] и гонението срещу епископ Йеремия от Тесалоники през 355\6 г.[99], т. е. регистрирани са гонения в Панония и в Македония и съответно в по-голямата част от префектурата Илирик, но не и в централния диоцез Дакия. Затова мислим, че нито през 330–343 г., нито през 356 г. на територията на диоцеза Дакия е било проведено гонение срещу ортодокси. Във всички случаи гонения срещу ортодоксите в Дакия не са засвидетелствани и в останалите исторически извори[100].

ИМПЕРАТОРСКИ ПРЕСТОИ И ПОХОДИ

Св. Атанасий Александрийски дава ценни и малко известни сведения за императорските престои и походи в балканските провинции. Хронологически най-ранно е известието за срещата на Константин II, Констанс и Констанций II във Виминациум на 12. 06. 337 г. Св. Атанасий бил очевидец на срещата на Константиновите синове[101]. Неговото сведение допълва известното ни от Теодосиевия кодекс[102] за срещата с информацията, че било постановено освобождаването на ортодоксалните заточеници и завръщането им в техните епархии.

Значително място св. Атанасий отрежда на походите на император Констанций II срещу узурпаторите Ветранион и Магненций и на разправата с цезар Гал . Тук св. Атанасий е категоричен, че Констанций II победил (или по-скоро изтребил) трима царе – Ветранион, Магнениций и Гал – което му осигурило неограничената власт[103]. Според св. Атанасий, през 350 г., преминавайки през балканските провинции на път срещу Ветранион и Магненций, Констанций II принуждавал всички епископи, през чиито градове премина-

---

[94] Athan., Apol. contra Arian.,45. L. W. Barnard, op. cit., 66 предполага, че в Сердика пристигнали мними жертви на арианската жестокост

[95] J. Zeiller, op. cit., 249; V. Russinov, The canons of Serdica and the Balkan clergy – in : Miscellanea Bulgarica. Wien 5 (1987), 213

[96] N. Stanev, op. cit., 458

[97] K. Schaferdiek, Theodor von Herakleia (328\34 – 351\55). Ein wenig beachterer Kirchenpolitiker und Exeget des 4. Jhs. – in : Romanitas – Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literarur der Römischen Kaiserzeit. Berlin 1982, 393 – 394

[98] Athan., Hist. Arian., 5

[99] Athan, Apol. ad Const. imp., 27

[100] Ст. Стойчева, op. cit., 132

[101] Athan., Apol. ad Const., 5; Hist. Arian., 8; Apol. contra Arian., 87 – срв. E. Schwartz, op. cit., 268 – 269 no. 1 – 2

[102] Cod. Theod. X . 10, 4

[103] Athan., Hist. Arian., 74; Epist. fest. (Index 22)

вал, да приемат арианството[104]. Тези сведения на св. Атанасий биха останали незабелязани, ако не знаехме, че през месец декември 350 г. Констанций II пребивава в Сердика и Наисос[105]. През 351 г.императорът преминава отново през споменатите градове и през Сирмиум достига до Мурза, където на 28. 09. се състояла решаващата битка между „най-нечестивия Август Констанций“[106] и „дявола Магненций“[107]. Така може да се мисли, че епископите от диоцеза Дакия били принудени да променят своите религиозни възгледи през 350 – 351 г. Вероятно, поради това не е било и предприето гонение срещу тях след Миланския събор (355 г.).

ОРЪЖЕЙНИ ФАБРИКИ

Изключителен интерес представляват сведенията на св. Атанасий за фабриките за оръжие на територията на Тракия. На тях обърна внимание още проф. В. Велков[108]. Сведението[109] се отнася за Адрианополската оръжейна фабрика през пролетта на 344 г., т. е. по време на Сердикийския събор или малко след него. В случая адрианополци отказали да встъпят в общение с арианските духовници и във фабриката избухнал въоръжен бунт в защита на ортодоксията. Скоро били взети мерки лично от император Констанций II, който наредил на намиращия се там Флавий Филагрий да потуши бунта. Част от оръжейниците били наказани със смърт чрез обезглавяване. Според св. Атанасий в случая Филагрий действал, ръководен от личните си про-ариански пристрастия. Тук трябва да направим необходимото уточнение, че към 343–344 г. Флавий Филагрий не е заемал поста на Тракийски викарий, както твърдят някои съвременни изследователи[110]. Със сигурност знаем, че Флавий Филагрий, на два пъти египетски префект, по това време е заемал поста comes rerum privatarum[111]. Така, при потушаването на бунта, Филагрий е действал именно в това си качество. Следователно, текстът на св. Атанасий неминуемо е отразил личната авторова неприязън към своя най-страшен гонител и към един Апостата, какъвто от 338 г. насетне бил Филагрий[112]

Описаното сведение е хронологически най-ранното за 4 в., указващо за разпространението на християнството във фабриките. Едно известие за 373 г. разказва за сходни събития в Кесарийската оръжейна фабрика (Кападокия), когато оръжейниците започнали въоръжени атаки, начело със своя епископ Василий[113]. И двете сведения са показателни, тъй като работниците във фабриките съставяли по-голямата част от населението на съответния град[114]. Може да се мисли, че оръжениците-християни са играли решаваща роля в религиозните спорове през 4 в., а и са били използвани като въоръжен контингент в помощ на местната църква. Съществувала е традиция да се използват оръжейниците като въоръжена сила и по други поводи, както показват Адрианополските събития от 376 г., описани от Амиан Марцелин[115].

В заключение можем да кажем, че за Атана-

---

[104] Athan., Hist. Arian., 30 – 31

[105] Zonar. XIII, 7 (Сердика); Euseb. Hier., Chron. CCLXXXII Olymp. XIV (Наисос) – срв. V. Velkov, Zur Geschichte der Stadt Serdica (Sofia) vom IV. – IX. Jhdt. – in : V. Velkov, Roman cities in Bulgaria. Collected Studies. Amsterdam 1980, 243

[106] Athan., De Synod., 12

[107] Athan., Apol. ad Const., 6

[108] В. Велков, op. cit., 227също и A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284 – 602. A Social, economic and and administrative survey. 2 (1964), 836

[109] Athan., Hist. Arian., 18

[110] N. Stanev, op. cit., 459. Вероятно, объркването идва от споменатият от св. Атанасий (Hist. arian., 7) друг Филагрий – викарий на диоцеза Понт – срв. RE 38 (1938), 2106

[111] RE 38 (1938), 2105

[112] Athan., Apol. contra Arian., 72; Epist. ad episc. encyclica, 5; Hist. Arian., 9

[113] Greg. Naz., Orat. XLIII, 57

[114] A. H. M. Jones, op. cit., 835

[115] Amm. Marc., XXI 6, 2.

сиевите сведения важи написаното от Полибий[116] за Фабий Пиктор – че е важно съдържанието на съчинението, а не името на автора и че личното свидетелство не е гаранция за достоверност. Що се отнася до авторитета и името на св. Атанасий, то безспорно е, че Александрийския епископ създава една „пропагандна машина" в средата на 4 в., налагайки Никейската вяра[117]. Така св. Атанасий е гневен и пристрастен автор. Неговото сладко и животворно слово, отправено към ортодоксите, е най-яростно и злостно щом е отправено към личните му врагове и към арианстващите. Колкото до проблема с достоверността на Атанасиевите сведения за Тракия и Дакия, то той се свежда просто до цензуриране на едни събития и до хиперболизирането на други. Очевидството на св. Атанасий за много от Балканските събития, често води до едностранчиво представяне на историята, особено при деянията на Константинополския (336 г.) и Сердикийския събор (343 – 344 г.). Разгледаните текстове на св. Атанасий за Тракия и Дакия най-често премълчават или преработват описваните събития в зависимост от авторовите пристрастия. Така като основна характеристика на сведенията за Тракия и Дакия намираме мълчанието на автора. А Атанасиевото мълчание в средата на 4 в. е означавало само едно – съответната църква или епископ излизали извън разбиранията на св. Атанасий за ортодоксия и за следване на Никейската вяра.

Същевременно отбелязваме, че в произведенията на св. Атанасий не съществува еднакъв обем информация за Тракия и Дакия. Авторът отделя много по-голямо внимание на диоцеза Дакия, като център на важни събития от християнската история. Сведенията за Тракия са значително по-малко и се отнасят най-вече за гонения срещу епископи. В същото време, св. Атанасий не прибягва до груби промени във фактите и до голяма степен те се припокриват с описаното от Хиларий Пиктавийски, Амиан Марцелин и др. В тези моменти св. Атанасий е важен източник на информация.

RECORDINGS OF ST. ATHANASIUS OF ALEXANDRIA ABOUT THRACE AND DACIA DURING IV-TH CENTURY AD

STANISLAVA STOYTCHEVA

Abstract

The paper represents the works of St. Athanasius of Alexandria as a historical source about Thrace and Dacia during the IV-th century AD. Being an witness of the described events, St. Athanasius provides information about: act of Church Councils; persecutions against orthodox; Emperor stays and marches; arm factories. We draw attention to the fact that St. Athanasius often suppresses the information, but he does not turn to gross changes of the facts. As a whole, the author is an important source of information about Balkan provinces during the late antiquity.

[116] Polyb. III, 9

[117] J. N. D. Kelly, op. cit., 257; А. Спасский, op. cit., 431

ЕТНОНИМЪТ *КОЙЛАЛЕТИ* В ИСТОРИЯТА И ГЕОГРАФИЯТА НА ДРЕВНА ТРАКИЯ

Маргарита Тачева

Поставянето на проблемите около историята на койлалетите тук има основанието си в наблюденията ми върху локализацията им у Плиний и Птолемей, както и в картите на Римската империя, създадени в Ренесансова Европа по Птолемеевата *География*, наричана от XV в. *Космография*. Интересът ми към ренесансовите знания възникна от едно цветно копие на IX карта на Европа *(Nona Europe Tabula)* от космографията, издадена в Рим през 1478 г. (обр. 1).[1] В тази карта са представени провинциите на Балканския п-ов от Дакия до Ахайа, в която привлече вниманието ми необичайната локализация на стратегията Койлетике на Птолемей. Сравнението с останалите карти, свързани с Птолемеевия труд, показа неочаквано много различия, които са проследени тук главно по отношение на койлалетите и с оглед на данните в античните извори за тях. Изложения в следващите редове опит за историческа интерпретация на съвкупните данни за койлалетите посвещавам с уважение на паметта на чл. кор. В. Бешевлиев.

***

Античните извори за тракийските койлалети, с които разполагаме и до днес, са изключително оскъдни и сравнително късни – едва от I в. сл. Хр., при това за един кратък период от тракийската история – от последните десетилетия преди основаването на провинция Тракия до приключването на административната реформа на императорите Траян и Хадриан, с която били ликвидирани тракийските стратегии (21-133/138 г.).[2]

I. Античните извори

I.1. Първото литературно сведение за историята на койлалетите е у Корнелий Тацит (Ann. 3, 38, 3; 4, 46-51 sqq.) във връзка с войната на траки срещу римляните, избухнала през 21 и продължила до 26 г. Според автора, роден през 55 г. сл. Хр., тя избухнала заради нежеланието на одриси, койлалети и дии (*coelaletae odrysaeque et dii*) да изпращат най-здравите си синове за римската войска. Царят на последната тракийска държава Реметалк II[3] бил обсаден във Филипо-

[1] Едно цветно копие ми бе любезно подарено от П. Стефанова, абсолвентка в ИФ, от спецкурса ми по антична география на балканските земи. У нас тя е публикувана от Л. Лаков Учебен факсимилие атлас. Картографиране на българ. земи до XVIII в. – СУ ГГФ, 1983;. от Л. Ванова, Г. Ламбев, П. Колев, Б. Киряков. Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р С. Симов. С. 1986, с. 31, II.2, табл. 17. За нея вж. Б. Бешевлиев. Географските сведения на Птолемей и приписваните му печатни карти за източната част на балканския полуостров. – Studia balcanica 14, 1979, с. 68-89; Същият. Представянето на българ. земи в историческите карти до 19. в.– Сборник в памет на чл. кор. В. Бешевлиев. В. Търново, 2000 (под печат); Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С. 1999, с. 41 сл.

[2] За стратегиите и Траяновата урбанизация вж. последно М. Тачева. Власт и социум в римска Тракия и Мизия. С. 2000, с. 32 сл., 58 сл.

[3] M. Tacheva. Corrigenda et addenda ad PIR (III, 1898: R 40-42, 50-52: II, 2, 1936: C 1552-1554: IV,2, 1966, J 517) pertinentia.– TAB Acta II, 1987, 210-213 sub R 51. Idem. The last Thracian indipendent Dynasty of Rhascuporids.– Studia in honorem G. Mihailov. S. 1995, p. 459 sqq.

полис от въстаналите траки и спасен от римски пехотни и конни части, предвождани от Публий Велей, тогава императорски пропретор на Мизия; в нея участвувала и кохортата на германските сугамбри, която останала и след това в мизийския гарнизон.[4] Участието на пропретора се е налагало, защото въстанието обхванало според Тацит и земите отвъд Хемус, т.е. заплашена била и поверената му провинция Мизия. Тацит знаел още, че по време на окончателното поражение на въстаниците през 26 г., срещу тях, наред с мизийски легион под командуването на Попей Сабин, воювал и същият цар Реметалк с помощни войски, които организирал от сънародниците си.

Пак във връзка с тази война е и текстът от Флавиево време на Валерий Флак (Flacc. 6, 80).[5] В известната досега антична литература липсват други сведения за събития, свързани с койлалетите.

Сигурно е, че по времето на цар Реметалк II от сапейската династия на Раскупоридите, койлалетите са й били подвластни. Подчиняването им трябва да е станало още при неговия могъщ предшественик и приятел на Август, цар Реметалк I. От тогава Раскупоридите, римски съюзници, са управлявали и новозавладените от Рим вътрешнотракийски земи, и невключените тракийски земи в основаната през 12 г. сл. Хр. провинция Мизия.[6]

I.2. Надпис, открит в сапейската столица Бизия (дн. Виза,Турска Странджа), и посветен на бог Хюпсистос за спасението на тракийския цар Реметалк II и жена му Питодорида от Койлалетската война (Κοιλαλητικῆν πόλεμον) през 21 г.[7] Това е, всъщност, и най-ранният извор за тази война.

I.3. Военна диплома (CIL 16, 33= IDR I 24)), получена от ветерана *Seuthes Traibithi f(ilius) Cololetic(us)* на 13. май. 86 г. Той служил като конник в кохорта, набрана в Тракия през 60 г. сл. Хр. (coh. II. Thracum) и освобождаването му от военна служба го заварило в провинция Юдея. Дипломата е открита край гр. Клуж (Румъния) и се намира в музея на града. Можеби като ветеран Севт е бил изпратен срещу даките по време на Домициановата война, където е загинал, защото останалите известни дипломи от този ареал са едва от Траяново време (IDR I, 1-3). В CIL 16, 33 се предлага четенето на името Cololetic(o) като етнонимен когномен на Севтовото име. Оказа се, обаче, че предложеното четене е възстановка на името в по-старата публикация на дипломата (CIL 3, No 14, p. 857); там то е посочено – *C(o)l(o)letic(o)*. Възстановяването очевидно се основава на етнонима у Плиний (*coelaletae*).

Във военната диплома обаче *C(o)l(o)letic(us)* не е част от името на ветерана, а означение на неговия произход (както е ставало тогава) чрез стратегията, от която е набран през ок. 60 г.,[8] която е известна с гръцкото си име на Птолемей като Κοιλητική. В официален документ, какъвто е дипломата, за името на стратегията е било използувано същото, но преведено на лат. ез. име Coeletica (вж. при II.1). Затова и дешифрирането на когномена *C(o)l(o)letic(us)* би било според мене по-коректно по Птолемей – с името *C(o)[e]letic(us)*.

Одриското царско име на ветерана – Севт, се запазва и до 160 г. в дипломите на ветераните

---

[4] За кохортите на сугамбрите вж. посл. М. Тачева. Власт и социум, с. 93 сл.

[5] *Plaustrisque ad proelia cunctas Coelaletae traxere manus*, цит. по D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien 1976², p. 249.

[6] Тази нова и добре обоснована датировка е предложена от A. Avram. A. P Vinicius und Kallatis. Zum Beginn der römischen Kontrolle der griechischen Städte an der Westküste des Pontos Euxeinos. – The Greek colonisation of the Black Sea area (Historia-Einzelschriften 121). Stuttgart 1998, p. 128 sqq. Тя е използувана в статията ми за надпис от Дионисополис и за подвластните на Раскупоридите земи в хинтерланда на Дионисополис, вж. М. Тачева. За Дионисополската хоротезия IGB V 5011. – Минало, 1999, 4, с. 8-16.

[7] Вж. за надписа у М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия. С. 1986, с.319 сл., No 18.

[8] За именуването на траките в римската войска вж. М. Тачева, Власт и социум, с. 159 с лит.

беси и сапеи. Тук е важно да спомена още една диплома от 88 г.,[9] открита в Тракия (Софийско), на войника Bithus Seuthi f. Bessus (Битус, син на Севт, бес), воювал вероятно в Юдейската война на Веспасиан. Името Севт, станало популярно сред беси, койлалети и сапеи след 45 г., не може да бъде сигурно основание за връзка баща-син в двата надписа, която обаче е възможна въпреки близките дати на дипломите, защото бесите са били набирани за армията и много след наборната им възраст; тук по-важен е фактът, че тези двама представители на най-упоритите римски врагове са изпращани далеч от Тракия, за да не създават трудности, като описаните от Тацит за 21-26 г. (вж. бел. 8 с лит.).

I.4. Според разказа на Плиний Стари (NH 4, 41), починал през 79 г. сл. Хр., Тракия била разделена на петдесет стратегии, които той не изброява, но посочва около 36 етнонима, сред тях и койлалетите: от двете страни на р. Хеброс в одриската земя били "великокойлалетите" и "малокойлалетите": *Coelaletae maiores Haemo subditi minores Rhodope*, т. е. първите населявали подножията на Хемус, а вторите – подножията на Родопите, където бил и Тримонциум, посочен с по-старите си имена (Понерополис и Филипополис). Наред с тези 50 стратегии, Плиний споменава и две области (regiones) -Астика и Кеника.

Изследвачите на Плиний твърдят, че 36-те племена (populi), които авторът посочва в този пасаж, са всъщност 36 от 50-те споменати от автора стратегии, но сред тези племена има и такива, които той причислява и към провинция Мизия (3, 149, напр. гети, мизи), която се простирала до Понта (?).[10] Тук трябва да посоча и отдавна известното становище, че в Плиниевия текст е използувана, наред с данни от картата на М. Випсаний Агрипа и т. нар. formula provinciae (каквато се създавала при организирането на провинциите), и по-стара информация. Така в 4, 11, 42-49 е предложено едно необичайно дълго за IV книга на Плиний и конкретно описание на тракийските земи по периплус за Понта, за които се предполага, че авторът е взел конкретни данни вероятно от съвременника си Изидор от Харакс. Тези по-стари данни предхождат смъртта на Агрипа (12 г. пр. Хр.) и публикуваната постумно негова карта с поправките на Октавиан Август; тя била нарисувана на Випсаниевия портик на Марсово поле.[11] Следователно данните на Плиний за племената в Тракия възхождат към управлението на последните Раскупориди. Затова според мене и гети, и мизи са включени в Тракия, доколкото част от тях и до Понта са били подвластни на тази династия до основаването на Мизия през 12 г. сл. Хр. Следователно етнонимът *coelaletae* в латиноезичните текстове е превод от гръцката му редакция, засвидетелствувана в надписа от 21 г. сл. Хр. (вж. I.2; IV).

I.5. Птолемей (3, 11, 6) съобщава за стратегията Κοιλητική в контекста: Стратегии в тази област откъм двете Мизии и около пл. Хемус от запад нататък са: Дентелетике, Сардике, Усдикесике Селетике, а наблизо до Македония и Егейско море по същия начин [т.е. от запад на изток] са Медике, Дросике, Койлетике, Сапаике, Корпилике, Кенике, и над Медике – Бесике, под която се намира Бенике, а после Самаике; покрай морския бряг от Перинт чак до Аполония се простира Астике.

Географията на Клавдий Птолемей, живял ок. 87-150 г., била открита от европейския свят чрез превода на латински, направен от Я. Ангелус през 1406 г., с който се поставя и началото

[9] Вж. за дипломата посл. у M. M. Roxan. Roman Military diplomas., I., No 35 от Софийско.

[10] Това противоречие е било забелязано от преводачите на текста за Тракия в ИТМ, с. 264 сл., които не са включили текста на Плиний за Мизия, вероятно защото вече публикуваните поправки и сведения за изворите на Плиний не са им били достъпни.

[11] Вж. неостарялата монография на D. Detlefsen. Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen (ed. anastatica). Roma 1972.

на ренесансовите карти.[12] Съмненията в съвременната историография около авторството на Птолемей не само на текста на *География*, а и на повечето от 27-те карти към нея, повлияни от хиперкритицизма на учените от XIX в., е преодоляна през последните десетина години от специалистите. Някои от сведенията му за провинциите Мизия и Тракия едва ли са по-късни от Траяновото управление, доколкото в тях не са взети предвид всички административни реформи на Траян и Хадриан до138 г. [13]

I.6. В Певтингеровата карта (TP 8, 3, сегмент V) има име на област PETEL..L.LETICA, което Томашек некоректно допълва и посочва като стратегия *Pete C(o)l(o)letica,* локализирана по южните склонове на Хемус до р. Тонзос (дн. Тунджа), като я свързва койлалетите по Плиний.[14]

С това несигурно сведение свършват преките антични сведения за койлалетите и техните местоживелища.

II. Информацията postantiqua

Както вече споменах, доминиканският монах Я. Ангелус, копист в Папската курия през първото десетилетие на XV в., превел гръцкия текст на Птолемей през 1406 г., като сменил заглавието на труда му с *Космография*; картите били преведени, но не от него, малко по-късно и копирани през 1415 г. Многото карти, създадени през XV в. от кописти без географски познания, имат в основата си превода на Ангелус, допълван с годините, при което се допущали грешки и от полиграфски съображения. Изящно оформените издания се търсели преди всичко именно заради това, допринасяйки за интереса към ойкуменето и оттам – за развитието на ренесансовия дух в Европа. Сред трите най-ценени италиански издания на Птолемеевата космография с карти от последните десетилетия на XV в. е римското от 1478 г., в което гравираните върху мед карти били оцветявани на ръка. Трапецовидната форма на картите в него издава ръката на прочутия германски копист Николаус Германус, работил в Италия през втората половина на века; във Флоренция той се заел с рисуването на Птолемеевите карти и му било възложено и прочутото Улмско издание от 1482 г. (II.3); въведената тук за пръв път изработка върху дървени плоскости давала възможност за отпечатването на много копия. Пак нему се приписват и картите в анонимното издание в Codex lat. V F(olio) 32 от Националната библиотека в Неапол (II.2), което в стилово отношение се датира от R. Almagia преди 1470 г.[15]

II.1. от 1478 г. (обр.1)

В тази *IX карта на Европа* на Птолемей[16] от римското издание на кописта Германус стратегиите са поставени в реда, посочен от самия Птолемей (I.5) – най-напред край мизийската и македонската граница, после по егейското крайбрежие на провинция Тракия. Стратегията *Coeletica* е поставена западно от долното течение на р. Нестос (дн. Места), северно от Топир и между стратегиите Дросика и Сапаика. За разлика от Птолемей, тук липсва неговата стратегия Астике, но е включена една претура Urbana, разположе-

[12] Вж. L. Pagani. Cosmography, Maps From Ptolemy's Geography (ed. Magna Books). Oxford 1990, p. VII.

[13] Вж. B. Gerov. Zum Problem der Strategien im römischen Thrakien.– Klio 52, 1970, 131, че стратегиите и градовете в Тракия у Птолемей са от предхадрианов извор; срв. посл. и М. Тачева. Власт и социум, с. 58 сл.. Въпреки това, в бълг. историография се ползуват по-старите датировки за Птолемеевия труд (цитирани по ИТМ, с. 349.

[14] W. Tomaschek. Die alten Thraker. Wien 1980², I, p. 85-86.

[15] Тук и по-долу текстът за картите от XV в. следва Л. Пагани (ц. с. в бел. 12), който използува и най-новите становища в дискусията по авторството на Птолемей по отношение на географския му труд и му го приписва дори за някои от 27 карти, включени в цитираните издания. Както се вижда, те са твърде различни от посочените в нашите издания, цитирани тук в бел. 1.

[16] Вж. по-подробно у Б. Бешевлиев, Географските сведения, с. 68 сл.; за частта й на север от Хемус вж. у Р. Иванов. Долнодунавската отбранителна система, с. 41 сл.

Обр. 1-IX карта на Европа (Римското издание) от 1478 г., препечатана в изданието на Швеинхайм в Стокхолм, 1889.

на в хинтерланда на морските градове от Анхиало до Перинт и това обяснява името й; претури са наречени и ред други Птолемееви стратегии с изключение на Медика, Бесика, Дросика, Койлетика и Корпилика.

II.2. от 1470 г.? (обр. 2)

В картата от Codex Lat. V F. 32 Топир е на същото място, отбелязани отново са само стратегиите, като името на интересуващата ни тук *Quiloetica е* поставено между Дросика и Сапаика, но източно от р. Места и северно от огромното по размерите си в картата Бистонско ез., а по двата бряга на долна Места е поставена Бесика.

Като претури са посочени само Urbana и Селетика.

II.3. от 1482 г. (обр. 3)

В картата от Улм Топир е на същото място, *Quiloetica* е източно от Места, но на север от Абдера, между стратегиите Дросика (сев. от Топир) и Сапаика, а като претура е посочена само Urbana; провинцията е именувана Tratia (само в тази карта).

II.4. от 1513 г.(обр. 4)

В тази карта на провинция Тракия, включена отделно в IX карта на Европа, стратегиите са

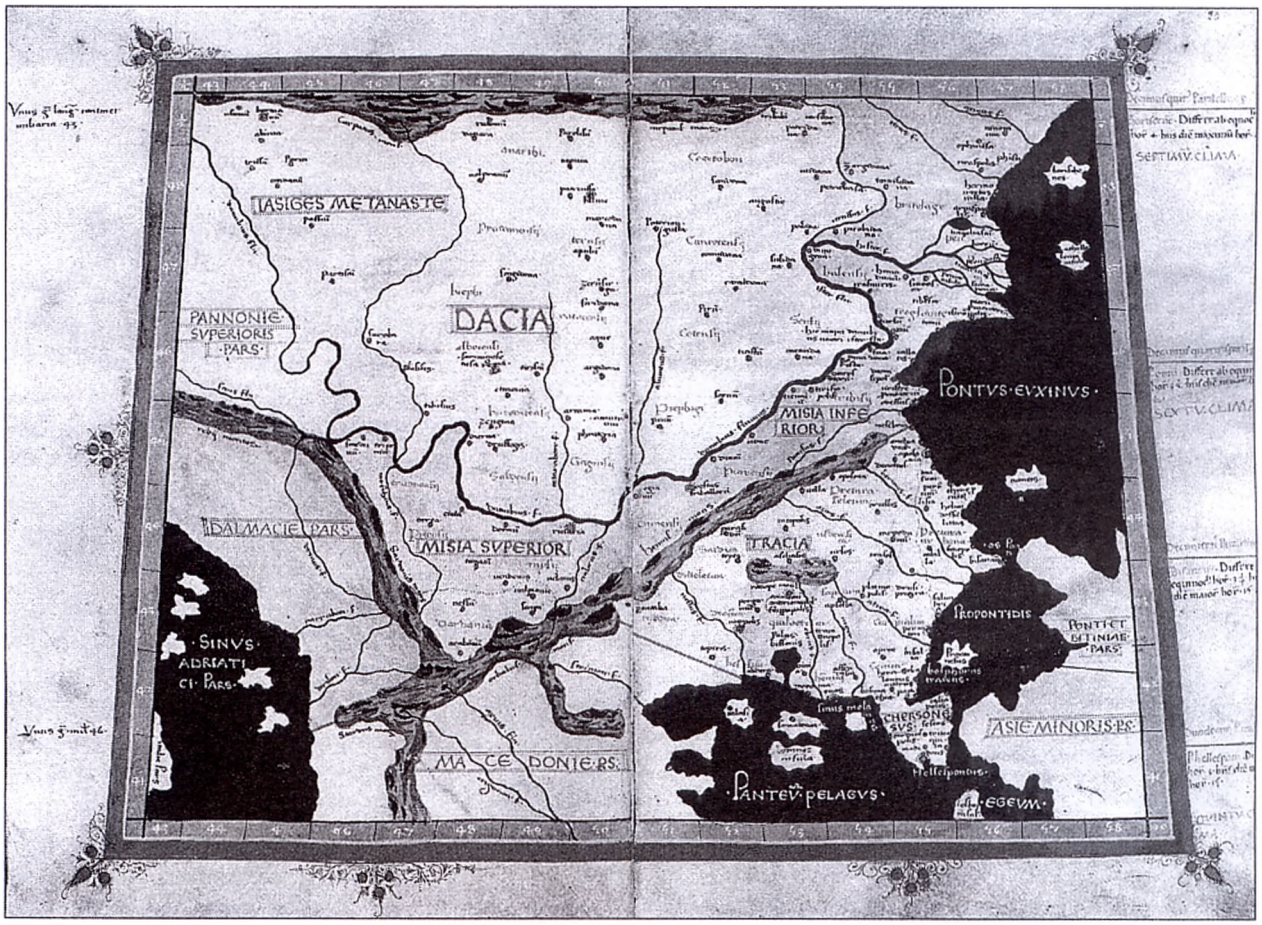

Обр. 2-IX карта на Европа (Codex Lat. V F. 32) преди 1470 г., по оксфордското издание, 1990 г.

означени със съответните им етноними, напр. Drosici, Coelatiai, които имат локализацията на едноименните стратегии в карта II.3.

II.5. от 1578 г. (обр. 5)

Картата на Меркатор[17] се приема от някои учени за най-точно картографско представяне на текста в съответните книги на Птолемей, а от тук – и като предшественик на съвременните историкогеографски карти. Онова, което е важно за темата, е преместването на стратегията *Coeletica* на изток – пак на юг от Родопите, между Дросика и Сапаика, но на север от гр. Кипсела. Тук е посочена също и претура Urbana, но само между нос Тиниада до Византион.

II.6. от 1585 г. (обр. 6)

В картата на Ортелиус отново има (вж. II. 4) отделна карта на древна Тракия – Thrake. Thraciae veteris typus.[18] *Coeletica* тук е между реките

[17] G. Mercator. Tabulae geographicae Cl. Ptolemei, Europa IX Tabula. Кьолн; за нея вж. B. Beševliev, Die Darstellung, p. 11-12, Abb.1. Ксерокопия на снимките за картите II.5-7 ми бяха предоставени любезно от Б. Бешевлиев. Използувам случая да му благодаря и за бележките по сведенията в ръкописа ми по отношение на картите от XV-XIX в., някои от които съм взела под внимание.

[18] A Ortelius. Parergon, 1585, Картата е в атласа му

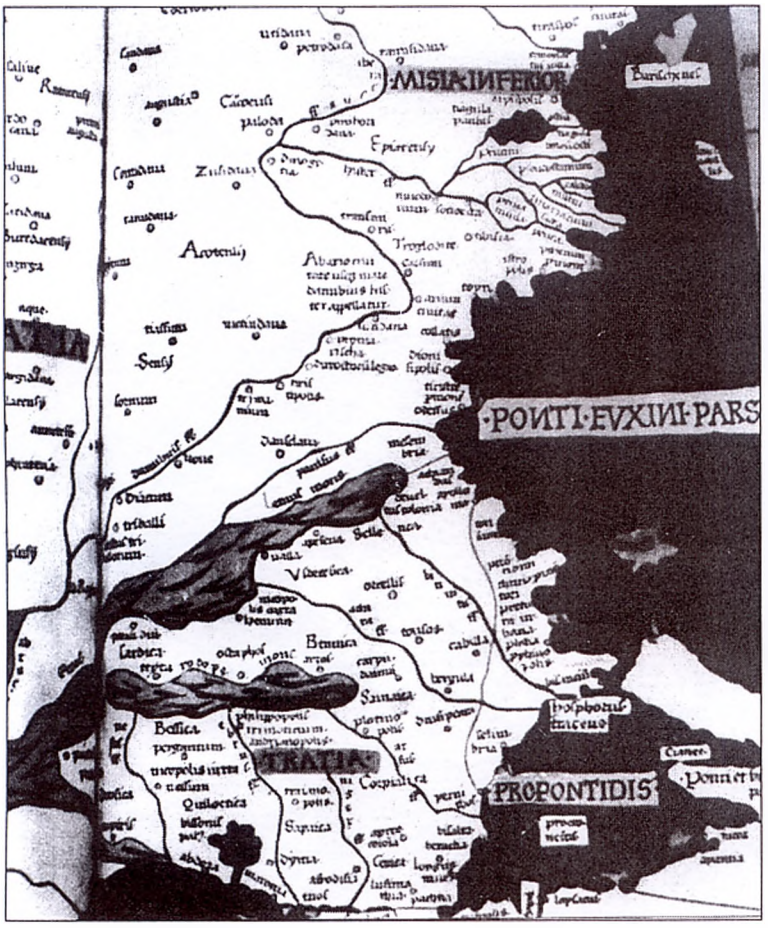

Обр. 3- IX карта на Европа (Улмското издание) от 1482 г., част от препечатана карта от колекцията на д-р С. Симов в НБКМ

Мелас и Ардзос, пак северно от Кипсела, а южно от града е поставена Сапаика; Топир е на запад от р. Места. В основата на картата е късноантичната провинциална организация, въведени са и много тракийски етноними от по-стари епохи, които рядко са поставени коректно, но койлалетите липсват. Интересно е отбелязването на стратегията Бриантика (qua olim Galaica), известна от надпис, но не и от Птолемей, в земята на киконите, както и градът Coela на залива Мелас (по една от неточните локализации на Плиний). Близка по качества и недостатъци е издадената след почти три века и половина карта на Ц. Войников (вж. след II.7).

II.7. от 1708 г. (обр. 7)

Картата на Де л'Ил за Северна Гърция е разгледана подробно от Б. Бешевлиев, който конкретно обсъжда много от грешките в нея.[19] Тук за пръв път сред разгледаните карти Топир е посочен като Улпия Топир, западно от р. Места, а стратегията *Celetica* е поставена на юг от Хемус, на мястото на Селетике по картата от 1478 г. (вж. обр. 1) и на север от безименна планинска верига (Средна гора?) с допълнението: *in qua Celetae Majores.* Celetae minores са на север от Родопите, т. е. тук пръв път се появява етнонимът с Плиниевата локализация. Авторът вмества и други данни от стари периегези и периплуси, напр.: посочени са четирите македонски области, обединени още през 148 г. пр. Хр. в провинция Македония; преобладават тракийските етноними, които отдавна са изчезнали от картите; липсват повечето от Птолемеевите стратегии, както и претура Urbana.

Естествено е да бъде отбелязана и най-популярната у нас карта на Ц. Войников, направена по един от атласите на Кийперт.[20] В нея са въведени немалко поправки, продиктувани от различни европейски историкогеографски карти, както на Птолемеевата, така и на Певтингеровата карта. Интересуващите пи койлалети и едноименната стратегия тук имат твърде атакуема позиция. Така великокойлалетите са поставени (под въпрос!) по горното и средно течение на р. Хеброс, а стратегията,

Theatrus orbis terrarum, вж. у Л. Лаков, цит. съч., с. 14 ; B. Beševliev, Die Darstellung, 12-17, Abb. 2.

[19] G. De l'Isle. Graeciae Pars septentrionalis. Amsterdam, 1708. Вж. B. Beševliev, Die Darstellung, 19 sqq., Abb. 5; Л. Лаков, ц. с., карта 32.

[20] Публикувана в ИТМ.

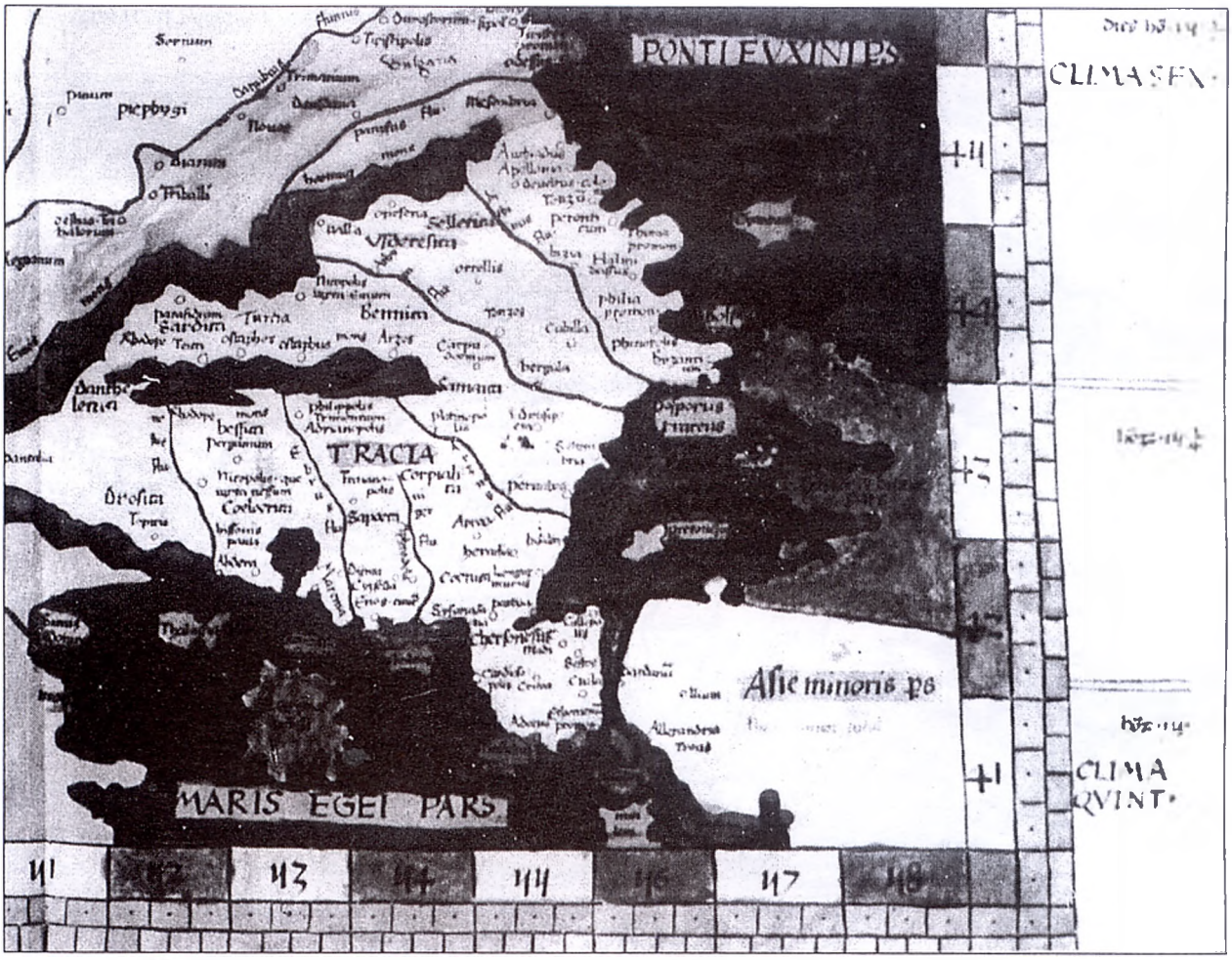

Обр. 4 карта на провинция Тракия в IX карта на Европа, издадена в Страсбург, 1513 г., по пренечатана карта от колекцията на д-р С. Симов в НБКМ

тук за пръв път наречена *Coelaletica* – по средното течение на р. Арда почти до Хадрианополис и северно от Сапаика (по Ортелиус); по южните склонове на Родопите са настанени Медика, Дросика (на мястото на Койлетика у Птолемей) и до нея Сапаика. Топир, за разлика от всички разгледани карти, е източно от р. Места и северно от Абдера.

III. Възникване и локализация на Койлетике според съвкупните данни

Вече бе посочено по-горе (I.4), че за провинция Тракия и за Понта Плиний е разполагал с изчерпателна информация за населението на предримска Тракия; наред с нея в текста му има и неоспоримени данни за актуализирането й, макар и по отделни въпроси, през последните години на живота му; той споменава 3 колонии в Тракия – Апри, Деултум на ветераните и Флавиополис, както и 3 свободни града – Абдера, Енос и Византион – един текст, взет отново очевидно от formula proviciae, при това от Веспасианово време! Плиний не знае нищо за стратегиите, освен за количеството им, което според Б. Геров е започнало да намалява именно по това време.[21]

Според мене този процес може да е започнал

[21] За историческите сведения на Плиний вж. по-подробно D. Detlefsen, ц. с. в бел.11. За стратегиите вж. посл. М. Тачева, Власт и социум, с. 32 сл. с лит.

B. Gerov. Zum Problem, p. 127 sqq.

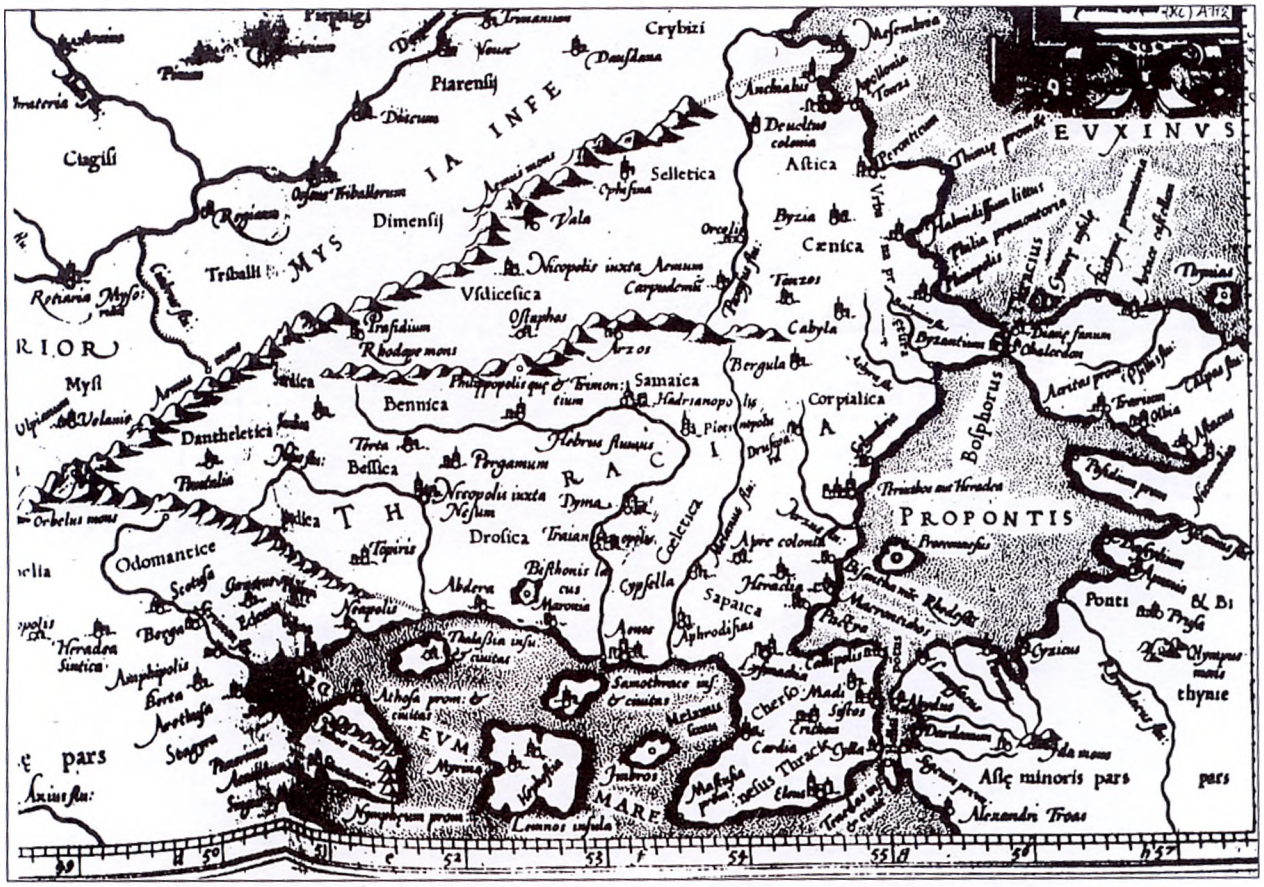

Обр. 5-IX карта на Европа на Г. Меркатор, Кьолн 1578 г. (снимка Б. Бешевлиев)

дори още по-рано – в началото на управлението на Нерон, ако се съди по надписа на 33-мата стратези (SEG XVI, 415), открит край Топир (при Свърлиг, Paradisus) и датиран от Геров към 55-60 г. сл. Хр.[22] Според него не е изключено да е имало и други стратези (предвид 50-те стратегии на Плиний), които не са присъствували на т. нар. служебна конференция, увековечена с надпис в чест на императорския прокуратор в Тракия М. Веттий Марцел.

Твърдението ми се основава не толкова на напълно запазения текст в надписа, колкото на един втори надпис от Топир (AE 1937, No 169) в чест този път на мизийския провинциален управител Т. Флавий Сабин през 53-60 г., посветен от стратега Тиб. Клавдий Динис, чието име се съдържа и в надписа от Свърлиг. Очевидно тази „конференция" в Топир е касаела проблеми, засягащи двете провинции, сред които най-вероятен е този за администрирането им след организирането на провинция Тракия през 45 г. В такъв случай на нея са присъствували всички стратези, повечето от които токущо са станали римски граждани, а стратегиите са намаляли до 33! Следователно тогава се е провело и обединението на множество стратегии, които липсват в географския труд на Птолемей.[23] Съдържанието

[22] Ibid., p.131 sqq.

[23] Причините за увеличаването или намаляването на броя на стратегиите намират различно обяснение у В.

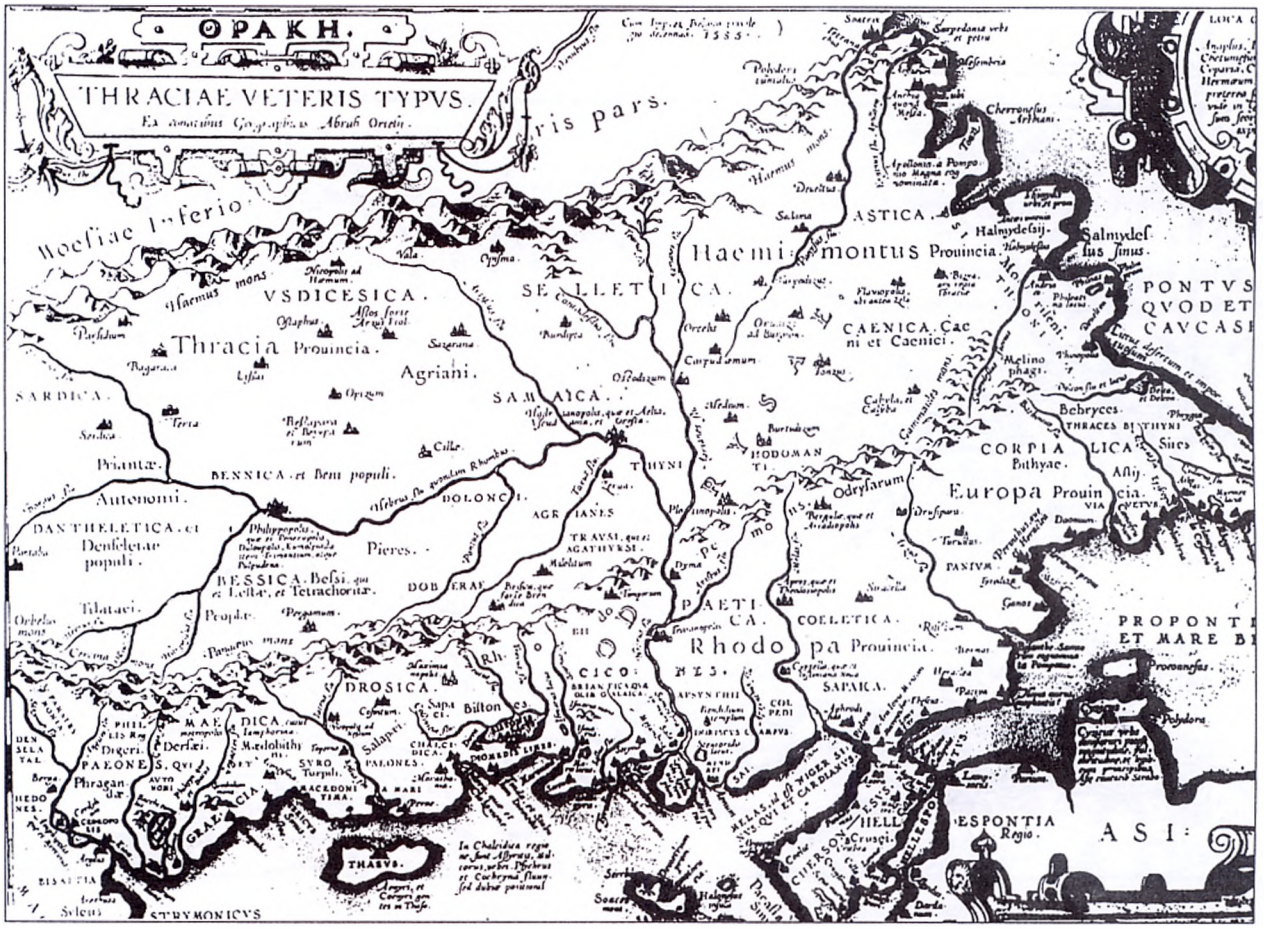

Обр. 6 карта на древна Тракия от А. Ортелиус, 1585 г. (снимка Б. Бешевлиев)

на двата надписа по-скоро внушава, че Топир, посочен като град от Плиний, е станал център на новата стратегия Койлетике именно на тази конференция от Нероново време, а Тиб. Клавдий Динис е станал неин стратег очевидно не без участието на мизийския управител Т. Флавий Сабин.

Откритите край Топир два надписа се свързват със съществуването на едноименна пътна станция на Via Egnatia. Такава станция действително е имало, но с друго име в интересуващото ни време и сигурно – на известно разстояние по-на-север и разбира се – западно от р. Места; тази станция се именува Топир само в Певтингеровата карта и в Антониновия пътеводител.[24]

Gerov, Zum Problem, 126 sqq. и у А. Фол. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха, С. 1975, 72 сл., където се обсъждат и локализациите на Птолемей за земите по долното течение на Струма. Той поставя Койлалетике източно от Медике и северно от Сапаике (подобно на Ортелиус, вж. II.6); интересна е подялбата тук на стратегиите по двойки с посока север-юг от поречието на р.Струма до Трак. Херсонес както следва: Медике-Дросике, Койлетике-Сапаике, Корпилике-Кенике, следвайки вероятно картата на Кийперт в ITM; същият. Още веднаж [и за последен път] към въпроса за стратегиите в Тракия.– TAB II, S. 1985, p. 143. В много от новите изследвания и карти за стратегиите в Римска Тракия, обаче, не е отразен фактът, с който Б. Геров се е съобразил – че тази провинция има граница с Македония на запад и по р. Нестос.

[24] TP – Miller, IR col. 516 sqq: Topiro (на 18 мили изт. от

Обр. 7 карта на Де л'Ил от 1708 г. на Северна Гърция (снимка Б. Бешевлиев)

Стратегията Койлетике у Птолемей е посочена между Дросике и Сапаике; в този ред стратегиите се поставят от стриктно следващия го автор на „IX. карта на Европа"(I.1), както и в повечето от посочените карти, освен в картата на Ортелиус (II.6); пак в I.1 Койлетике е на запад от долното течение на р. Места и на север от Топир, а в I.2-3 тя е вече източно от реката, но на същата географска дължина, като и двете карти само посочват стратегията необичайно – *Quiloetica*, една промяна само в рамките на десетина години.

През XVI в. започва енигматичното „блуждаене" на стратегията в източна посока – между реките Арда (респ. Хеброс) и Мелас. Де л'Ил, следвайки Плиний, се опитва да намери решение, като я поставя ю. от Балкана, т. е. там, където е най-логичното й място, с уговорката: *Celetica inqua Celetae Majores*. Тук мнозината читатели биха се съгласили заради известната им локализация на Плиний, но донякъде и подведени от популярната карта на Кийперт-Войников, в която койлалетите липсват край долното течение на р. Места.

прохода Acontisma и 13 мили зап. от Consinto край р. Косинтос (Ескидже, Ксантийско); IA – Cuntz IR, p. 48 (на 9 мили изт. от Acontisma и на 13 мили зап. от Consinto) на пътя Дирахион-Филипи-Византион; в същия пътеводител Топир е отбелязан като Otopiso (на 21 мили изт. от Аконтисма) на пътя от Авлона през Лихнидос-Филипи за Константинопол.

Как тогава да си обясним твърдата локализация на Койлетике южно от Родопите, между Дросика и Сапаика и около долното течение на Места в IX карта на Европа през целия XV в., т. е. когато в нея все още няма интерполации; или пък в картите от XVI в. насетне, в които стратегията „блуждае"? Една възможност за втория проблем виждам във факта, че в Птолемеевата *География* не е отбелязано нито ликвидирането на стратегията, нито въздигането на Топир в цивитас Улпия Топир при урбанизацията на Траян, посочено за пръв път от Де л'Ил; от тук следва, че информацията на Птолемей за реформата не е пълна и по отношение на стратегиите, а в конкретния случай дори е от преди 117 г. (смъртта на имп. Траян). Затова и авторите на карти през XVI в. търсят място на Птолемеевата карта за несъществуващата в по-късни сведения негова стратегия Койлетике.

Това решение помага и по отношение на картите от XV в., чиито автори очевидно не са били изкушени от сведенията на други антични извори, напр. Плиний, Флак или данните за урбанизацията на провинция Тракия и за нейните административни промени. Това е ясно преди всичко от липсата в тях на етнонима на койлалетите. Посочените общи места по отношение на изброяването Дросика-Койлетика-Сапаика говорят за стриктно следвания текст на Птолемей и това трябва да се приеме и за локализацията на Койлетике край долното течение на р. Места. Така се стига до хипотезата, че стратегията е била именно там, защото и там е имало койлалети, както напр. е имало беси далеч от планинските им земи – чак край Томи на понтийското крайбрежие, преместени след последното им въстание срещу Раскупоридите през 15-11 г. пр. Хр. Мярката била приложена към поредните въстанали траки, койлалетите, от имп. Тиберий; те били депортирани на юг, в нездравословните земи край долното течение на Места и далеч от дии, беси и др. заклети римски врагове, далеч и от опасните им планинските убежища; това трябва да е станало сигурно още след 26 г., след победата на Попей Сабин.

Така изглежда се е появила по-късно и стратегията Койлетике, организирана на конференцията на стратезите в Топир след основаването на провинция Тракия.Несъвпадението на земите на койлалетите със земите на едноименната стратегия се е отразило на локализацията им у Де л'Ил. Там Топир е означен като Улпия Топир, т. е. по нови и липсващи у Птолемей данни от времето след административната реформа на Траян-Хадриан, в които ликвидираната стратегия не била означена. Затова и авторът, следвайки *Географията* на Птолемей, използувал и постарите Плиниеви местоживелища на койлалетите и поставил Койлетика под южните склонове на Хемус, с обосновката: Celetica in qua Celetae Majores.

IV. Етнонимът койлалети в исторически план

Прегледът на картите показа липсата на етнонима след Плиний и въвеждането му в обръщение едва от Де л'Ил в началото на XVIII в. и то с Плиниева локализация. Засвидетелствуван от Тацит в разказа му за 21-26 г., той е бил известен и преди основаването на провинция Тракия през 45 г. сл. Хр., но от кога? Липсата му в Страбоновата *География*, в която за Тракия са използувани данни за ранноелинистическата епоха, както и за времето до ок. 70 г. пр. Хр.[25], не позволява да се мисли, че авторът би пропуснал сведенията, ако ги имаше, при изброяването на етнонимите по течението на р. Хеброс в описанието на Тракия (VIII, фрг. 48).

За произхода на етнонима, известен в много варианти, като напр. coelaletae, κοιλαλητικός и др. В. Томашек търси основания в индоевропейското наследство на тракийския език, въпреки че знае употребата на κοῖλος в топонимията на тракийския ареал, напр. Coela (Κοίλα, гръцка колония с пристанище на Херсонес Тракийски); той разглежда два корена на етнонима: κοῖλος

[25] Сведенията дължа на колегата гл. ас. д-р К. Бошнаков.

(κοϝιλος) със значение „кух, хлътнал"; qel:qol – „движа се , населявам". Д. Дечев е можеби наклонен да възприеме мнението на Томашек с фразата: kann trakisch sein.[26] Липсват нови данни, свързани с този етноним (освен посочените у Дечев), чийто произход и до днес не е оспорван като тракийски.

Κοίλη се съдържа, обаче, и в топонима Κοίλη Συρία – крайбрежната част на Северна Сирия по долината на р. Оронт (с градовете Антиохия и Селевкия), известен на Плиний от Полибий. Тук за κοίλη може да се предполага и смисъла й на „долинна, котловинна". Тогава, ако се съди по описанието на Плиний (I.4), че койлалетите обитават земята на одрисите по Хеброс (дн. Марица), че „под Родопите" е не само Филипополис, но и земята на малокойлалетите (*Coelaletae minores Rhodope subditi)*, то няма съмнение, че тези койлалети трябва да са били сигурно населението, обитаващо земите по течението на реката, по северните подножия на Родопите и южните на Хемус, в която са включвали тогава и до Де л'Ил днешната Средна гора; т. е. траките в нископланинските земи, над които живеели бесите.

За топонимния характер на етнонима говори както липсата на по-късни сведения за койлалетите в античната традиция, така и изчезването му след отмяната на стратегията Койлетике.

И така етнонимът е гръкоезичен и сравнително нов – едва от първата половина на I в. сл. Хр. Плиний е разполагал с оригиналната му ортография, известна и от надписа за Реметалк, от свой гръцки извор. Следователно, населението по долината на р. Хеброс, наречено койлалети, е получило това си име по повод на външнополитическо завоевание в този ареал. При положение че етнонимът койлалети може да бъде изведен чрез примери от гръкоезичната топонимия, появата му може да се търси най-късно при походите на Филип V през 184-181 г. пр. Хр. във вътрешна Тракия, в земите на меди, одриси, беси дентелети. Според Полибий (23, 8): „Когато стигнал до т. нар. Филипопол жителите му побягнали в съседните планини и той превзел града с пристъп. След като пребродил цялата равнина и изтребил някои от жителите, а от други получил уверения в лоялност, той се оттеглил, като оставил в града гарнизон; последният бил прогонен обаче от одрисите, които се отрекли от своите обещания." Последната фраза дава основание да се предполага, че одриският цар, който успял да възстанови владенията си до този град, е обещал да не се съпротивлява или да воюва за останалите земи; приема се дори, че Филип успял да го задържи под властта си, защото одрисите останали македонски съюзници до битката при Пидна през 168 г. (вж. Полиб. 23, 8, 7; Лив. 44, 42).[27]

Известията за македонското присъствие за този период и у двамата автори са маргинални за темата им, а с други данни не разполагаме, за да бъде решен този проблем. Все пак е ясно, трайното присъствие на македонските царе по долината на Хеброс, както и че одрисите не са имали необходимата мощ, за да се справят решително не само с македонските завоеватели, но и с останалите александрови епигони.

[26] D. Detschew, ц. с. в бел.14, с. 248-250.

[27] Chr. M. Danov. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. – ANRW II 7, 1, 1979, p. 89 sq.

TABVLA
DACIA
MARE PONTICVM VEL
PONTVS EVXINVS